

Západočeská univerzita v Plzni
Fakulta filozofická

Disertační práce

2013

Mgr. Petr Vašát

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Disertační práce

**„SME NA JEDNÝ LODI“: ORGANIZACE, PRAXE A
ČASOPROSTOR TŘÍDY NEJCHUDŠÍCH
V PROSTŘEDÍ POSTSOCIALISTICKÉ ČESKÉ
REPUBLIKY**

Mgr. Petr Vašát

Plzeň 2013

Západočeská univerzita v Plzni

Fakulta filozofická

Katedra antropologie

Studijní program Historické vědy

Studijní obor Etnologie

Disertační práce

**„SME NA JEDNÝ LODI“: ORGANIZACE, PRAXE A
ČASOPROSTOR TŘÍDY NEJCHUDŠÍCH
V PROSTŘEDÍ POSTSOCIALISTICKÉ ČESKÉ
REPUBLIKY**

Mgr. Petr Vašát

Školitel:

Mgr. Tomáš Hirt, Ph.D.
(Katedra antropologie, FF ZČU)

Plzeň 2013

Obsah

Seznam ilustrací	1
Seznam tabulek	2
Poděkování	3
1 ÚVOD	5
1.1 Proč urbánní chudoba a marginalita? Trajektorie vlastního bádání	5
1.2 Základní teze a cíle práce	8
1.3 Struktura práce	11
2 EPISTEMOLOGIE A METODOLOGIE VÝZKUMU	12
2.1 Logika praxe: od kultury k praxi	12
2.2 Doxa a symbolické násilí	14
2.3 Od jazyka k diskurzu	15
2.4 Vymezení objektu studia	19
2.5 Lokace výzkumu, metody sběru dat a postupy jejich analýzy	23
2.6 Reflexivita a historicita: od výzkumného souboru k případům	27
2.7 Shrnutí	30
3 BYLO TU BEZDOMOVECTVÍ ODJAKŽIVA?	31
3.1 Od tuláků k bezdomovcům	31
3.2 Od hoboos k novým bezdomovcům	33
3.3 Od romantických představ k rezistenci	38
3.4 Od příživníků k bezdomovcům	45
3.5 Shrnutí	47
4 POSTSOCIALISMUS A NEOLIBERALISMUS V KONTEXTU ČESKÉ REPUBLIKY	48
4.1 Postsocialismus a neoliberalismus: vymezení pojmů	48
4.2 „Atmosféra strachu“: neoliberalismus v kontextu sociálních služeb	50
4.3 Urbánní revitalizace a prostorová hierarchie: případ Plzeň	52
4.4 Postavení třídy nejchudších v sociálním prostoru ČR	56
4.5 Shrnutí:	60

5	„NIC JAKO BEZDOMOVECTVÍ NEEXISTUJE“: PŘÍPAD SOCIÁLNÍCH SLUŽEB	61
5.1	Specializace a medikalizace v organizační praxi poskytovatelů sociálních služeb	61
5.2	Základní profil organizací: služby, klienti a jejich identifikace	63
5.3	Představa „klasického bezdomovce“ v praxi organizací	69
5.4	Konstrukce a fixace identit prostřednictvím sociálních služeb: případy	72
5.5	Shrnutí	75
6	„TEĎKO SME TADY DENNĚ“: KAŽDODENNÍ PRAXE A ČASOPROSTOR	76
6.1	Každodenní praxe a prostor: mobilita, místa, heterotopie	79
6.2	Prostorová mobilita: případy	82
6.3	(Re)produkce míst: případy	88
6.4	Eskalátory: (re)produkce jedné heterotopie	94
6.5	Shrnutí	100
7	„SME NA JEDNÝ LODI“: VZTAH ORGANIZACE, MORÁLKY A EKONOMIKY	102
7.1	Morálka, ekonomické praxe a morální ekonomie	102
7.2	Ambivalentní morálka: patologie nebo strategie?	106
7.3	Ekonomické praxe v kontextu chudoby a marginalizace	109
7.4	Paradoxní podstata morální ekonomie – sféry, rozsah, důsledky	118
7.5	Shrnutí	123
8	„PŘEDEVČÍREM, NEBO KDY TO BYLO?“: NÁSTIN AKTÉRSKÉ TEMPORALIZACE	125
8.1	Každodennost a čas	126
8.2	Bezprostřední budoucnost a způsoby rozeznávání času	129
8.3	Rytmus každodenních praxí	133
8.4	Taktické užití a kvality času	138
8.5	Shrnutí	141
9	ZÁVĚR	143
10	LITERATURA	148
11	SUMMARY	163

Seznam ilustrací

Obrázek 1. Tři domény domova	21
Obrázek 2. Místo Squat	83
Obrázek 3. Prostorová mobilita Pavla a Petry	84
Obrázek 4. Místo Lázně	85
Obrázek 5. Prostorová mobilita Josefa	86
Obrázek 6. Prostorová mobilita Standy	87
Obrázek 7. Místo Eskalátory	96
Obrázek 8. Max - Petry pes	97
Obrázek 9. Obývání garáže	107
Obrázek 10. Darovaná uzená žebra	116
Obrázek 11. Nocležiště pod mostem	121
Obrázek 12. Venkovní příprava a konzumace jídla	136
Obrázek 13. Denní rytmus Pavla a Petry v teplém a studeném období	137

Seznam tabulek

Tabulka 1. Vymezení zkoumaných aktérů	22
Tabulka 2. Seznam klíčových informátorů	25
Tabulka 3. Přehled představovaných studií	38
Tabulka 4. Charakteristika aktérského kapitálu	57
Tabulka 5. Cílové skupiny, typy klientů a kritéria jejich identifikace	68
Tabulka 6. Každodenní praxe ve vztahu k místům – Pavel a Petra	89
Tabulka 7. Každodenní praxe ve vztahu k místům - Josef	90
Tabulka 8. Každodenní praxe ve vztahu k místům - Standa	92
Tabulka 9. Taxonomie ekonomických praxí	110
Tabulka 10. Socio-ekonomická charakteristika klíčových informátorů	117
Tabulka 11. Rozsah a důsledky morální ekonomie	121
Tabulka 12. Temporalizace dominantních tříd a třídy nejchudších	141
Tabulka 13. Synopse užitých konceptů a jejich vztahů	146

Poděkování

Dílo rozsahu disertační práce nemůže nikdy vzniknout bez pomoci a podpory mnoha lidských, ale i institučních subjektů. Coby svého druhu „poslední mohykán“, jak mne tituloval jeden z mých přátel, bych chtěl poděkovat všem svým kamarádům a kamarádkám pocházejícím z dob bakalářského a magisterského studia, kteří, ačkoliv se již v současnosti antropologii vůbec nevěnují, vždy si najdou čas vyslechnout si mé stěžování na studium, nespravedlivý svět či „moje bezdřáky“. Bez možnosti ventilovat své zážitky z výzkumu mimo akademické prostředí bych se nejspíš lidově řečeno „zbláznil“.

Chtěl bych poděkovat rovněž pedagogům Katedry antropologie, kteří mne, každý jinak, v určité době nasměrovali či mi vypomohli. Děkuji Doc. Marku Jakoubkovi za nárazové konzultace k různým tématům a (nevědomou) podporu v době, kdy jsem chtěl se svým doktorským studiem skončit. Děkuji Dr. Lence Jakoubkové Budilové za pomoc při realizaci mého prvního badatelského pobytu v zahraničí. Dvoutýdenní pobyt na Katedře sociální antropologie v Edinburghu v roce 2009 byl jedním z mých nejcennějších studijních zážitků. Děkuji také Dr. Danovi Sosnovi za komentáře k mým textům a za přístup k vědě, lidem a výuce, který je na Katedře antropologie v Plzni naprosto výjimečný. Za mnohá nasměrování v mém bádání děkuji rovněž Dr. Jitce Kotalové. Velmi děkuji svému příteli Dr. Michalu Tošnerovi, na kterého jsem se mohl téměř v jakékoliv záležitosti za poslední roky vždy obrátit. Za svobodu ve svém bádání pak děkuji Dr. Tomáši Hirtovi, mému školiteli. Vedle pedagogů Katedry antropologie děkuji také i dvěma studentům. Svému příteli a tematickému spolusouputníkovi Mgr. Ondřeji Hejnalovi děkuji za řadu podnětných diskusí, které jsme za několik let, kdy se známe, vedli, a teším se z každého společného projektu, který nás čeká. Bc. Markétě Kljapové jsem velmi vděčný za pomoc při gramatických a stylistických úpravách práce.

Realizace mého etnografického výzkumu by poté nebyla možná bez finanční podpory Západočeské univerzity v Plzni. Konkrétně děkuji za projevenou důvěru v podobě přidělení financí na projekty *Sociální síť a strategie bezdomovců v urbáním prostoru*, který probíhal v roce 2010 a *Kriminalizace chudoby: média, marginalizovaní aktéři, strategie penálního státu* (2011), jichž jsem byl spoluřešitelem. Děkuji rovněž za přidělené stipendium *Talent* pro týmy 2012 a *Talent* individuální 2009 a 2012. Nejvíce jsem poté vděčný za přidělení stipendia *Freemover*, díky kterému jsem mohl v roce 2011 strávit měsíc na Katedře antropologie v Durhamu (UK). Této studijní zkušenosti si cením v mém životě doposud nejvíce.

Neocenitelnou roli sehrála v průběhu mého studia samozřejmě má rodina. Děkuji tak oběma svým rodičům za finanční, ale zejména morální podporu po celou dobu mého studia. Zvláště děkuji svému bratrovi, který mi za poslední roky mnohokrát vypomohl a ačkoli mladší věkem, je mi vždy v praktických životních otázkách cenným rádčem. Obdobně děkuji svému současnému spolubydlícímu a příteli od dětských let Karlovi Petřů, který je mi druhým bratrem.

Za neocenitelný impuls v bádání, ale i v mimoakademickém životě, který přišel opravdu takřikaje „za pět minut dvanáct“, děkuji všem svým novým kolegům a kolegyním z oddělení Lokální a regionální studia Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i. Je mi velkou ctí, že mohu být součástí této instituce a je mi potěšením každé pondělí a čtvrtek, které se svými kolegy a kolegyněmi mohu trávit ve společných prostorách naší kanceláře.

Zvláštní poděkování pak směřuje Mgr. Zuzce Polákové, která mi byla v klíčové době jak mého studia, tak i životní etapy oporou, a lituji, že jsem celé tři roky, kdy jsem měl to štěstí být jejím partnerem, dával vždy přednost studiu a této práci.

1 ÚVOD

1.1 Proč urbánní chudoba a marginalita? Trajektorie vlastního bádání

Na první pohled se může zdát, že výběr disertačního tématu je věcí racionálního rozhodnutí výzkumníka. Předpokládá se, že si student vybere téma, které ho zajímá a/nebo, které není dostatečně zmapované a vydá se na strastiplnou cestu za jeho pozná(vá)ním. Když se však člověk důkladněji zamyslí, uvědomí si, že tento proces není nikdy takto lineární a jednoznačný. Ba naopak. Je nahodilý a má síťový charakter a v konečném důsledku lze zcela legitimně pochybovat o tom, zda si daný badatel své téma vůbec vybírá. Pro téma bezdomovectví jsem se poprvé rozhodl na konci druhého ročníku mého bakalářského studia. S fenoménem bezdomovectví jsem se nicméně setkal – alespoň pokud si dobře pamatuji – s příchodem na druhý stupeň základní školy.

Pocházím z malého severočeského města, jehož počet obyvatel lehce přesahuje 11 tisíc. V 90. letech byli bezdomovci typičtí spíše pro velká města typu Prahy nebo Brna, proto jeden či dva bezdomovci vyskytující se na malých městech byli často „trnem v oku“ (dospělých) lokálních autorit, ale na druhé straně objektem fascinace dětí a mládeže. Na základě této fascinace se coby žákům druhého stupně podařilo několika spolužákům domluvit „besedu“ s naším místním bezdomovcem Standou. Pamatuji si, že Standa si pro tuto příležitost opatřil oblek z místní charity a podařilo se mu dokonce dorazit na čas a ve střízlivém stavu. V rámci besedy se snažil svými slovy popsat, jaké to je “být bezdomovec“, „být na ulici“. Z dnešního pohledu bych projev, možná trochu pateticky, ohodnotil jako zoufalou snahu o uznání či, jak napsal Phillip Bourgois (1996), o respekt. Standa měl až do své smrti v roce 2010 pověst podivína. Mnoho lidí si myslelo, že má nějakou duševní chorobu a nejspíš nebyli daleko od pravdy. Podstatné ale je, že ze setkání jsem si odnesl ambivalentní pocity lítosti a fascinace, které pravděpodobně nevědomě strukturovaly má další budoucí rozhodnutí.

Tato zkušenost mě doprovázela po celou dobu mého středoškolského studia, ale významně se projevila až v druhém ročníku mého bakalářského studia. V této době jsem si měl volit téma své bakalářské práce. V tomto momentě mě zcela automaticky oslovila nabídka Doc. Martina Kreidla (tehdy ještě Dr. Kreidla), jehož jeden z „inzerovaných“ okruhů, tuším, zněl „chudoba a sociální exkluze“. Na konzultaci jsem šel s myšlenkou, že bych se rád věnoval chudobě a sociální exkluzi na malém městě. Vyprofilované jsem měl čtyři potenciální

sociální kategorie jedinců, které bych chtěl zkoumat. V průběhu dvouhodinové konzultace jsem si ujasnil mnoho témat a dalších souvislostí a ještě tentýž den jsem se rozhodl zabývat se fenoménem „bezdomečtví na malém městě“. Titul mé bakalářské práce nakonec zněl „Bezdomečtví jako forma exkluze se zaměřením na malé město“. V rámci tohoto projektu jsem se poprvé věnoval etnografické formě výzkumu. Mým primárním informátorem se stal právě onen „přednášející“ z dětských let, Standa. Se Standou a dalšími postavami „maloměstského“ bezdomečtví jsem prováděl své vůbec první etnografické rozhovory. Ten první si pamatuji velmi dobře. Výzkumným partnerem mi při něm byl můj dlouholetý kamarád Karel Petruš. Rozhovor nicméně neměl dlouhého trvání ani zásadního badatelského významu. Neznalostí reálií jsme si v zápalu Standova vyprávění nechali s Karlem poprskat tvář a z naivní obavy nakažení žloutenkou jakéhokoliv typu jsme rozhovor po několika minutách ukončili. Podobných situací bylo mnoho. Z dnešního pohledu lze proto bakalářské práci vytknout mnoho nedostatků – paradoxně nejvíce z nich se týká právě etnografického výzkumu – nicméně i přesto mnoho dílčích myšlenek, konceptů a vůbec prací, ze kterých jsem čerpal, se stalo zcela zásadními i po letech v této práci. V této době jsem si poprvé uvědomil, že pojem „bezdomeček“ nevypovídá o nějaké kondici bydlení, ale spíše o společenském statusu. Na stejnou skutečnost upozornil například O’Flaherty (1996), podle kterého jeden ze způsobů, jak identifikovat bezdomečce ve společnosti, byl tradičně založen právě na určitých vnějších kritériích. Jedná se především o kritéria založená na oblečení, čistotě, střihu apod. Jinými slovy: bezdomečkem je ten, kdo podle ustálených společenských konvencí jako bezdomeček vypadá a nehraje roli, kde strávil minulou noc. Tento přístup vždy ovlivňuje naše vnímání tohoto jevu, bez ohledu na to, jestli si to přiznáme či nikoliv.

Dalším důležitým vývojovým stupněm v mém bádání na poli bezdomečtví byla magisterská práce. Jejím sepisování jsem se nicméně částečně odchýlil od předchozí linie uvažování. „Terénem“ mé diplomové práce se totiž stal svět diskurzivity a implicitních významů. Zaměřil jsem se na inovativní klíčový dokument diskurzu bezdomečtví *Definice a typologie bezdomečtví. Zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie inkluze bezdomečtvců v ČR* (Hradecký a kol. 2007), který jako první systematicky definoval a typologizoval tuto problematiku. V této době mě touto cestou provázel Dr. Michal Tošner (tehdy ještě magistr), díky němuž jsem byl schopný dostat se za denotativní rámec „bezdomeček = člověk spící na ulici“ a odhalit významy, které se s bezdomečtví v současných společnostech pojí.

Za extrémně důležitý krok v této době považuji moji bezmála dvouletou pracovní zkušenost z programu K-centra *Centra protidrogové prevence a terapie, o.p.s.*, kam jsem nastoupil v průběhu prvního roku mého magisterského studia. Naskytla se mi tak jedinečná šance nahlédnout do bolestivého života dlouhodobých uživatelů pervitinu a heroinu, kteří, ať již užíváním či jinými okolnostmi, skončili právě „na ulici“. Skrze příběhy konkrétních lidí jsem měl možnost nahlédnout každodenní rutinu těchto lidí, přičemž mnohé z klíčových tezí této práce mne napadly právě v průběhu této zkušenosti. Zásadní tezí této doby se stala myšlenka o nemožnosti oddělení či rozlišení bezdomovců a narkomanů v sociální praxi. Po této zkušenosti bylo jisté, že obě kategorie jedinců jsou praktikovány institučně a diskurzivně, a že ve sféře každodenní reality samotných aktérů tyto „nálepky“ postrádají svůj význam, resp. reálně neexistují. V této době opět stoupl můj zájem o empirická data z antropologického „terénu“.

Cesta do „terénu“ nebyla bohužel tak jednoduchá, jak bych si přál. Po ukončení magisterského studia v roce 2008 se mi totiž dostalo jedinečné příležitosti pracovat na *Odboru prevence kriminality Ministerstva vnitra ČR* a zažít si takříkaje „na vlastní“ kůži způsoby, jakými se uvádí v život různé koncepce, projekty a opatření týkající se prevence kriminality. Ačkoliv bezdomovectví nebylo primární cílovou skupinou tohoto odboru (alespoň ne v této době), nabyl jsem poměrně jasné představy, jak s tímto tématem je, popřípadě může být, v rámci těchto administrativních struktur zacházeno. Potřeba antropologických dat a zkušenosti z „terénu“ byla stále silnější, a tak jsem s tímto přesvědčením odbor opustil.

Do „terénu“ jsem se tak dostal až s dvouletým zpožděním v roce 2010. Klíčovou roli v tomto sehrály dva projekty v rámci Studentské grantové soutěže, kterých jsem byl spoluřešitelem. Jednalo se o projekty *Sociální síť a strategie bezdomovců v urbánním prostoru*, jenž probíhal v roce 2010 a *Kriminalizace chudoby: média, marginalizovaní aktéři, strategie penálního státu*, realizován v roce 2011. Až díky těmto projektům se mi naskytla možnost etnograficky nahlédnout do každodenního života urbánní chudoby a marginality v Plzni, jehož různé podoby líčí tato práce. Ačkoliv staví na empirických datech, která jsem zaznamenal mezi lety 2010 a 2013, odrážejí se v ní rovněž všechny zmíněné zkušenosti a změny, které jsem v průběhu řady let, kdy se s tímto fenoménem laicky, akademicky, ale i sociálně prakticky zabývám, absolvoval.

1.2 Základní teze a cíle práce

Cílem práce je skrze etnografický výzkum každodenních praxí zkoumaných aktérů popsat jejich sociální organizaci, ekonomiku a morálku a vnímání a praktikování časoprostoru. Ve vztahu k tomuto cíli jsou zásadní zejména čtyři teze, které je nutné stručně zmínit a vymezit již v samotném úvodu, ačkoliv se k nim později vrátím. (1) Tato práce opouští tradiční pojem „bezdomovec“, který chápe jako nepřesný, nevhodný a reifikující. (2) Snaží se tematizovat tzv. aktivní aktérství. (3) Základním konceptem práce je koncept časoprostoru. (3) Etnografii práce chápe jako přístup, jakým lze nejen aktérskou každodennost popsat, nýbrž také interpretovat ve vztahu k širším společenským strukturám a procesům.

Namísto pojmu bezdomovec hovoří o všech zkoumaných aktérech coby o *třídě nejchudších*. Ta představuje v tomto pojetí kategorii chudoby, kterou definují specifické strategie, praxe a instituce, nikoliv statická absence domnělého domova definující právě tzv. bezdomovce. Tyto strategie, praxe a instituce jsou pak odrazem pozice v rámci sociálního prostoru. Pojmy jako „osoby bez přístřeší“ či „bezdomovec“ nejsou v práci užívány jako analytické kategorie, ale jako kategorie členské, a to buď v dikci dominantních reprezentací, anebo pojmosloví prostudované literatury. Tzv. bezdomovci, tzn. ti aktéři z řad třídy nejchudších, kteří obývají veřejné prostory (konvenčně považovaní za bezdomovce), jsou pouze viditelným vrcholem pyramidy městské chudoby a marginalizace. Mnohem více aktérů z třídy nejchudších ale spatřit nelze. Jak vhodně upozornil Wright, nechtěné prostory („refuse spaces“) „mohou zůstat neviditelné pro ty, kteří jimi nejsou ovlivněni“ (Wright 1997: 106, srov. též Williams 2008). Stejně tak mnoho aktérů v podstatě nelze spatřit, a to i přesto, že se velmi často pohybují ve veřejných prostorech. Oblečení jsou adekvátně, nejsou hluční ani nezapáchají. Člověk o nich zkrátka neví. I přesto společně sdílejí co do formy podobné strategie, praxe a instituce. Zároveň s tím platí, že tito aktéři využívají různých forem přístřeší, které také velmi často střídají. V žádném případě neplatí obecná představa, podle které tito aktéři nocují pouze pod mosty, na lavičkách apod. Tato představa je nečasovým stereotypem, který odpovídá pouze menší části těchto aktérů a obvykle pouze po určité období.

Tato práce navazuje na snahu z 90. let, kdy se v rámci akademického diskurzu věnujícímu se urbánní chudobě a marginalitě začal zpočátku implicitně, později explicitně zdůrazňovat koncept *aktivního aktérství* (srov. Wagner 1993; Ruddick 1996; Wright 1997).

Stejně jako zmínění badatelé se tato práce snaží poukázat na způsoby, jakými daní aktéři v rámci své každodennosti aktivně vzdorují, konstruují a vyjednávají. Wright se v tomto duchu vyjadřuje následovně:

„(u)žití termínů přežití a adaptace popisuje jednání bezdomovců v souladu s dominantní sociální imaginací, v rámci které jsou urbánní chudí považováni za pasivní aktéry, reagující pouze na bezprostřední situaci; realitou ale je, že jednání bezdomovců může zahrnovat obojí, přežití a opozici, adaptaci a resistenci.“ (Wright 1997: 6)

Koncept aktivního aktérství nicméně nezahrnuje, jak bychom se mohli mylně domnívat, neoliberální (individualistický) předpoklad, že si bezdomovec za svou situaci může sám a sám ji může změnit. Naopak. Koncept aktivního aktérství vždy předpokládá, že bezdomovec je strukturálně produkováno. Jsou to právě „pasivní“ koncepty, které přitakávají obrazu „pasivního bezdomovce“ (Wright 1997: 6) a mohou tak figurovat jako legitimizující nástroj individualizujících přístupů tím, že implikují neochotu bezdomovců situaci měnit. Tematizace aktérských forem vzdoru, konstrukcí identit či reinterpretací míst proto představuje způsob, jak těmto negativním představám a stereotypům čelit. Vždy nicméně s ohledem na politickoekonomické a sociokulturní struktury, které jak tyto jedince samotné, tak i tyto představy a stereotypy produkují.

Pokud bychom se měli zamyslet a jmenovat základní dimenze společenského života, věřím tomu, že na základě širokého konsensu, by těmito dimenzemi byly prostor a čas. Na tuto skutečnost samozřejmě poukazuje celá řada badatelů různých společenských disciplín (z těch známějších srov. Giddens 1979; Bourdieu [1972] 2005a, [1980] 2005b; Munn 1986; Harvey 1996). Zájem o zkoumání obou dimenzí lze datovat hluboko do počátků sociální vědy samotné, prostorem se zabýval například Fridrich Engels (srov. [1845] 1892) či Georg Simmel (srov. 1966), čas naproti tomu studovala například sociologická škola Émila Durkheima (srov. Durkheim [1912] 2002; Hubert [1905] 1999).

V souladu s tímto urbánní chudoba a marginalita nejsou v současných společnostech pouze otázkou sociálního zabezpečení, ale také otázkou týkající se nakládání s krajinou, gentrifikace či kulturních představ o tom, čím by město být (Gottdiener, Hutchison 2011: 228). V souladu s touto tezí je klíčovým konceptem práce kategorie *časoprostoru*. Gotham (2003) v této souvislosti poznamenává, že vztah mezi aktérstvím a (čas)prostorem je na poli studia chudoby (a marginality) tématem nedostatečně zkoumaným. Podle něho je

to mimo jiné i důsledkem zacházení s prostorem coby (pouhým) „kontejnerem“, resp. coby geografickým kontextem sociálních interakcí. Podle této práce proto neexistuje ani absolutní prostor ani čas daný všem aktérům stejně, nýbrž dochází k produkci různých forem časoprostorovosti. (Časo)prostor poté představuje „sociální vztah, který je zahrnut v produkci a reprodukci sociálních struktur, sociální akce a vztahů moci a rezistence“ (Gotham 2003: 724).

Od počátku zájmu o fenomén bezdomovectví či obecně urbánní chudoby a marginality, poskytují etnografická data velmi cenné informace. Stejně jako v 80. letech, kdy vlivem rapidního zvýšení počtu bezdomovců začaly obecně dominovat statistické práce, lze i dnes vlivem jisté pozitivně i negativně laděné atraktivnosti tématu zaznamenat tendenci v podobě snahy sesbírat data rychle dotazníkovou metodou či analyzovat pouze data sekundární. Tyto výzkumy nejenže poskytují omezené informace o sociální realitě a praxi chudých, ale často navíc jen diskurzivně „živí“ určité sociální představy bezdomovce, které nemají mnohdy s objektem, který zobrazují, takřka žádný referující vztah. Pomocí etnografického výzkumu se disertační práce snaží nejen popsat aktérskou každodennost, ale zároveň odhalit „jak relativně neosobní mechanismy (...) působí na sociální mikroúrovni“ (Růžička 2011a: 275).

V souladu s těmito tezemi se práce snaží zodpovědět několik otázek. Jaká je historie fenoménu bezdomovectví v USA? Jaká je historie fenoménu bezdomovectví v ČR? V čem si (ne)jsou tyto historie podobné a co z toho vyplývá? Které prostorové aspekty Plzně ovlivňují každodenní praxi zkoumaných aktérů? Jak lze charakterizovat pozici zkoumaných aktérů v sociálním prostoru ČR? Jaké významy bývají připisovány tzv. bezdomovcům v rámci sociálních služeb? Jaké mají tyto významy praktické důsledky? Jak a které sociální služby v Plzni ovlivňují každodenní praxi zkoumaných aktérů? Jakých forem nabývá prostorová mobilita zkoumaných aktérů? Liší se (vůbec) tato mobilita od mobility aktérů z dominantních tříd? Jaká je role jejich každodenních praxí v produkci prostoru a míst? Jaká místa v rámci svých praxí produkují? V čem se tato místa liší mezi sebou? Čím je charakteristická jejich morálka a jak ovlivňuje každodenní praxi? Jakých podob nabývá morální ekonomie? Jaký je vůbec vztah mezi ekonomickými praxemi, morálkou a morální ekonomikou? V čem se liší aktérské pojetí času od pojetí dominantních tříd? Jak aktéři vnímají svou minulost, přítomnost a budoucnost? Čím se odlišuje aktérské rozeznávání času od času dominantních

tříd? Čím je typický rytmus jejich každodenních praxí a jaké má podoby? Jak aktéři využívají čas? Jaké kvality připisují svému času?

1.3 Struktura práce

Představeným výzkumným otázkám i zmíněným základním tezím práce odpovídá i její formální struktura. Druhá kapitola je tak věnována základním epistemologickým a metodologickým aspektům práce. Základní pilíř této kapitoly tvoří v případě epistemologie teorie praxe a v případě metodologie etnografický přístup. Třetí kapitola je věnována historii fenoménu bezdomovectví, základním tématům výzkumu a významným badatelům. Kapitola představuje historii fenoménu v USA a poté se krátce zaměřuje na Českou republiku. Čtvrtá kapitola seznamuje s obecnými procesy postsocialismu a neoliberalismu, které tvarují současnou českou společnost. Následně se zaměřuje na souběh těchto procesů v prostředí dvou specifických sociálních sfér, urbánně-prostorové a sociálně-politické. Pátá kapitola detailně zkoumá síť poskytovatelů sociálních služeb v Plzni. Zaměřuje se na způsoby, jakými pracovníci konstruují své klienty a jaké to má pro ty či ony jedince praktické důsledky. Šestá kapitola líčí prostorové praxe zkoumaných aktérů. Popisuje jejich každodenní trajektorie, způsob produkce míst a praxe, které jak tyto trajektorie, tak i místa tvoří. Sedmá kapitola se zabývá vztahem mezi sociální organizací aktérů, ekonomickými praxemi a morálkou. Osmá, poslední empirická kapitola, se zabývá aktérským časem. Na příkladech specifických dimenzí časovosti kapitola líčí, jak je aktérský čas praktikován, rozeznáván i vnímán. Poslední, devátá kapitola pak shrnuje základní poznatky této práce.

2 EPISTEMOLOGIE A METODOLOGIE VÝZKUMU

Základním konceptem a přístupem v (kulturní) antropologii a etnologii byl od počátku těchto disciplín dozajista koncept kultury. Od osmdesátých let se nicméně často poukazuje na negativní stránky tohoto konceptu. Ve své slavné stati *Writing Against Culture* Lila Abu-Lughod (1991) například upozorňuje, že kultura separuje a hierarchizuje. Slouží jako nástroj k ovládnutí „jiných“ (others), resp. funguje jako: „základní nástroj pro tvorbu jiného“ (Abu-Lughod 1991:470). V kontextu fenoménu bezdomovectví bývá například upozorňováno na to (srov. Maden 2003; Marvasti 2003), že bezdomovci jsou pomocí konceptu kultury častokrát líčeni takřka coby exotický kmen (viz např. Glaser, Bridgman 1999), přičemž tato líčení nabývají až romantického nádechu. Paralelně s kritikou se množí samozřejmě i snahy tento koncept překonat. Jednou takovou snahou je důraz na *sociální praxi*, který je vlastní této práci. Konkrétně řečeno: tato práce vychází z teorie praxe formulované francouzským sociologem a antropologem Pierrem Bourdieu (např. 2005a, 2005b). V následující kapitole budou vysvětleny základní koncepty, které tato práce používá, přičemž budou stručně zasazeny do svého teoretického a historického kontextu.

2.1 Logika praxe: od kultury k praxi

Byl to německý filozof a ekonom Karl Marx a jeho spis *Teze o Feuerbachovi* (1954), vydané až v roce 1888 (tj. po Marxově smrti), co nasměrovalo Bourdieuho ke každodennosti a zájmu o praxi, která se stala nosným pilířem celého jeho odkazu. Ve spisu totiž Marx reaguje na Feuerbacha, který kritizuje některé německé filozofy za jejich abstraktní myšlení dovolávaje se oproti tomu smyslového nazírání. Marx nicméně kritizuje i samotného Feuerbacha, který podle něj nesestoupil k samotné sociální realitě, a tedy k praktické smyslové činnosti. Mimo jiné Marx píše: „(s)polečenský život je v podstatě praktický. Všechna mystéria, která svádějí teorii k mysticismu, nalézají racionální řešení v lidské praxi a v pochopení této praxe“ (Marx 1954: 415).

Ve své slavné knize *Nástin teorie praxe* Bourdieu rozlišuje praxi a diskurz o praxi (Bourdieu 2005a). Podle něho totiž aktéřská (nativní) vysvětlení vedou vědce spíše k falešným závěrům a neposkytují cestu k samotné logice praxe. Sociální praxi lze podle něho vysvětlit pouze ve vztahu k objektivním strukturám. Jak sám poznamenává: „(p)ouze skrze konstruování objektivních struktur může člověk klást otázku ohledně mechanismů, kterými

je ustanoven vztah mezi strukturami a praxemi či reprezentacemi, které je doprovází, namísto zacházení s těmito myšlenkovými objekty jako s důvody nebo motivy a činit z nich determinující příčinu praxe“ (Bourdieu 2005a: 21).

Bourdieu tak předpokládá existenci vztahu mezi kognitivními a sociálními strukturami, čímž navazuje na slavnou tezi o korespondenci sociální organizace a přírodní klasifikace publikovanou Émilem Durkheimem a Marcelem Mausseem v knize *Některé formy primitivní klasifikace* ([1903] 1963). Podle Durkheima a Mausse – na rozdíl od Frazera, který se domníval, že povaha lidských vztahů je založena na vztazích vyzorovaných mezi věcmi v realitě – jsou společnosti děleny do klanů, a proto začaly klasifikovat věci. Společnost podle nich „jednoduše nebyla modelem, který klasifikační myšlení následovalo, ale bylo to jejich vlastní dělení, které posloužilo jako systém klasifikace“ (Durkheim, Mauss 1963: 82). Struktury (tedy společnost) podle Bourdieuho existují nezávisle na aktérovi samotném, ale aktér sám je svou praxí buď reprodukuje či transformuje. Mezičlánkem těchto struktur na jedné straně a sociální praxe na straně druhé je tzv. *habitus*. Ten představuje subjektivní ne-individuální generativní schémata vnímání, myšlení a jednání (Bourdieu 2005b: 60). Zahrnuje internalizované objektivní struktury, v rámci kterých se daný aktér nachází. Podle Hankse (2005: 69-70) Bourdieuho koncept habitu sdružuje tři distinktivní linie jeho uvažování, jimiž údajně jsou: (1) aristotelovská idea *hexis*, která v Bourdieuově dikci představuje individuální dispozice jedince, (2) fenomenologická idea *habituality*, jež má vztah k jednání jako aplikaci tělesného schématu a naposled (3) mentalistický koncept habitu Erwina Panofskyho. Důležité nicméně je, že na rozdíl od Panofskyho Bourdieu, inspirován fenomenologií, zdůrazňuje tělesnost habitu a schémat s ním spojených. Specifické postoje, hodnoty a způsoby nazírání světa nejsou „pouhými“ kognitivními strukturami, nýbrž jsou zároveň schémata vtělenými. Jednotlivé postoje a normy nejsou tedy záležitostí mysli, ale jsou záležitostmi těla a stávají se permanentně vtělenými dispozicemi (Bourdieu 2005b: 68). Pomocí nich klasifikujeme náš svět a ony zároveň řídí naše praktické jednání.

Praxe samotná ale není podle Bourdieuho řízena nějakým pevným systémem pravidel, která by aktéři slepě následovali. Nikoliv. Tvaruje ji totiž soubor *strategií*, pomocí kterých lze dosáhnout nejsnáze svých cílů. Odklon od pravidel směrem ke strategiím Bourdieu artikuluje skrze kritiku antropologického studia příbuzenství. Tento odklon můžeme interpretovat taktéž jako odklon od klasického strukturalismu. Bourdieu, nespokojen s omezenostmi klasické strukturální antropologie spočívající mimo jiné také

v neschopnosti predikce, kritizuje ideálně-typické modely zdůrazňující mechanickou reprodukci pravidel příbuzenské směny, které neodpovídaly Bourdieuvým statistickým datům. Tvrdí, že na místo odhalování pravidel by se měl sociálně-vědní výzkum soustředit na aktérské strategie, které jsou v rámci daných sociálních her uplatňovány. Příbuzenství proto nechápe jako Lévi-Strauss coby systém výměny manželek, ale jako hru, v rámci které jednotliví aktéři užívají různorodých strategií k tomu, aby dosáhli svého. Tyto strategie pak mají většinou dvě úrovně. První, která uspokojuje požadavky určitého „oficiálního pravidla“ a druhá, která se týká „primárního profitu z praxe“ (Bourdieu 2005a: 22).

2.2 Doxa a symbolické násilí

Vedle reformulace praxe nicméně Bourdieu sdílí s Marxem vůbec konfliktní pojetí (třídní) společnosti a přijal a redefinoval některé Marxovy koncepty např. koncept ideologie. Obecný základ Marxova teoretizování společnosti tvoří distinkce mezi infrastrukturou (základnou) a superstrukturou (nadstavbou). Infrastruktura neboli ekonomická báze je tvořena výrobními prostředky a výrobními vztahy. Superstruktura je tvořena bází politicko-právní a bází ideologickou. Podle Marxe pak právě ideologie produkovaná vlastníky výrobních prostředků reprodukuje stávající výrobní vztahy tím, že udržuje třídu proletářů ve falešném vědomí.

Podle Luise Althussera ([1978] 2008) ale Marx a jeho následovníci dostatečně nepromysleli vztahy mezi ideologií, státní mocí a státními aparáty. Zavedl proto distinkci mezi represivními státními aparáty (vláda, úředníci, armáda, policie apod.) a ideologickými státními aparáty (náboženství, vzdělávací systém, rodina, právo apod.). Zatímco represivní státní aparáty fungují skrze násilí, ideologické státní aparáty fungují právě díky ideologii. Dle Althusserova pojetí – na rozdíl od Marxovy idealistické konceptualizace – odkazuje vždy k materiální existenci. Ideologie je podle něho vždy ztělesněna v ideologických aparátech a v praxi.

Bourdieu, ačkoliv inspirován jak Marxem, tak i Althusserem, nicméně koncept ideologie odmítá (Bourdieu, Eagleton 1992). Tvrdí totiž, že v takové podobě, v jaké jej používá např. Luis Althusser, je pojem aristokratický. Předpokládá, že pouze vyvolený intelektuál je schopen proniknout za ideologie a spatřit pravou podstatu věcí. Tím, že je možné jednoznačně odlišit vědu a ideologii, lze to však pouze z pozice vyvoleného intelektuála. Vůči tomuto intelektualisticko-centrickému pojetí konceptu ideologie staví

Bourdieu dva koncepty, které podle něj lépe vyjadřují povahu sociálního světa. Jsou jimi pojmy *doxa* a symbolické násilí. Pojem *doxa* – podobně jako ideologie v Marxově a Althusserově pojetí, kde slouží k reprodukci výrobních vztahů tím, že jejich pravou povahu maskuje – plní v případě Bourdieuovy teorie „funkci“ legitimační a naturalizační ve vztahu ke stávajícímu sociálnímu řádu. *Doxa* představuje: „kvazi-dokonalou shodu mezi objektivním řádem a subjektivními principy organizace“ (Bourdieu 2005: 164). Reprodukci stávajícího řádu a tedy i samotných *doxických* forem vědění a přesvědčení zajišťují, po Althusserově vzoru, zejména tři instituce: rodina, církev, stát (Bourdieu 1998). Jejich vzájemná harmonie totiž podle Bourdieuho působí na nevědomé (tělesné) struktury, a tím dochází k jejich soustavné produkci a reprodukci. Cesta ven z této nerozpoznatelnosti směrem k ortodoxe či heterodoxe, tzn. k „vědomí a rozpoznání možnosti odlišných či protikladných přesvědčení“ (Bourdieu 2005a: 164) je ale velmi komplikovaná.

Pojem symbolické násilí pak odkazuje k subtilním, často neuvědomovaným, formám socio-kulturní dominance. Podle Bourdieuho je symbolické násilí „násilím vynucujícím si poslušnost, jež není jako taková pociťována, protože se opírá o ‚kolektivní očekávání‘, o sociálně vštípené víry“ (Bourdieu 1998: 131). Symbolické násilí zakrývá a udržuje skryté vztahy moci, které jsou zdrojem různých asymetrií. Na příkladu vztahu mezi šéfem a sekretářkou coby formy genderové dominance muže nad ženou Bourdieu píše: „(k) účinkům symbolického násilí patří mimo jiné to, že se vztahy nadvlády a podřízenosti mění ve vztahy afektivní, že se moc mění v charisma či kouzlo, jež může vyvolat citové očarování“ (Bourdieu 1998: 131).

2.3 Od jazyka k diskurzu

Vedle například Habermase, Foucaulta, Derridy a dalších patřil i Pierre Bourdieu k sociálním myslitelům, kteří ve svém díle upozorňují na důležitost zkoumání jazyka paralelně se zkoumáním sociálních jevů (srov. Fairclough 1989: 2). V tomto duchu se samozřejmě nechal inspirovat celou řadou autorů, na něž posléze reagoval. Ačkoliv ale Bourdieu přiznává jazyku velmi důležitou roli, nenabízí až tolik konceptuálních nástrojů, jakými ho analyzovat. Práce proto v tomto ohledu čerpá z prací a tezí britských kritických realistů a kritické analýzy diskurzu (KDA).

Základní prací, ze které všichni výše zmínění badatelé včetně Pierra Bourdieuho vychází, je posmrtně vydané dílo *Kurz obecné lingvistiky* ([1915] 1989) lingvisty Ferdinanda de Saussura. Jde především o představu jazyka coby uzavřeného systému sestávajícího z dyadických znaků, jejichž význam nespočívá v inherentním vztahu mezi pojmem (signifié) a zvukovou expresí (signifiant), nýbrž ve vzájemném vztahu mezi znaky samotnými. Vztah konceptu a zvukové exprese je podle de Saussura arbitrární. Chápal tedy jazyk jako totální, vždy zcela úplný systém. Takový jazyk se pak skládá ze dvou složek: langue a parole. Langue v tomto pojetí představuje abstraktní jazykový systém, přičemž parole odkazuje ke konkrétní promluvě, ve které dochází k realizaci tohoto systému.

Bourdieu vyčítá tomuto pojetí (stejně jako v případě pojetí Noama Chomskyho), že předpokládá a zachází s jazykem coby s autonomním a homogenním celkem. Jak poznamenává Thompson, Bourdieu nazýval tuto idealizaci trochu provokativně jako „iluzi lingvistického komunismu“ (Thompson 1991: 5). Bourdieu tvrdí, že tento „ideální“ jazyk neexistuje v realitě a že to, co lingvisté takto pojmají, je pouze oficiální (dominantní) jazyk (Bourdieu 1991). Skutečný žitý jazyk je ovlivňován historicky skrze sociální podmínky. Na adresu Chomskyho, jehož pojetí v podobě kompetence a performance se od toho de Saussurova liší především tím, že je více dynamické a klade tak důraz na kompetence daného mluvčího, Bourdieu vznáší rovněž kritiku, že i tento pojem kompetence pracuje pouze s tzv. ideálním mluvčím a omezuje se pouze na sféru gramatických tvrzení. Bourdieu zdůrazňuje, že je třeba rozšířit rozsah pojmu a postihnout jím i sféru sociální, tedy širší kontext nabývání kompetence mluvčího.

Bourdieu proto rozlišuje tři tradice přístupu k symbolickým systémům (tj. k umění, náboženství a jazyku) pojímající systémy jako: (1) strukturující struktury, (2) strukturované struktury a (3) jako nástroje dominance (Bourdieu 1991). První přístup je typický pro novokantismus Ernsta Cassirera nebo lingvistický relativismus/determinismus Edwarda Sapira a Benjaminu Lee Whorfa. Struktury zde jsou pojímány jako principy konstruující určité specifické vize reality. Jinými slovy: každý symbolický systém konstruuje své partikulární vnímání reality. Přístup druhý zahrnuje strukturalismus Clauda Lévi-Strausse počínaje nicméně právě lingvistikou Ferninanda de Saussura. V opozici k autorům prvně zmíněným zdůrazňuje strukturalismus strukturované univerzální struktury, které stojí v pozadí jako zdroj všech druhů symbolických systémů. Třetí a zároveň poslední přístup je charakteristický pro marxisticky laděné autory (Bourdieu sem řadí i Maxe Webera). Tito autoři tematizují

symbolické systémy jako instrument vládnoucí třídy, a to za účelem legitimizace a reprodukce svého dominantního statusu.

Bourdieu pak provádí v rámci své „typologie“ dvě syntézy, jimiž klade takto načrtnutý symbolismus do relace s jeho teorií praxe. První syntéza spočívá ve zdůraznění komplementarity symbolických systémů jakožto struktur strukturujících a zároveň struktur strukturovaných. Symbolické systémy řídí (strukturují) lidskou zkušenost, a protože řídí zkušenost, jejich povaha je posilována (strukturována) praxí v rámci daného sociálního pole. Druhá syntéza spočívá v artikulaci role, jakou mají symbolické systémy ve vztahu k politické dominanci. V rozporu s tím, co postuloval de Saussure, že symbolické systémy (jazyk) jsou arbitrární, Bourdieu tvrdí, že podmínkou jejich existence je politická ekonomie. Jinými slovy: boje o moc v rámci pole determinují vztahy v rámci symbolických systémů. Ty však tvoří své vlastní pole moci, a protože, jak bylo řečeno, jejich „distinktivní“ hodnoty jsou posilovány každodenní praxí, naturalizují samy sebe a prezentují se jako součást přirozeného řádu věcí (Hanks 2005:77). Skrze homologický vztah k poli moci pak toto pole zároveň rovněž posilují. Aby symbolická moc fungovala, je zapotřebí, aby byla (roz)poznatelná a zároveň ne(roz)poznatelná jako arbitrární.

Zde Bourdieu navazuje na dalšího významného myslitele v oblasti jazyka, resp. symbolických systémů, filozofa Johna L. Austina a jeho nejznámější dílo *Jak udělat něco slovy* (2000). Austin proslul ideou performativních výroků. Podle něho existuje určitý typ výroků, který jednoduše nepopisuje určitou skutečnost na ose pravda – nepravda. Jejich funkcí není primárně něco sdělit, ale vykonat určitou akci. Takové výroky nazýval právě performativy. Bourdieu ale vyčítal Austinovi, že dostatečně neocení sociální podmínky těchto performativů. Tvrdil, že původ moci těchto performativů nemůže být v symbolickém systému samotném, resp. v tvrzení samotném, jak se Austin domníval. Zdroj moci performativů je podle Bourdieuho v samotném poli moci. Moc totiž musí být (roz)poznána jako legitimní a efektivní u konkrétního aktéra skrze jeho pozici v poli a tím pádem také ne(roz)poznána jako arbitrární v poli symbolickém (Bourdieu 1991 : 170). Jinými slovy: aby daný performativní akt skutečně něco vykonal, musí být jeho vykonavatel rozeznán jinými aktéry jako k tomu kompetentní.

V souladu s kritickým realismem a kritickou diskurzivní analýzou tato práce ale navíc předpokládá, že konstituce sociálního světa je do určité míry, tzn. nikoli výlučně, diskurzivní povahy (Harvey 1996; Fairclough, Jessop, Sayer 2004). Myšlenka, podle níž jazyk a jeho

struktury konstituují lidský svět, resp. určují způsob, jakým náš svět vnímáme (srov. Wittgenstein 1993; Flusser 2005), není samozřejmě ve společenských vědách nová. Od 70. let se nicméně uplatňuje zcela jiná optika jejich vztahu. S příchodem poststrukturalismu (ke kterému bývá P. Bourdieu někdy řazen) se přesouvá pozornost od abstraktního *langue* ke konkrétní *parole*, neboli pozornost byla přesunuta od jazyka coby systému ke specifickým diskurzům (Philips, Jørgensen 2002). Podle této optiky je sociální realita konstruována skrze reprezentace a významy cirkulující v rámci diskurzů. Neznamená to ovšem, že by realita se svými fyzickými objekty „tam venku“ neexistovala. Nikoliv. Realita „tam venku“ existuje, svůj význam nicméně nabývá právě skrze jednotlivé diskurzy.

Původem britský geograf David Harvey například za účelem analýzy sociálních procesů konstruuje tzv. dialektickou kognitivní mapu. Podle Harveyho tvoří sociální procesy soubor určitých elementů, resp. v zájmu zachování důrazu na procesualitu, momentů. Rozlišuje jich zejména šest: (1) jazyk/diskurz, (2) moc, (3) myšlenky, fantazie, touha (imaginárno), (4) instituce/rituály, (5) materiální praxe, (6) sociální vztahy.¹ Mezi jednotlivými momenty předpokládá dialektický vztah, přičemž každý moment podle něj rovněž internalizuje momenty ostatní. Zvláštní pozornosti se v tomto teoretickém rámci těší moment diskurzu, o kterém Harvey píše následovně: „(d)iskurzy vyjadřují lidské myšlenky, fantazii a touhu. Jsou také institucionálními, materiálně omezenými, zkušenostně zakotvenými manifestacemi sociálních a mocenských vztahů“ (Harvey 1996: 80).

Kritická diskurzivní analýza (KDA) představuje specifickou větev diskurzivních přístupů. Jako taková se začala formovat v 80. letech a je nejčastěji spojována se jmény Normana Fairclougha (1989, 1992), Ruth Wodackové (1999) a Teuna van Dijka (1997). Nejznámější badatel z těchto tří zmíněných, Norman Fairclough, navazuje ve svých pracích právě na D. Harveyho a P. Bourdieu. Fairclough rozumí diskurzem: „způsob representování aspektů světa – procesy, vztahy a struktury světa materiálního, ‘mentálního světa’ myšlenek, citů, názorů atd. a světa sociálního“ (Fairclough 2003: 124). Podle něho diskurzy přispívají zejména ke konstrukci sociálních identity, sociálních vztahů a vědění a reprezentací obecně (Fairclough 1989, 1992 atd.). Diskurzy tedy tvarují sociální strukturu a zároveň jsou sociální strukturou tvarovány. Jinými slovy mezi diskurzy a sociální strukturou existuje dialektický

¹ Harvey říká, že mu nejde o to, poskytnout nějakou meta-teorii praxe. Mimo jiné proto také zmiňuje, že samotný výčet momentů je omezený. Svou úlohu sehrávají i momenty jiné, které do svého rámce Harvey záměrně nezahrnuje.

vztah. Vztah mezi diskurzem a sociálními strukturami ale není neutrálního charakteru. Ba naopak. Diskurzy plní tuto funkci vždy z určité perspektivy, tedy plní přání vždy určité zájmové strany. Jinak řečeno: diskurzy jsou ze své podstaty vždy ideologické, resp. reprodukující symbolické násilí. Za zvláštní formu reprezentace sociální identity tato práce považuje různé sociální představy či imaginace. Podle Ruddick sociální představy: „odkazují k obrazům, které existují v rámci populární imaginace nebo nevědomí: sociální, protože proces, který ji produkuje, je sociální spíše než individualizovaný, a imaginativní raději než symbolický, protože neindikuje proces signifikace, ale podmínky ovládnutí“ (Ruddick 1996: 12). Základním rysem těchto představ je skutečnost, že mezi objektem a jeho symbolem neexistuje přímý referenční vztah. Tento vztah je „zdeformovaný“. Zároveň ale vždy platí, že jsou produkovány právě různými diskurzy, které je obklopují.

2.4 Vymezení objektu studia

V diskurzech o bezdomovectví prozatím neexistuje jediná všemi přijímaná definice jedinců, jichž se tento jev týká, a domnívám se, že ani existovat nebude. Současné definice se liší jak v kritériích, která jsou jejich implicitní součástí, tak i v demografickém rozsahu samotné populace, který z této skutečnosti vyplývá. To má samozřejmě svůj odraz v konsekvencích, které se s užitím té či oné definice pojí. Obecně lze hovořit o dvou typech definic: (1) definice vycházející z kritéria místa („place-based“), (2) definice vycházející z kritéria určité teorie („theory-based“) (Jaheil 1992a). Definice vycházející z kritéria místa můžeme dále dělit na: (1) úzké, které považují za bezdomovce jedince, kteří žijí „bez střechy nad hlavou“, (2) širší, které za bezdomovce považují i jedince žijící v nouzových a přechodných ubytovnách, hostelech, noclehárnách apod., a (3) nejširší, které zahrnují i jedince žijící v nejistých podmínkách, přechodných podnájmech, squotech apod. (Fitzpatrick, Kemp, Klinker 2004). Oba zmíněné hlavní typy nicméně považuji ve vztahu ke zkoumaným aktérům za nevhodné. V tomto textu, ale i v celém svém výzkumu, se tak snažím vymezit aktéry, kteří jsou obvykle nazýváni bezdomovci, zcela jiným, novým způsobem. Důležité jsou přitom dva komplementární kroky: (1) re-konceptualizace domova a (2) odlišení sociální praxe bydlení/nocování. Oba body nyní stručně popíši.

Všechny definice bezdomovectví sdílejí, ať již implicitně či explicitně, jeden společný předpoklad: domov = fyzická struktura. Ačkoliv je domov spíše „vyjádřením emocionálního

vztahu člověka k jeho nejbližšímu světu, osvojením tohoto světa, jeho humanizací a intimizací“ (*Velký sociologický slovník* 1996: 219), je podle tohoto předpokladu daný vztah založen na ne/prezenci určité formy *příbytku* (domu, bytu, apod.). Vhodným příkladem může být např. Evropská organizace *Fédération Européenne des Associations Nationales Travaillant avec les Sans-Abri* (FEANTSA), která za účelem definování bezdomovectví určila tři domény „domova“. Jedná se o fyzickou doménu, tj. slušné bydlení, sociální doménu, tj. soukromí a společenské vazby a právní doménu, tj. výlučné vlastnictví (Hradecký et al. 2007: 11). Na základě tohoto rozdělení artikuluje čtyři základní typy bezdomovectví: (1) bez střechy, (2) bez bytu, (3) v nejistém bydlení, (4) v nevyhovujícím bydlení.² Důvodem toho je *normativní* charakter jak samotného pojmu bezdomovec, tak i pojmu a představy domova obecně. Klíčovou úlohu v ustanovování normativního charakteru ve společnosti dichotomicky pojímaného vztahu domov – bezdomovec sehrávají ideologie. Ideologie redukuje význam pojmu domov na pouhou fyzickou strukturu. Watson a Austerberry (1986: 9) zdůrazňují, že tam, kde by šlo k pojmenování lehce užít pojmu dům, je namísto toho často užíván pojem domov. Identifikují pak zejména ideologii patriarchální, projevující se v dominantní roli muže v rodině, a kapitalistickou, znevýhodňující některé jedince ve společnosti. Na obecné rovině ale můžeme hovořit o hodnotách a normách střední třídy, které se v pojmu domov odráží. Samotný pojem bezdomovectví tedy představuje ideologický pojem, který ustanovuje hranice mezi kulturním kapitálem střední třídy a chudými (Wright 1997: 15).

Ve vztahu k představě domova je proto nutné zohlednit především tři provázané sféry sociální reality vůbec. Jsou jimi sféry: sociální, kognitivní a fyzická (materiální). Na základě tohoto dělení lze dále rozlišit tři vzájemně provázané domény domova: (1) *konvenční domov* (KD), (2) *aktérský domov* (AD) a (3) *přístřeší* (Obrázek 1.).

² Jednotlivé kategorie mají ještě řadu svých subkategorií.

Obrázek 1. Tři domény domova

Zdroj: vlastní schéma.

Pojmem konvenční domov odkazují k normativní a ideologické reprezentaci, která je hegemonicky sdílená v určitém socio-historickém kontextu. V současných společnostech je KD asociován především s fyzickým prostorem, tzn., že tato reprezentace často redukuje význam pojmu domov na pouhé místo. Domov je nicméně především ideou, která odkazuje k určité sounáležitosti a symbolice (Marvasti 2003; Szaló 2006), a ne konkrétním fyzickým prostorem. Proto rozlišuji druhý důležitý pojem: aktéřský domov. Tímto pojmem mám vždy na mysli konkrétní představu prožívanou a praktikovanou daným aktérem. Dordick (1998) například v této perspektivě popisuje, že zkoumaní bezdomovci konstruují a udržují svou představu domova skrze osobní vztahy mezi sebou. Zcela jasněmu rozdílu mezi KD a AD ale dává vyniknout až třetí pojem: přístřeší. Tento pojem kontextuálně váže k oběma předchozím pojmům, pokaždé však odkazuje k určité fyzické struktuře (funkčně definované), nabývající nicméně široké škály performance. Podle této konceptualizace pak AD může být praktikován bez přístřeší, nicméně KD nikoliv.

Na základě těchto souvislostí je proto pojem bezdomovec zcela nesmyslný a funguje jako forma symbolického násilí. Každý člověk totiž nějakým způsobem konstruuje svou představu domova, ale jen část těchto představ je kompatibilní s konvencemi dané společnosti. Mnohem přesnější by tedy byl pojem: *lidé bez konvenčního domova*. Jak nicméně vyplývá z definice pojmu, takový termín by zahrnoval i aktéry, kteří nemají s danými (zkoumanými) lidmi, kromě absence konvenčního domova, absolutně nic společného (např.

důchodci, děti v dětských domovech atd.). Proto je třeba zamyslet se nad tím, co vlastně tito aktéři mají společného. Nebo jinak, co je vlastně odlišuje od dominantní společnosti?

Odpověď poodhalíme, zamyslíme-li se nad povahou nocování či bydlení obecně. Domnívám se, že nejde ani tak o to vlastnit byt, dům atd., tedy o určitý *stav* daného aktéra, ale spíše o způsob praktikování, tedy o určitý aktérův *proces*. Bydlení/nocování proto chápu jako sociální praxi, jež je pouze jednou z každodenních praxí, kterou člověk rutinně vykonává, a na základě které se dominantní společnost může lišit od bezdomovců. Je-li uvedeno „může lišit“, je to proto, že každodenní praxe bydlení/nocování je sice často tou nejviditelnější praxí – spí-li člověk na lavičce v parku apod. – ale ne nutně tou nejzásadnější. Mnoho lidí, kteří by byli obvykle zařazeni do kategorie bezdomovec, totiž velmi často, dá se říci, „normálně“ bydlí. Skutečný rozdíl mezi dominantní společností a těmito aktéry je dán jejich strategiemi (resp. taktikami) a každodenními praxemi, které vytváří specifické sociální instituce.

Tyto strategie, praxe a instituce budou popsány v empirické části této práce, v tomto momentě a s vědomím značné míry zjednodušení proto rozdíl mezi strategiemi, konjunkturami a institucemi mezi dominantní společností (resp. dominantními třídami) a zkoumanými aktéry spočívá v rozdílu mezi vnitřní a venkovní orientací každodenních praxí (tabulka 1). Zkoumaní aktéři nejenže postrádají tzv. konvenční domov, ale své každodenní praxe orientují spíše do venkovního prostředí.

Tabulka 1. Vymezení zkoumaných aktérů

Sociální praxe orientovaná na venkovní prostředí	Konvenční domov	
	Ano	Ne
Ano	dominantní společnost (např. pouliční prodejci)	třída nejchudších (bezdomovci, narkomani, chudí)
Ne	dominantní společnost	dominantní společnost (např. důchodci, děti v dětských domovech)

Zdroj: vlastní pozorování.

Toto vymezení si nicméně žádá ještě vyjádření adekvátního pojmu, který by tyto aktéry pojmenovával. V souladu se současnými studiemi práce chápe zkoumané aktéry coby svého druhu třídu trendy (srov. Wagner 1993; Marcus 2005; Bourgois, Schonberg 2009; srov. též Rossi 1989), nicméně ne v Marxově pojetí – „skupiny zmobilizované za společnými cíli“

(srov. Bourdieu 1998: 18) – nýbrž v Bourdieuově pojetí sociálního prostoru.³ Podle Bourdieuho totiž: „(e)xistuje pouze sociální prostor, prostor diferencí, ve kterém třídy existují takříkajíc virtuálně, vytečkované, ne jako danost, nýbrž jako něco, co se má vytvořit“ (Bourdieu 1998: 20). Text proto hovoří o všech zkoumaných aktérech coby o *třídě nejchudších*. Ta představuje v tomto pojetí kategorii chudoby, kterou definují specifické strategie, praxe a instituce, nikoliv statická absence domnělého domova definující právě tzv. bezdomovce. Řečeno termíny sociálněpolitického diskurzu, kategorie třídy nejchudších zahrnuje jak tzv. bezdomovce, tak i narkomany a některé chudé aktéry, které všechny spojuje absence konvenčního domova na jedné straně a orientace sociálních praxí na venkovní prostředí na straně druhé.

2.5 Lokace výzkumu, metody sběru dat a postupy jejich analýzy

Data prezentovaná v této práci vycházejí z etnografického terénního výzkumu realizovaného v krajském městě Plzeň. Terénní výzkum jsem prováděl mezi lety 2010 a 2013. V rámci výzkumu jsem se primárně zaměřoval na sociální organizaci, morálku, každodenní praxe a časoprostor zkoumaných aktérů. Vedle toho jsem se nicméně zaměřil také na různé organizace, které buď se zkoumanými aktéry přichází do styku (např. organizace poskytující sociální služby) nebo mohou ovlivnit jejich každodenní praxi (např. Odbor analýzy a prevence kriminality).

Plzeň leží necelých 100 km jihozápadně od hlavního města České republiky, Prahy. Se svými 160 tis. obyvatel je čtvrtým největším městem České republiky. Jak bývá velmi často ve vztahu k Plzni poznamenáváno, Plzeň byla na konci druhé světové války osvobozena americkými jednotkami vedenými generálem Pattonem, a to 6. května 1945. Tato skutečnost se dlouhodobě odráží v atmosféře a rázu města – za dob socialismu byla bagatelizována až popírána, v rámci post-socialismu je naopak každý rok pompézně oslavována.

Plzeň patří dlouhodobě k průmyslovým centrům České republiky. Roku 1869 zde Emil Škoda založil světoznámé Škodovy závody. R. 1839 byl založen Měšťanský pivovar, který vešel později ve známost coby Plzeňský Prazdroj. R. 1869 byl založen První plzeňský akciový pivovar. I díky tomu je například v Plzeňském kraji v porovnání s ostatními kraji dlouhodobě

³ Nutno dodat, že vedle této „zmobilizované skupiny“, tedy „třídy pro sebe“, Marx rovněž rozlišoval „třídu o sobě“, která by více odpovídala pojetí P. Bourdieuho. Na rozdíl od něho ale Marx chápal třídu o sobě jako určitý „předstupeň“ třídy pro sebe (srov. Keller 2005: 107).

výrazně nižší nezaměstnanost.⁴ K 30. 6. 2012 dosáhla druhé nejnižší míry registrované nezaměstnanosti v České republice – 6,13 %. Oproti celé České republice byla tedy o 1,94 procentního bodu nižší. V roce 2009 bylo v Plzni provedeno vůbec první sčítání bezdomovců, které realizovala Katedra antropologie (Filozofická fakulta, Západočeská univerzita) na zadání magistrátu města Plzně (Toušek et al. 2009). Sčítání se zaměřilo na osoby bez střechy nad hlavou, žijící na ulici a osoby bez bytu žijící v azylovém domě pro muže/ženy a pro rodiny s dětmi. Bylo napočítáno celkem 172 osob. Z toho 119 osob (69,19 %) spadalo do kategorie „ulice“ (bez přístřeší), 15 (8,72 %) do kategorie „azylový dům pro muže/ženy“ a 38 (22,09 %) do kategorie azylový dům pro rodiče s dětmi.

Informátory ke svému výzkumu jsem získával hned několika způsoby. Předně jsem si díky své téměř dvouleté pracovní zkušenosti v programu K-centra organizace CPPT, o.p.s., takříkaje „na ulici“ zkontaktoval několik bývalých klientů, se kterými jsem míval „dobré vztahy“ a kteří si mne coby pracovníka pamatují i po několika letech. Na ulici jsem také zkontaktoval několik mně do té doby neznámých informátorů, a to jak přímým oslovením, tak i zprostředkovaně přes již zkontaktované informátory. Jeden z informátorů mi byl potom doporučen pracovníci zmíněného K-centra. Celkový počet informátorů, se kterými jsem se v průběhu svého výzkumu v prostředí města setkal, činí odhadem cca 50 aktérů (přesný počet nelze uvést). Z toho zhruba 25 aktérů znám jménem a po určitou dobu jsme udržovali nebo udržujeme vztahy na denní bázi. Tato doba se lišila od několika dnů či týdnů až po několik měsíců či let. Z těchto 25 aktérů mohu označit 12 za klíčové informátory (10 z nich tvoří muži, zbylé dvě jsou ženy).

V rámci výzkumu bylo využito několika výzkumných technik. Jednou z hlavních metod byla metoda zúčastněného pozorování. V rámci zúčastněného pozorování jsem se víceméně držel jednotlivých fází výzkumu tak, jak je artikuloval James Spradley (1980). První půlrok (srpen – prosinec 2010) jsem v rámci tzv. *deskriptivního pozorování* trávil s informátory vždy několik dní v týdnu od jedné do šesti hodin a to tak, abych byl svědkem co možná nejvíce různorodých aktivit (např. vaření, vybírání popelnic, konzumace jídla i alkoholu apod.). Již v této době jsem zvláštní pozornost věnoval časovým a prostorovým relacím jejich praxí. Poté jsem přešel do fáze tzv. *zaměřovaného pozorování* (květen – srpen 2011) a zaměřil jsem se více na témata, která se po stránce teoretické, ale i osobní zdála více nosná než ostatní.

⁴ Dostupné z: http://www.czso.cz/xp/redakce.nsf/i/nezamestnanost_v_plzenskem_kraji_k_30_6_2012, stáženo 6. 1. 2013.

Byli jimi například sociální vztahy, sociální organizace, ekonomické praxe atd. Jak v první, tak i v druhé fázi výzkumu jsem také strávil noc na dvou různých ilegálně obývaných squatech. Během této druhé fáze se nicméně nepatrně redukovala frekvence i rozsah mého působení v terénu. V poslední fázi mého výzkumu se pohybuji na pomezí zaměřovaného a tzv. *selektivního pozorování* (listopad 2011 – současnost). V rámci jednotlivých témat hledám rozdíly mezi aktéry samotnými a zejména se zaměřuji na změny v čase těchto témat samotných. Minimálně jedenkrát do měsíce se tak snažím kontaktovat své informátory a zaznamenat případné změny.

Tabulka 2. Seznam klíčových informátorů

Informátor	Věk	Forma přístřeší
Petra	přes 20	squat, chata, garáž
Markéta	přes 20	squat, byt
Pavel	přes 20	squat, chata, garáž
Marek	přes 40	squat, most, les
Vláďa M.	přes 30	squat, sady
Vlaďa V.	přes 60	sklepní byt, garáž
Jirka	přes 30	squaty, byty
Josef	přes 50	squaty, chaty
Jára V.	přes 50	trafika, mosty, parky
Jára M.	přes 50	trafika, mosty, parky, garáž
Standa	přes 50	ubytovny
Petr	přes 50	ubytovna, squat

Zdroj: vlastní výzkum.

Pozn.: Informace uvedené v tabulce vypovídají o cca tříletém časovém horizontu. Šedé pole označuje jednotlivé případy (viz dále). Všechna jména jsou pouze fiktivní.

Po celou dobu pohybu v terénu tvořila další důležitou metodu metoda semistrukturovaných rozhovorů. Scénář rozhovorů zahrnoval v případě úvodních rozhovorů otázky týkající se každodenních praxí, časoprostorové mobility a sociální anamnézy; v případě následných rozhovorů tvořily scénář vždy otázky zacílené na konkrétní témata a určené konkrétním informátorům. Všechny tyto rozhovory jsem zaznamenával na audiorekordér. Celkem bylo provedeno a nahráno 25 rozhovorů se 14 různými informátory. Větší množství rozhovorů mělo nicméně neformální charakter a probíhalo v rámci zúčastněného pozorování. Přepsané rozhovory byly analyzovány v programu MAXQDA 10. Při analýze bylo vytvořeno celkem 61 kódů a jejich subkódů (např. sociální anamnéza, ekonomické praxe, identita atd.).

Vedle těchto klasických metod jsem využil také metodu (*ekonomických*) *diářů*. V průběhu výzkumu stále více a více vyvstávala otázka týkající se financí a vůbec mikropolitiky výdajů a generování příjmů coby klíčová. Zvolil jsem proto metodu diářů, abych zachytil částku vygenerovaných peněz v rámci jednoho měsíce. Díky diářům jsem dále zjistil komodity, za které je utráceno, popřípadě jak se finančně projevují alkoholové/drogové závislosti jednotlivých aktérů.

Již v prvních měsících výzkumu začalo být více než jasné, že formální organizace poskytující sociální služby sehrávají v každodenním životě zkoumaných aktérů zcela zásadní roli – ať již se jedná o jejich materiální potřeby, denní a týdenní rytmus či formy identit. Z těchto i jiných důvodů byly vybrány organizace, které se jak na základě dat z rozhovorů s aktéry a jejich pozorování, tak i jejich profilu (např. v případě Městské charity Plzeň), jevíly jako zásadní. Celkově bylo navštíveno pět organizací: Centrum protidrogové prevence a terapie, o.p.s. (dále jen CPPT), Point 14 (dále jen Point), Ulice – Agentura sociální práce, o.s. (dále jen Ulice), Městská charita Plzeň (dále jen MCHP), Člověk v tísni – pobočka Plzeň, o.p.s. (dále jen ČvT). Šlo o programy K-centra (Centrum protidrogové prevence a terapie, o.p.s., Point 14), terénní program (Ulice – Agentura sociální práce, o.s., Člověk v tísni – pobočka Plzeň, o.p.s.), nízkoprahové denní centrum, noclehárnu a azylový dům (Městská charita Plzeň). Vedle organizací poskytujících sociální služby byly také provedeny rozhovory s pracovníci Odboru sociálních služeb, strážníkem Stanice územně strážní služby a vedoucím pracovníkem např. Odbor analýzy a prevence kriminality.

Při dotazování těchto pracovníků byla užitá metoda semistrukturovaných rozhovorů (viz příloha). Scénáře rozhovorů zahrnovaly několik základních tematických okruhů (tj.

obecný úvod, představení organizace, klientská část atd.) a vždy několik podtémat s konkrétními otázkami. V každé organizaci byl proveden vždy cca hodinový rozhovor s pracovníkem, v případě organizací CPPT, Point 14 a Ulice byly provedeny rozhovory dva. Při samotné analýze bylo vytvořeno celkem 32 kódů a subkódů (např. profil organizace, bio pracovníka, identifikace klientů apod.). Při sepisování samotného textu bylo analyzováno a interpretováno z celkových 32 kódů 16 (např. identifikace, bezdomovci podle drogových služeb, smrad, hraniční klient atd.). Snahou textu není analýza oficiálních informací uvedených na webových stránkách organizací či nějaká „objektivní pravda“ o daných skutečnostech, ale významy a perspektivy samotných pracovníků tak, jak jsou jimi každodenně vyjednávány a konstruovány a jak byly zachyceny v průběhu rozhovorů.

Po celou dobu výzkumu jsem si psal podrobný terénní deník. Zaznamenávám místa, situace a interakce s informanty. Některé jevy jsem si v deníku i analyzoval a interpretoval. Podle Sanjeka (1990) jsou tři způsoby, jakými lze zvýšit etnografii validitu. Vedle teoretické upřímnosti („theoretical candor“) a etnografovy trajektorie („ethnographic path“) je to především právě psaní terénního deníku a citování z něj („fieldnote evidence“). Z tohoto důvodu cituji nejen z přepisů nahraných rozhovorů, ale i z mého terénního deníku.

2.6 Reflexivita a historicita: od výzkumného souboru k případům

Od 80. let antropologové (ale i další sociální vědci) upozorňují na provázanost etnografie (tj. psaní) a politiky (tj. moci), resp. kontextu sběru, analýzy a prezentace etnografie obecně. Clifford například v této souvislosti rozlišuje šest determinantů: (1) kontextuální, (2) rétorické, (3) institucionální, (4) všeobecné, (5) politické a (6) historické (Clifford 1986: 6). V této perspektivě se badatelé zabývali rovněž *autoritou etnografa vůči svým informátorům* a vůbec zkoumanému prostředí. Clifford (2002) na základě toho rozlišil čtyři módy, kterými si etnograf zajišťuje v textu autoritu a tedy pravdivost svých tvrzení. Jsou jimi módy: zkušenostní, interpretační, dialogický a polyfonní. Ačkoli se snaží vyhnout jakékoli hierarchizaci módů, je patrné, že módy zkušenostní a interpretační projektují větší podíl autority na etnografa, zatímco módy dialogický a polyfonický naopak méně.

Zároveň s tím bývá také poukazováno na to, že antropologické „objekty“ výzkumu jsou často tematizovány coby nečasové entity vytržené z proudu času. Fabian (1983) tento jev nazývá *allochronií*. Podle něho jde o „trvalou a systematickou tendenci umisťovat

referent (referenty) antropologie do jiného času než je přítomnost producenta antropologického diskursu“ (Fabian 1983: 31).

Tato práce se tyto dvě tendence snaží reflektovat a za pomoci dvou strategií se jim rovněž zároveň vyvarovat. Jedná se o strategie *aktérských citací* na jedné straně a užití tzv. *případů* na straně druhé. Podle této práce představují aktérské citace jeden ze způsobů, jak morálněji alokovat podíl autority mezi vědce a studované aktéry. V průběhu celé práce tak bude celá řada jevů ilustrována a komentována aktérskými citacemi. Jak ale upozorňuje Snow a Anderson, v posledku to jsou vždy badatelé, kdo píše své (vědecké) práce (Snow, Anderson 1993: 35). Strategie užití případů spočívá ve snaze představit detailně určité aktéry a uchopit je jako svého druhu *případy*, které na jedné straně odkazují k určité konkrétní subjektivitě, historii, trajektoriím apod., na straně druhé ale spolukonstituují širší socioprostorové struktury a procesy. Rabinow ve vztahu k takto definovaným případům píše: „(r)ozlišujeme případy od příkladů. Zatímco funkcí příkladů je ilustrovat teorii, případy jsou specifické, mající přitom rozvětvené analogické vztahy k jiným případům“ (Rabinow 2011). Vedle klasických příkladů, které tedy ilustrují určitý jev, který práce popisuje, se v práci objevují pasáže a části kapitol, které jsou věnovány srovnání daného jevu z perspektivy konkrétních případů v konkrétním čase výzkumu (např. prostorová mobilita, základní rytmy každodenních praxí atd.). Takovéto srovnání bylo nicméně možné pouze u některých témat a jevů.

Analyticky lze tak v textu rozlišit tři různé případy: (1) Pavla a Petru, (2) Josefa a (3) Standu. Pavel a Petra jsou, dá se říci, typickým párem „na ulici“, takovým, na jaký jsem v průběhu výzkumu narazil mnohokrát. V průběhu výzkumu se střídavě organizovali jak coby samostatná nukleární jednotka, tak i jako součást o něco širší „skupiny“. Partnerským párem jsou od října 2009. Pavel se v té době vrátil z výkonu trestu za drobné krádeže. „Na ulici“ je s menší přestávkou asi od roku 2005. Má jednoho bratra, kterého občas navštěvuje. Pavla znám coby klienta z doby, kdy jsem pracoval v K-centru, tzn. od roku 2006. Petra je „na ulici“ asi od roku 2008. Oba dva deklarují svou závislost na alkoholu. V minulosti si užívali heroin, velmi výjimečně pak pervitin. Oba dva (resp. tři, v té době totiž již s Honzou) jsem oslovil jednoho večera roku 2010 přímo na ulici. Ještě ten večer jsem s Pavlem provedl a nahrál vůbec první rozhovor. Pavel a Petra byli první, kteří se v té době na čas oddělili od širší základny aktérů orientujících se na lokalitu poblíž supermarketu Tesco a plzeňského vlakového nádraží. Postupně se k nim přidali Jirka, Franta (bratr Honzy) a Katka (Frantova

přítekně). Vytvořili tak soběstačnou „skupinu“ založenou na bázi společných každodenních praxí. Primárními informátory mi byli Pavel a Petra, nicméně formální i neformální rozhovory jsem vedl i s ostatními. Všechny čtyři znám rovněž z dob svého působení v K-centru. Od té doby se nicméně jak jejich sociální organizace, tak i ekonomické praxe, místo nocování atd. několikrát změnily. Od ledna 2009 do zimy 2010/2011 bydleli na squatu na okraji Plzně. Poté vystřídali několik provizorních přístřeší (např. jiné squaty, garáž apod.), než se na jaře 2011 zabydleli v lesní zahrádkářské chatě kousek za Plzní. Od té doby žijí zde. Nejdříve bydleli ve čtyřech, poté se počty „spolubydlících“ různě střídaly. V současné době žijí ve dvou uvnitř chaty, zatímco venku na zahradě žije jeden jedinec v celoročně postaveném stanu.

Josef představuje z dominantního pohledu běžného postaršího bezdomovce, tzn. člověk, který ani tolik nechce nějakou změnu (odpovídá představě „klasického bezdomovce“, viz kapitola 5.). Josef prohlašuje, že je bezdomovcem od 1986. Za komunismu byl několik měsíců ve vězení za příživnictví, těsně před odpykáním si svého trestu byl propuštěn na amnestii. Od té doby je „na ulici“. Má bratra a sestru, se kterými se občas stýká. Otce vidět nechce. Podle Jirky ho otec nespravedlivě vyhodil z domu, když si přivedl ze zábavy dvě dívky. Otec prý býval „komunista na národním výboru“. Dluhy má na dopravních podnicích. Josefa mi doporučil Standa (viz níže) a také mě s ním jednu neděli na jaře roku 2010 seznámil. Josef je po ekonomické stránce spíše samotář, ale v roce 2010 byl víceméně součástí zmíněné „skupiny“. Jeho denní trajektorie a praxe byly ale do jisté míry nezávislé na ostatních. Na rozdíl od ostatních neholdoval ani tvrdým drogám, ani toluenu. V roce 2009 mu zemřela družka (také „na ulici“), se kterou byl ve vztahu několik let. V roce 2010 nocoval střídavě v budově starých lázní a ve zmíněném squatu na okraji Plzně. Po odstěhování ze squatu byl několik měsíců v nemocnici, poté byl nějaký čas jako pomocník zedníků mimo Plzeň. Do Plzně se vrátil v létě 2011 a začal bydlet s kamarádem Vládou V. v garáži kousek od centra města. Tam vydržel asi měsíc, chvíli poté bydlel s dalším kamarádem, ale nakonec opět opustil Plzeň, přičemž prý 3 měsíce jezdil se „světskými“ po ČR. Do Plzně se vrátil poté na podzim 2011 a hned opět odcestoval do malé vesnice na Šumavě, kde měl domluvenou práci a nocování. Zpět v Plzni byl opět v létě 2012 a od té doby o něm nemám další informace.

Standa představuje postaršího nezaměstnaného muže, který kvůli svému handicapu a malému příjmu musí, ačkoliv nechce, žít na ubytovně, přičemž mu hrozí, že se kdykoliv může dostat „na ulici“. Podobných jedinců jsem rovněž v průběhu výzkumu potkal mnoho. Když

jsem ho poznal v roce 2010, byl prodejcem Nového Prostoru (dále jen NP). Časopis prodával od září 2009 do podzimu 2011. Má jednu dceru, která žije rovněž v Plzni. Standa bydlel se svou družkou na jedné plzeňské komerční ubytovně. Od roku 2005 pobírá částečný invalidní důchod, ze kterého platí exekuce vzniklé neplacením elektřiny a nájmu za městský byt. O byt přišel, když mu město po nějaké době neprodloužilo smlouvu. Potom se odstěhoval do vesnice Písek, kde se svou družkou bydlel v domě u své bývalé manželky a jejího strýce. Dům byl ale podemílán spodní vodou. Strýc byl starý a Standa neměl na opravy. Po nějaké době se proto vrátil zpět do Plzně. Oslovil jsem ho přímo na ulici, když prodával NP. V lednu 2011 se přestěhoval se svou družkou na jinou (levnější) ubytovnu a v březnu se poté nechali církevně oddat. Od podzimu 2011 pracuje coby hlídač a vrátný.

2.7 Shrnutí

V kapitole byl představen teoreticko-konceptuální rámec práce. Tímto rámcem je teorie praxe formulovaná Pierrem Bourdieu. Definovány a kontextualizovány byly pak koncepty jako habitus, struktura, doxa či symbolické násilí. Zvláštní pozornost byla věnována důrazu na jazyk, který Bourdieu sdílí i s dalšími minulými i současnými mysliteli. Další část kapitoly byla věnována metodologickým aspektům práce. Výzkum primárně vychází z etnografického přístupu, přičemž používá metody zúčastněného pozorování, semistrukturovaných rozhovorů či ekonomických diářů. V tomto ohledu také kapitola prezentuje lokaci výzkumu, seznam klíčových informátorů a způsoby analýzy nasbíraných dat. Specifickou subskupinou informátorů jsou poté tzv. případy, kterým je – ve snaze o zvýšení reflexivity a historicity výzkumu – v práci věnována zvláštní pozornost. V kapitole jsou také vymezeni zkoumaní aktéři, a to v podobě konceptu třídy nejchudších. Ten má nahradit úzký, nepřesný a ideologický (resp. symbolicko-násilný) pojem bezdomovec.

3 BYLO TU BEZDOMOVECTVÍ ODJAKŽIVA?

Mezi vědeckými reprezentacemi a socio-historickou formací či modelem společnosti je vztah korespondence. Jak výstižně poznamenává Zygmunt Bauman: „(v) průběhu posledních staletí se strategie filozofie, sociologie a snad všech humanitních oborů utvářely ve svérázné symbióze s modelem světa, v němž byly situovány“ (Bauman 2002: 9). Většina studií zabývajících se bezdomovectvím začíná pokaždé krátkým historickým exkurzem. V takovém případě tento exkurz začíná větami typu: „provází lidstvo již od nepaměti“ (Krylová 2007: 72); „(b)ylo tu již před několika tisíci lety“ (Barták 2004: 5) apod.

Cílem tohoto textu je podat stručnou historii bezdomovectví a jeho studia ve Spojených státech (tzn. historii fenoménu, badatele a hlavní témata) a zamyslet se nad tím, zdali je tzv. bezdomovectví skutečně nečasovou institucí vyskytující se v různých epochách a nebo jedná-li se o historickou skutečnost svázanou s určitou periodou a mající vždy konkrétní příčiny a dopady. Americké bezdomovectví je vybráno zejména ze dvou důvodů: (1) je nejlépe teoreticky a empiricky zmapované, (2) americká historie bezdomovectví není v posledku ničím rozdílná od historie ostatních zemí (Rossi 1989: 17). Vedle amerického kontinentu kapitola také stručně uvádí do studia bezdomovectví v České republice.

3.1 *Od tuláků k bezdomovcům*

Různí autoři zdůrazňují, že bezdomovectví má dlouhou historii a je spojeno s řadou lokalit po celém světě (Snow, Anderson 1993: 10; srov. Rossi 1989 apod.). Obvykle se ve spojení s bezdomovci začíná výskytem *tuláků* a *žebráků* v pozdním středověku, resp. v preindustriálním městě obecně (srov. Sjoberg 1960; Lofland 1973). Zde se zaměřím zejména na vývoj, kterým postupem času „obraz“ tuláků a žebráků prošel, a na jeho historický a sociokulturní kontext.

Lofland tento „obraz“ popisuje následovně: „...podél ulice žebrák, jeho oči jsou zjevně slepé, jeho obličej zjizvený plameny, nepřestává prosit o pomoc“ (Lofland 1973: 31). Podle Snowa a Andersona (1993: 10) byla středověká Evropa charakteristická dvěma překrývajícími se filozofiemi, které zmírňovaly stigmatizaci tuláků té doby. Byly jimi lidová tradice kladoucí důraz na poskytování pohoštění tulákům a idealizace chudoby obecně. Změna nastává ve 14. století. V této době dochází k myšlenkovému posunu souvisejícímu (mezi jinými faktory) s renesancí na jedné straně a rozšířením moru na straně druhé. Ve

snaze předejít morové nákaze se totiž z tuláků stává v Anglii levná pracovní síla. Ruku v ruce s tím se mění i jejich vnímání a status. Chudí tuláci již nejsou – v souladu s do té doby panující františkánskou doktrínou – viděni jako svatí, nýbrž jako nebezpeční kriminálníci spřažení s ďáblem (Snow, Anderson 1993: 11). V 16. století se poté pomalu institucionalizuje uvěznění tuláků do raných verzí tzv. chudobinců. Foucault v této perspektivě píše: „...roli malomocného převzme chudí, tuláci a „pomatené hlavy““ (Foucault 1993: 8). V roce 1547 byl vydán na britských ostrovech tzv. *Slavery Act*, podle kterého byli tuláci odsuzováni k otroctví na dva roky, přičemž jeho novelizace z roku 1597 povolovala transport tuláků za prací do kolonií. To se rozvinulo zejména v 17. století. Výnos z roku 1575 ukládá založit „dům nápravy“ v každém hrabství (Foucault 1993: 34). V 17. století se nicméně rozmáhají již „plnohodnotné“ *workhousy*, tedy specifické internační objekty určené k ubytování a především zaměstnání tuláků, resp. chudých obecně. První je založen 1697 v Bristolu, koncem 18. století je jich v Anglii 126, během několika let jsou již po celé Evropě (Foucault 1993: 35).⁵ Mimo to byl roku 1601 schválen *Act for the Relief of the Poor*, známý spíše jako *Elizabethan Poor Law*. Inovací tohoto zákona bylo, že se zodpovědnost za chudé převedla na jednotlivá města.

V rané Americe byla situace velmi podobná. Také v Nové Anglii jako britské kolonii platilo *Elizabethan Poor Law* znevýhodňující tranzitní část chudoby. Města tak sice pomáhala chudým a tulákům, ale pouze těm, kteří byli jejich obyvateli; ostatní byli často nuceni město opustit. Rossi poznamenává, že sociální programy obsahovaly rozlišení nečlenů místní komunity až do 20. století (Rossi 1989: 18). Marvasti, sledující podobnou linii uvažování jako Foucault pro americký kontinent, rozlišuje tři specifická období: (1) pauperismus (1640 – 1840), (2) institucionalizace (1840 – 1940), (3) deinstitucionalizace (1950 – současnost) (Marvasti 2003: 1. kap.). V éře pauperismu podle něho tvořila sociální kategorie chudých a duševně nemocných jednu nediferencovanou kategorii. První specifická instituce pro duševně nemocné vznikla až v roce 1752, avšak až od roku 1820 byly podobné instituce legislativně ukotveny jako instituce pro duševně nemocné a chudé. Změna nastala až ve spojení se jménem Dorothea Lynde Dixové (tzv. Miss Dix). Do roku 1887, kdy zemřela, napomohla k vytvoření více než 30 ústavů pro duševně nemocné, a to jak v Americe, tak i v Evropě. V rámci institucionalizace došlo podle Marvastiho ke třem důležitým změnám: (1)

⁵ Snahu o internaci ve Francii datuje Foucault na rozdíl od Anglie až o sto let později. Podle něho je zlomovým datem až rok 1656, kdy byl vydán dekret k založení *Všeobecného špitálu v Paříži*.

duševní choroba byla rozeznána jako nemoc; (2) zodpovědnost za duševně nemocné přešla z rodiny na stání instituce; (3) došlo k legální separaci duševně nemocných od chudých.⁶ Bezdomovectví se tak institucionalizovalo a segregovalo v rámci amerických měst (Rossi 1989: 20).

3.2 Od hoboos k novým bezdomovcům

Vnímání tuláků se tedy měnilo v interakci s probíhajícími sociálními a kulturními změnami, podobně lze identifikovat tuto tendenci i ve vztahu k moderním urbánním bezdomovcům.

Přelom 19. a 20. století je v USA velmi významně spojen se stavbou železnic, jež dala vzniknout poprvé v americké historii urbancentrické formě bezdomovectví nazývané *hobo*. Oproti tradičním tulákům typickým pro období pauperismu byli hoboos orientováni právě již na město. Místa, kde tito bezdomovci přebývali, byla nazývána *Hobohemia* či *Main Stem* a hoboos je obývali převážně v průběhu zimy. V létě cestovali napříč státy a stavěli železnice nebo se živili jinou manuální námezdní prací. Všechny hobohemie byly charakteristické tím, že (1) velká část jejich obyvatel byla přechodná a zaměstnaná, (2) byly součástí širšího subkulturního systému, (3) tato subkultura poskytovala pozitivní identitu svým členům (Levinson 1973: 83).⁷ Hoboos nicméně zastávali v americké společnosti ambivalentní postavení, na jedné straně byli viděni jako romantičtí objevitelé, osídlovatelé západu a na druhé straně byli označováni za ničemy a darebáky (Snow, Anderson 1993: 14).

Anderson (1923), který artikuloval vůbec jednu z prvních klasifikací či typologií bezdomovectví, identifikoval v rámci svého pozorování pět typů obyvatel tehdejších hobohemií. Byli jimi: sezonní pracovníci (tj. ti, kteří migrují po celých státech za prací, přičemž svůj čas netráví na stejných místech), přechodní či příležitostní pracovníci nebo hoboos (příležitostně pracující, migrující členové hobo subkultury), tuláci (migrují, ale nepracují), somráci (nemigrují a nepracují), usedlíci (nemigrují, ale příležitostně pracují). Význam pojmu bezdomovec ale odkazoval k mladému muži bílé pleti, který na rozdíl od

⁶ V poslední fázi, tzv. deinstitucionalizaci, došlo k rozpuštění sítě institucionálních zařízení pro duševně nemocné. Podle Marvastihho byla v první fázi nediferencovaná kategorie chudých/duševně nemocných diskurzivně konstruována zejména státním aparátem. Ve fázi druhé jsou naproti tomu duševně nemocní konstruováni aparátem technicko-vědeckým. V rámci fáze třetí pak dochází k multiplicitě diskurzivních konstrukcí (Marvasti 2003: 10).

⁷ Levinson upozorňuje, že subkultura hobo se vyznačovala členstvím v politicky aktivních pracovních organizacích, sdílením argotu či participací na různých kulturních institucích jako byly například *The Hobo News*, *Hobo College* apod.

dobových konvencí neudržel styky se svou rodinou ani nejbližšími známými. Z dominantního pohledu proto postrádal konvenční domov asociovaný v té době především s rodinou. Hoboes nicméně využívali různých forem přechodných příbytků (ubytovny, hotely apod.) situovaných právě uvnitř hoboheimů.

Konec hobo éry nastává v polovině 20. let 20. století. Železnice je nahrazována auty a hoboese tak ztrácejí hlavní způsob obživy a *ipso facto* jeden z důvodů k migraci. Svou úlohu sehrál i tzv. Černý pátek v roce 1929 a následná hospodářská krize. Ta vedla k nárůstu počtu bezdomovců v amerických městech. Často se proto v této perspektivě hovoří o „bezdomovectví velké hospodářské krize“ (Rossi 1989: 22). Typickým bezdomovcem této doby je nezaměstnaný strádající jedinec bez rodinných příslušníků (srov. Sutherland, Locke 1936).⁸ Tento „obraz“ již částečně kontrastuje s „obrazem“ potulných hoboese, které popisuje Anderson. Hoboheimie se tak zejména díky krizi začínají postupně transformovat do podoby klasických skid row, které byly charakteristické zejména v 50. a 60. letech.

Pojem skid row⁹ s největší pravděpodobností pochází z doby po občanské válce a je odvozen od slova *Skid Road*, pojmenovávající ulici v Seattlu, po které dřevorubci valili klády dřeva. Postupem času si podél cesty vystavěli malé chatrče, následované bary, levnými ubytovnami a nevěstinci (Peterson, Maxwell 1958: 308).¹⁰ Podle Archarda lze proto skid row vymezit coby: (1) geografické území v rámci městských center zahrnující určité specifické instituce pro (single) muže, (2) poskytující určitý sociální a ekonomický status svým obyvatelům, (3) reprezentující specifickou kulturu separovanou od mainstreamu (rodiny, práce, volna apod.) (Archard 1979: 1–2).¹¹

Levinson, zkoumající newyorskou Bowery skid row, zdůrazňuje čtyři rozdíly mezi skid row před 2. světovou válkou a po ní.¹² Jde podle něho především o: (1) snížení populace, (2) změnu ve složení populace, (3) celkové zhoršení kvality života, (4) v případě některých měst úbytek samotných skid row (Levinson 1973: 83). Snížení populace částečně zapříčinila

⁸ Podle Snowa a Andersona bylo možné již mezi bezdomovci velké hospodářské krize spatřit i celé rodiny či samotné děti (Snow, Anderson 1993: 15).

⁹ Pojem skid row označuje specifické chudinské čtvrti, typické zejména pro americká města. Tento výraz je do českého jazyka obtížně přeložitelný, proto ho ponechávám v jeho původním znění.

¹⁰ Archard (1979: 1) nicméně upozorňuje, že existují i alternativní verze geneze tohoto pojmu.

¹¹ V té době panovala představa, že skid row jsou typickým urbánním uskupením pouze amerických měst. S tímto názorem nesouhlasí právě Archard, podle kterého jsou skid row i v jiných zemích. V případě jím zkoumané Anglie nejsou ale skid row tak ekologicky koncentrické, jako v případě skid row amerických. Spíše se jedná o malá místa v rámci čtvrtí pracujících, popřípadě čtvrtí komerčních (Archard 1979: 1–2).

¹² Bowery v New Yorku byla vůbec nejznámější skid row v Americe té doby. Mnoho studií bylo sepsáno na základě výzkumu v této čtvrti (srov. Cohen, Sokolovsky 1989; Bahr, Calpow 1973 atd.).

již 2. světová válka – velká část bezdomovců odešla bojovat a ostatní byli zaměstnáni ve válečném průmyslu. Konec války pak paradoxně znamenal snížení počtu bezdomovců. Stalo se tak díky různým sociálním programům – sociální stát je v této éře na samém vrcholu. Přístupnost sociálních programů a peněz z nich na jedné straně a neatraktivnost skid row na straně druhé vedla rovněž celou řadu obyvatel k jejich opuštění. Vedle toho poklesla také poptávka po námezdních pracovnících. Druhý významný rozdíl se týká složení samotné populace. Podle Levinsona tehdejší Bowery tvořili: staří penzisté, usedlí pracovníci, přechodní pracovníci, těžcí alkoholici, mladí Afroameričané a drogově závislí (Levinson 1973: 85). Toto složení podle Levinsona ostře kontrastuje s populací, kterou popsal například Anderson. Zatímco v případě Andersona tvoří tři z pěti kategorií přechodní obyvatelé skid row (sezonní pracovníci, hobo, tuláci), v případě současné typologie tvoří přechodné obyvatelstvo pouze kategorie jedna (tj. přechodní pracovníci). To mělo samozřejmě odraz i v kvalitě života samotného. Levinson upozorňuje, že obyvatelstvo se začalo segregovat zevnitř. Uvádí příklad levné ubytovny v rámci Bowery, kde se populace rozdělila na staré penzisty, usedlé pracovníky a přechodné pracovníky na jedné straně a mladé Afroameričany, drogově závislé a alkoholiky na straně druhé. V rámci skid row se tak začalo šířit násilí a strach. Poslední změnou je úbytek samotných skid row. V 2. polovině 50. let začíná urbánní obnova, která zkrátka některé ze skid row zbořila.

V 60. letech se tak začíná mluvit o snižování počtu obyvatel skid row a hledají se možná vysvětlení tohoto jevu. Bahr uvádí, že zatímco v roce 1949 obývalo Bowery 13 675 jedinců, v roce 1966 pouze 5 406 (Bahr 1967a: 42). Podle něho ale nejde ani tolik o snížení absolutního počtu bezdomovců, ale o souhru více faktorů, jako jsou sociální zabezpečení, urbánní obnova atd., které zapříčinily rozptýlení populace i do ostatních částí měst (srov. též Levinson 1973). Jelikož chudoba byla společná všem obyvatelům tehdejších skid row, za skutečně definiční znak bezdomovectví té doby byla považována (opět) absence sociálních vazeb s rodinou a přáteli (srov. Bogue 1963; Bahr, Caplow 1973 atd.).

V polovině 70. let celý svět začíná procházet hospodářskou krizí. Jejím vlivem se samozřejmě redukovala působnost sociálního státu a omezilo se tak sociální zabezpečení. V té době navíc plošně dochází ke gentrifikaci urbánních prostor. Bezdomovci nejenže ztrácejí své „přirozené prostředí“, jímž pro ně ulice tehdejších skid row byly, ale drasticky se zvyšuje i jejich počet. V souvislosti s tím se začíná rozlišovat mezi *novými* a *starými* bezdomovci. Jako noví bezdomovci, zjednodušeně řečeno, začali být označováni lidé, kteří

vlivem ekonomické krize přišli o svůj příbytek. Poprvé v historii tedy pojem bezdomovec označuje jedince, kteří postrádají jakoukoliv formu přístřeší.¹³

V 80. letech se zmíněné ekonomické a sociokulturní změny projeví již naplno. Nejenže se radikálně zvýšil počet bezdomovců, ale výrazně se změnil také jejich geografický a demografický profil.¹⁴ Rozdíl mezi bezdomovci 50. a 60. let a těmi z let osmdesátých se dá shrnout do čtyř charakteristik: (1) bezdomovci 80. let jsou méně prostorově koncentrovaní, tzn., nejsou již orientováni pouze na skid row; (2) posunul se význam pojmu – dříve převládali bezdomovci sice neadekvátně, ale bydlící, v 80. letech převládali bezdomovci „doslovní“, tedy spící na ulici; (3) bezdomovci 80. let vykazovali vyšší deprivaci – průměrný příjem z příležitostné práce byl např. u bezdomovců 50. a 60. let třikrát až čtyřikrát větší; 4) dřívější bezdomovci byli téměř výhradně postarší muži, bezdomovci 80. let jsou výrazně mladší a s vyšším podílem žen (Rossi 1989: 44). Noví bezdomovci jsou také výrazně etnicky různorodější (Snow, Anderson 1993: 17).

Osmdesátá léta byla nicméně klíčová ve vztahu k bezdomovectví ještě v jednom ohledu. Rapidně se zvyšující počet bezdomovců a jejich celková demografická proměna, na kterou vládní představitelé nedokázali dobře zareagovat, daly vzniknout do té doby neočekávanému fenoménu – jejich mobilizaci. V 80. letech, celkově charakteristických zájmem o bezdomovce ze strany veřejnosti, aktivistů a sociálněvědních badatelů – Hoch a Slayton (1989) v tomto kontextu hovoří o „politice soucitu“ –, vznikla celá řada sociálních hnutí, jejichž cílem bylo zajistit řešení této stále se prohlubující chudoby. Nikoho by do 80. let nenapadlo, že by se chudí na samotném dně společenské osy mohli semknout a společně o něco usilovat. Podle obsahové analýzy 18 lokálních novin, kterou provedli Cress a Snow napříč 18 městy po celých USA, bylo v průběhu 80. let přes 500 protestů bezdomovců (Cress, Snow 1996: 1092). Vrcholem těchto protestů bylo setkání před budovou amerického kongresu v říjnu 1989. Demonstrace se tehdy zúčastnilo okolo 250 000 bezdomovců a jejich sympatizantů. Úspěšnost těchto protestů lze nicméně hodnotit různě. Důvodem je také skutečnost, že sami badatelé studující sociální hnutí mobilizace chudých ignorovali (Wagner,

¹³ V této perspektivě se v odborné literatuře užívají pojmy jako *spící na ulici*, *doslovní bezdomovci* či *lidi na ulici bez domova*.

¹⁴ Podle dominantního názoru byl dalším důležitým faktorem, který se v tomto projevil, již zmíněný proces deinstitucionalizace. Propouštění pacientů ze sítě psychiatrických institucí probíhající od 50. let prý rozšířilo řady bezdomovců právě v letech osmdesátých. Toto téma je ale velmi sporné. Odhady počtu duševně nemocných mezi bezdomovci se tak různí. Snow et al. (1986) argumentují, že názor, podle kterého je většina bezdomovců duševně nemocná, je mýtem a udávají číslo 10–15 %. Wright (1988) jim oponuje, když poukazuje na specifika jejich výzkumu a udává odhad 1/3.

Cohen 1991: 545).¹⁵ Jedni z mála, kteří se těmto výsledkům věnují, jsou právě David Wagner a Marcia Cohenová. Ve své práci zkoumají výsledky měsíčního protestu v Portlandu ve státě Maine z roku 1987 tři roky poté. Zaměřují se na jednotlivé materiální, ale i nemateriální užítky, které si bezdomovci z protestů vydobyli. V rovině materiální zdůrazňují nárůst ubytovaných bezdomovců a změny v pobírání příspěvků sociální péče. V případě pobíraných příspěvků činil například rozdíl mezi lety více než 50% (v roce 1987 pobíralo příspěvky 12,3% bezdomovců, zatímco v roce 1990 70,7%). Změnila se totiž jak kritéria jejich přidělování, tak jejich rozsah. V rovině nemateriální zdůrazňují přístup k lidem s vyššími příjmy, kontakt se zájmovými organizacemi, přístup k informacím, akumulaci dovedností a deodcizení.¹⁶ Dodávají, že k těmto změnám došlo i přes nárůst nezaměstnanosti, růst ceny bytů a zvyšující se počet lokálních bezdomovců, ke kterým v průběhu těchto tří let došlo.

Ačkoliv tyto protesty zasáhly také do 90. let, ty jsou již plně v dikci tzv. neoliberalismu.¹⁷ Kusmer (2002: 246) v této souvislosti poukazuje na známé heslo „kvalita života“, které po vzoru New Yorku a jeho starosty Giulianiho začali v 90. letech zahrnovat do svých koncepčních materiálů i ostatní americká (a posléze také evropská) města. Pro bezdomovce to mělo, a do současné doby stále má, za následek nárůst represe a opakovaného zatýkání za běžné aktivity, jako je například spaní či sezení na lavičkách.¹⁸ Bezdomovcům tak začalo být upíráno právo na veřejný (městský) prostor (srov. Mitchell 2003). V souladu s touto tendencí neoliberální představitelé (tzn. administrativa prezidenta Bushe) znovuoživilu onu původní geografickou imaginaci bezdomovce hobo – muže, potulného, mentálně nemocného – v podobě zavedení neoliberálního subjektu „skutečného bezdomovce“ coby „chronického bezdomovce“ – muže neautonomního, nezodpovědného,

¹⁵ Tato skutečnost je podle Wagnera a Cohenové (1991: 545) zapříčiněna zejména dvěma faktory: (1) většina badatelů se zabývá mobilizací zdrojů, takoví badatelé se zabývají především organizační strukturou, která plně nekorresponduje se spontánní povahou hnutí chudých; (2) zbylí badatelé se zabývají „novými sociálními hnutími“, takoví badatelé zkoumají nejčastěji hnutí střední třídy a její moralizující motivy (například demonstrace proti válce, hladu apod.).

¹⁶ Autoři upozorňují, že zatímco jsou nemateriální užítky často vágně specifikovány či pouze redukovány na psychologické, je spíše důležité si uvědomit, že nemateriální užítky mají často pro chudé přímou vazbu na užítky materiální (Wagner, Cohen 1991: 553). Pojmem *deodcizení* autoři označují aktérskou reinterpretaci své pozice směrem od roviny stigmatizace k rovině cti. Vymezují se jím vůči podle nich vágnímu pojmu *posílení*.

¹⁷ Zjednodušeně řečeno: pojem označuje proces komodifikace (tzn. podřizování logice ekonomického trhu) do té doby netržních sfér společenského života. Pojmem se práce zabývá více v následující kapitole.

¹⁸ Toto zatýkání bylo „opakované“ z důvodu toho, že je srovnatelné s postihy za veřejné opilství, k jehož dekriminální došlo v amerických městech teprve v 60. a raných 70. letech.

neefektivního, neproduktivního (Del Casino, Jocoy 2008; Willse 2010 atd.).¹⁹ Tento chronický bezdomovec není nicméně vymezený již na základě času stráveného na ulici, ale opět na základě deficitu schopností a rodiny.

3.3 Od romantických představ k rezistenci

Stejně, jako se měnili jedinci, kteří byli označováni za bezdomovce, a prostředí, ve kterém se zdržovali, měnilo se i vědecké uvažování o nich. Rád bych proto v následujících odstavcích představil klasické studie jednotlivých period (Tabulka 1) a poukázal jimi na vývoj v uvažování o tomto fenoménu, ke kterému v průběhu času docházelo.²⁰ Pozornost bude zaměřena zejména na klíčové koncepty a přínos na tomto poli bádání.

Tabulka 3. Přehled představovaných studií

Časová perioda	Kvalitativní studie	Kvantitativní studie
20. – 30. léta	(Anderson 1923)	(Sutherland, Locke 1936)
50. – 60. léta	(Spradley 1970)	(Bahr, Caplow 1973)
70. – 80. léta	(Snow, Anderson 1993)	(Rossi 1989)
90. léta –	(Wright 1997)	(Jencks 1994)

Zdroj: vlastní studium.

Pozn.: V tabulce jsou záměrně vynechána 40. léta. Jak bylo poznamenáno, v této době dochází vlivem 2. světové války ke snížení počtu bezdomovců a tedy i úbytku zájmu o ně. Nutno rovněž podotknout, že ohraničení časových period, ačkoliv odráží nastíněný historický a sociokulturní vývoj, je třeba chápat spíše orientačně.

Bezdomovectví jakožto téma začalo být odborně mapováno až na začátku 20. století (srov. Solenberger 1911; Rice 1918; Anderson 1923). Nejznámějším badatelem, který se hlouběji zajímal o problematiku bezdomovců, resp. v té době hobobezdomovců, byl Nels Anderson, studující na katedře sociologie Chicagské univerzity, sám dřívější hobo. Jeho kniha *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man* (1923) byla první knihou sociologické série vydávanou Chicagskou univerzitou. Jeho historicky založená explanace byla v protikladu vůči tehdejšímu patologickému diskurzu, který považoval každého, kdo neměl svůj byt či dům

¹⁹ Jeho identifikace byla podle autorů inspirována výzkumem Denise Culhana a jeho týmu z *Pensylvánské univerzity*. Podle tohoto výzkumu pouze 10 % klientů nocleháren využívá celou polovinu dnů, v rámci kterých je nocleh poskytován.

²⁰ Jednotlivé práce jsou vybrány na základě několika kritérií. Jedná se o studie klasické: (1) zkoumající určitou historickou periodu, (2) reprezentující určitý širší badatelský trend, (3) využívající buď kvalitativní, nebo kvantitativní metodologii, (4) korespondující s vývojem, který byl nastíněn v předchozí kapitole. Nutno ale podotknout, že tento výběr je do určité míry výběrem subjektivním.

a neměl rodinu, za podivného a podezřelého. Anderson poukázal na vztah hoboos a socioekonomického vývoje, kterým Spojené státy v 2. polovině 19. století procházely. Jako první rovněž zavedl oblíbenou typologii v podobě rozdílu mezi hoboos, tuláky a somráky. Kritérii kontrastu mezi jednotlivými kategoriemi byly práce a mobilita. Hoboes podle něho migrovali a pracovali, tuláci migrovali a nepracovali a somráci nepracovali a nemigrovali. Postupem času nicméně jednotlivé distinkce přestaly platit.

Podle Hoppera (2003: 51) lze shrnout přínos Andersona (a zmíněného Stuarta A. Rice) do čtyř bodů: (1) tuláctví (resp. hobo) může být výsledkem ne jedné, ale několika okolností; (2) sociální struktura – trh práce a příbuzenství – ovlivňují povahu bezdomovectví v určité éře; (3) vlastnosti individuí ovlivňují způsob, jakým se daný jedinec vypořádává s nezaměstnaností; (4) i nedokonale nastavené nástroje pomoci mohou mít pozitivní vliv. Rossi nicméně upozorňuje, že Andersonova kniha je z dnešního pohledu srovnatelná se standardy investigativního žurnalistiky (Rossi 1989: 21). Sám Anderson později přiznává, že život hoboos příliš romantizoval a idealizoval (Anderson 1961 in Rossi 1989: 21).

S koncem hobo éry přicházejí studie zkoumající bezdomovectví coby důsledek hospodářské krize 30. let (srov. Schubert 1935; Sutherland, Lock 1936). Klasickou je v tomto ohledu studie dvojice chicagských sociologů Edwina H. Sutherlanda a Harveyho J. Locka *Twenty Thousand Homeless Men: A Study of Unemployed Men in Chicago Shelters* (1936). Studie staví na datech sesbíraných pracovníky útulků pro bezdomovce v letech 1933 a 1934; sami autoři studie po kratší dobu vždy pobývali jako zúčastnění pozorovatelé v rámci jednotlivých útulků. Podle autorů bylo v této době v chicagských útulcích ubytováno právě oněch 20 tisíc bezdomovců, kteří se vlivem ztráty nekvalifikovaného zaměstnání ocitli na sestupné cestě k dlouhodobé nezaměstnanosti a pobytům v útulcích. Ačkoliv se na této cestě objevila také celá řada rodin či žen, autoři, věrni dominantnímu obrazu tehdejších bezdomovců, tyto skupiny ze své analýzy vypouštějí. Podávají tak pouze „obraz“ zbídačeného bezdomovce – muže bez rodinných vazeb, přičemž, jak poznamenává Rossi (1989: 25), tento „obraz“ je velmi podobný tomu z let osmdesátých.

Podle Archarda můžeme identifikovat dva hlavní proudy, které se do 70. let bezdomovectvím zabývaly (Archard 1979: 23). O to více to platí pro období 50. a 60. let, kdy se badatelé zabývají studiem klasických skid row. Jsou jimi studie: (1) *patologické*, zdůrazňující nejčastěji neúplnou socializaci (srov. Straus 1946), anomii (srov. Merton 2007) a dezafiliaci (srov. Bogue 1963; Bahr, Caplow 1973 atd.); (2) *subkulturní*, zdůrazňující

chronickou chudobu, deprivaci a sociální kontrolu (srov. Wallace 1965; Spradley 1970 atd.). Podle optiky prvního proudu jsou bezdomovci nositeli individuální či sociální patologie, přičemž tuto patologii si nově příchozí rezidenti skid row přinášejí již z předchozího bydliště. Optika druhá naopak poukazuje na subkulturní adaptaci rezidentů skid row na špatné okolní podmínky v podobě dlouhodobé chudoby, které musí čelit, a sociální kontrole, které jsou neustále vystavováni.

Zvláštní postavení v rámci patologizujícího diskurzu, který byl obecně v této době dominantní, měly práce sociologů z *Úřadu pro aplikovanou sociologii při Kolumbijské univerzitě*, zejména práce Howarda M. Bahra (1967a; 1973 atd.) či jeho společné práce s Theodorem Caplowem (1968; 1973 atd.). Podle Bahra bezdomovci, resp. obyvatelé skid row, jsou výrazně méně spřízněni (afilováni) s ostatními členy společnosti. V jedné ze svých studií autoři srovnávali vzorky rezidentů (mužů) ze dvou různých částí New Yorku – Bowery (skid row) a Park Slope (nízkopříjmová část Brooklynu). Zjistili, že muži z Bowery – na rozdíl od těch z Park Slope – nepěstují vztahy s rodinou, zaměstnáním a (po dosaženém věku 30 let) s pracovními uniemi (Bahr, Caplow 1968: 31). V ostatních případech – členství v církvích, návštěvy kostelů, dobrovolné asociace – takové rozdíly již nebyly.²¹ Výrazným tématem této doby byla také zmíněná nezpůsobilost těchto obyvatel, přičemž tou nejčastěji zmiňovanou a zkoumanou skutečností byl samozřejmě jejich alkoholismus (srov. Bahr 1967b; Bahr, Langfur 1967 atd.). Všichni se vesměs shodovali, že alkoholici tvořili celou čtvrtinu obyvatel skid row.²² Bahr byl ale skeptický vůči dominantnímu názoru, že alkoholismus či těžké pijanství je výsledkem nedostatečné socializace a *de facto* nedostatku sociálních vazeb těchto jedinců. Podle něho totiž: (1) obyvatelé skid row mají sice po celý život méně sociálních vazeb než obyvatelé jiných částí měst, na druhou stranu těžcí pijáci vykazují větší míru afiliace než běžní konzumenti či úplní abstinenti; (2) těžcí pijáci oproti těm běžným a abstinentům navíc vykazují větší míru afiliace s rodinami, kostely a rekreačními organizacemi (Bahr, Langfur 1967: 472). Bahr byl také první, kdo vyjádřil myšlenku, podle které větší počet bezdomovců v určité čtvrti (tzn. mimo skid row) způsobí jejich větší

²¹ Na rozdíl od tohoto přístupu se lze setkat i s názorem, že rezidenti skid row tvoří v některých případech provázanou komunitu, která si pomáhá (srov. Wiseman 1970).

²² Rossi v tomto ohledu všem autorům vytýká, že své studie píše, jakoby se problém alkoholu týkal majoritní části obyvatel skid row a ne pouze jejich čtvrtiny (Rossi 1989: 32). Upozorňuje dále, že prevalence alkoholu u současných bezdomovců (tzn. těch z pozdních 70. a 80. let) je stejná, jako u těch z 50. a 60. let. Podle Rossiho je v této souvislosti zajímavou paralelou důraz na chronické duševní choroby, které jsou přisuzovány bezdomovcům z let osmdesátých.

viditelnost a posléze povede k větší nesnášenlivosti ze strany ostatních obyvatel (Bahr 1967a: 45).²³

Příkladem studií opačného proudu, tzn. studií, které zdůrazňují subkulturní socializaci do stavu bezdomovectví, je kniha antropologa Jamese P. Spradleyho *You Owe Yourself a Drunk: Adaptive Strategies of Urban Nomads* (1970). Na základě svého etnografického výzkumu v Seattlu – ve městě, kde má svůj původ pojem skid row/skid road – načrtnul proces osvojování si adaptivních strategií v rámci kontaktu s orgány činnými v trestním řízení. Poprvé v historii bezdomovectví přirovnal bezdomovce k nomádským populacím, když je nazval urbánními nomády.²⁴ Popisuje, jak si opakovaným zatýkáním a uvězňováním tito muži osvojují identitu a životní styl urbánních nomádů. Opakovaným uvězňováním se totiž dostávají do segregovaných míst, v rámci kterých se odcizují od mainstreamové společnosti a zároveň se navzájem učí svým strategiím (postojům, hodnotám a dovednostem) přežít.²⁵ Podle Spradleyho má celá tato procedura charakter rituálu. Jedná se o stejné sekvence určitých vzorců událostí, kterými řada z nich prochází znovu a znovu. Spradley dokončil svůj výzkum v srpnu 1968. Ve stejném roce městská rada schválila dekriminizaci veřejného opilství a zároveň založila detoxikační centrum. Spradley popisuje mechanismus běžný nejen v Seattlu, ale i v jiných amerických městech právě před touto dekriminizací. Hned v úvodní kapitole své knihy píše: „...doufám, že tato studie stimuluje občany ostatních amerických měst učinit podobná rozhodnutí, obnovit naše instituce a zahrnout urbánní nomády do naší multikulturní společnosti“ (Spradley 1970: 8).

Zásadní zlom ve studiu bezdomovectví nastal na konci 70. a zejména v 80. letech. Badatelé se v této době zaměřují na způsoby, jakými strukturální faktory produkují bezdomovce a jakými se sami bezdomovci s těmito faktory vypořádávají (srov. Baxter – Hopper 1981; Rossi 1989; Cohen, Sokolovsky 1989; Snow, Anderson 1993 atd.). Se zvyšujícím se počtem a celkovou demografickou proměnou bezdomovců vyvstal navíc zájem identifikovat jejich počet na celoamerické úrovni. Jedním z prvních těchto pokusů a zároveň dnes nejvýznamnější statistickou studií je kniha sociologa a demografa Petera H. Rossiho *Down and Out in America: The Origins of Homelessness* (1989).²⁶ Rossiho kniha byla

²³ Tuto myšlenku lze spatřit rozpracovanou v pozdějších studiích (srov. Duncan 1978, Snow, Anderson 1993).

²⁴ Odkaz na tuto metaforizaci můžeme od té doby spatřit i v jiných studiích (srov. např. Duncan 1978).

²⁵ Spradley popsal celkem patnáct stanovišť, kterými tito muži procházejí, od ulice, kde jsou zadrženi, po samotný výkon trestu.

²⁶ Název Rossiho knihy je parafrází známé knihy Georga Orwella *Down and Out in London and Paris* z roku 1933.

výsledkem vůbec první snahy o zmapování počtu bezdomovců v USA. Místo tehdejšího populárního odhadu, který činil dva až tři miliony, Rossi nabídl empiricky založený počet 300 000 – 500 000 osob.²⁷ Podle Rossiho souvisí bezdomovectví s širším sociálním jevem – *extrémní chudobou*. Na rozdíl od tehdejšího populárního konceptu *underclass*, který je definován jak chudobou, tak i chováním, je Rossiho koncept extrémní chudoby indikován pouze příjmem. Nicméně, jak Rossi výstižně upozorňuje, stav být bez domova a mít domov je v rámci extrémní chudoby častokrát jen těžko rozlišitelný. Byl proto jedním z prvních, kdo zdůrazňoval, že bezdomovectví není otázkou stavu, ale *míry*. Podle Rossiho se totiž jen malá část bezdomovců nachází permanentně v této kondici. Dodává proto, že můžeme „očekávat, že najdeme mnohem více bezdomovců v průběhu roku, než v nějakém určitém čase“ (Rossi 1989: 51). Rossi zavedl rovněž dnes velmi známou a všeobecně používanou (srov. Glasser, Bridgman 1999: 2) konceptualizaci bezdomovectví, když rozlišil *bezdomovce doslovné* a *nejistě bydlící*. Bezdomovci doslovní jsou ti, kteří „nemají běžný a pravidelný přístup ke konvečnímu příbytku“ (Rossi 1989: 11). Přespávají na ulicích, v parcích či institucích pro ně určených. Nejistě bydlící naproti tomu jsou „ti, kdo žijí v konvenčních příbytcích, avšak neustále jim hrozí, že se stanou na kratší nebo delší dobu opravdovými bezdomovci“ (Rossi 1989: 48). Podle něho je extrémní chudoba „původcem jak bezdomovců doslovných, tak i nejistě bydlících“ (Rossi 1989: 9).

S narůstajícím počtem bezdomovců roste samozřejmě také počet studií o nich. Mezi těmito studii ale výrazně dominují statistické práce, zatímco etnografické studie jsou spíše ojedinělými záležitostmi. Nejvíce citovanou etnografickou prací popisující toto období je studie dvojice sociologů Davida Snowa a Leona Andersona *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People* (1993). Kniha staví na bezmála dvouročním etnografickém výzkumu mezi bezdomovci v Austinu ve státě Texas. Autoři vytvořili známou empiricky zakotvenou typologii bezdomovců. Zohlednili přitom tři specifické dimenze kontrastu – dimenzi životního stylu (práce, mobilita, užívání látek atd.), kognitivní dimenzi (konstrukce identity, plány jak opustit ulici atd.) a časovou dimenzi. Na základě těchto dimenzí určili tři generické typy – nedávno dislokovaní, nezařazení, *outsideři* – a jejich jednotlivé subtypy.²⁸ Nedávno dislokovaní jsou jedinci, kteří se ocitli v průběhu svého života na ulici vůbec poprvé.

²⁷ Odhad dva až tři miliony bezdomovců v USA v té době zastávali různé iniciativy a hájící skupiny, jejichž nejznámějším představitelem byl Mitch Snyder.

²⁸ Jednotlivé subtypy tvoří: tradiční tuláci, hippie tuláci, tradiční somráci, *redneck somráci* a duševně nemocní.

Nezařazení jsou ti, kteří se podle autorů nacházejí na jakémisi pomezí.²⁹ Snow a Anderson je popisují jako „jednou nohou bydlící v světě jejich minulosti, se kterým se stále identifikují a cítí kontinuitu, a druhou nohou na ulici“ (Snow, Anderson 1993: 52). Poslední kategorií jsou outsideři. Autoři je popisují jako permanentně stojící mimo struktury běžné v dané společnosti. Jednotlivé kategorie se liší svými aktivitami, sociálními vazbami, identitou apod. Snow a Anderson ve své knize významně odporují dominantnímu „obrazu“ bezdomovců z 60. a 70. let, který je zobrazuje jako izolované a dezafiliované. Tyto výzkumy byly podle nich založené na průzkumech a nedokázaly tak odhalit důležitost alternativních forem afiliace. Pomíjivost sociálních vazeb nepramení podle nich z individuální patologie jedinců, ale ze sociálních okolností, v rámci kterých jsou tyto vztahy formovány. Dodávají, že tyto vztahy jsou navzdory své slabé povaze vysoce funkční.

V souvislosti s příchodem tzv. nových bezdomovců, jejichž existence byla kladena do vztahu se strukturálními změnami té doby, se v 80. letech rozmohl specifický trop jejich tematizace. Bezdomovci byli v této době popisováni jako bezbranné oběti, které, vystaveny okolním změnám, nemohou nic aktivně ovlivnit či změnit.³⁰ Badatelé tak užívali převážně koncepty jako adaptace či strategie přežití. Vlivem mobilizací 80. a 90. let a zároveň omezeností užívaných konceptů začala část badatelů tuto přisuzovanou pasivitu aktérů kritizovat a ve snaze o vymezení se vůči ní vznikl zájem o tzv. *aktivní aktérství* (srov. Wagner 1993; Rosenthal 1994; Ruddick 1996; Wright 1997 apod.). Koncept aktivního aktérství zohledňuje jak způsoby, jakými se aktéři vyrovnávají se strukturálními jevy, které z nich činí bezdomovce, tak i způsoby, jakými v rámci své každodennosti aktivně vzdorují, konstruují a vyjednávají. Za známější studii této doby můžeme považovat knihu sociologa Talmidge Wrighta *Out of Place: Homeless Mobilizations, Subcities and Contested Landscapes* (1997). Wright zdůrazňuje, že je třeba bezdomovce chápat jako aktivní aktéry, kteří se dokážou nejen adaptovat, ale také vymezit. Běžné konceptualizace totiž jen „popisují jednání bezdomovců v souladu s dominantní sociální imaginací, v rámci které jsou urbánní chudí považováni za pasivní aktéry, reagující pouze na bezprostřední situaci“ (Wright 1997: 6). Ve své práci se této tendenci vyhýbá tím, že se zaměřuje na rezistence a mobilizace v rámci lokalit Chicaga a San José. Na jedné straně analyzuje způsob, jakým je s bezdomovci v rámci

²⁹ Inspirují se zde konceptem liminality, který rozpracoval ve své známé knize *Ritual Process: Structure and Anti-structure* (1969) antropolog Victor Turner.

³⁰ Podle Hocha a Slaytona je v 80. letech tato tendence dána kontextem konzervativní vlády, která tento problém zcela ignorovala (Hoch, Slayton 1989: 208).

zkoumaných sociofyzických prostorů zacházeno a identifikuje čtyři dominantní strategie – exkluzi, represi, nahrazení a asimilaci (Wright 1997: 179–224). Na straně druhé si všímá taktik, jakými sami bezdomovci těmto strategiím vzdorují – zejména produkce vlastních míst a konstrukce kolektivní identity. V této souvislosti popisuje tzv. rezistentní heterotopie, které zkoumaní aktéři v rámci jednotlivých urbánních prostorů vytvářejí, a způsob, jakým ovlivňují jejich životy.³¹ Ty, jakožto rezistentní forma sociofyzické organizace, představují pro bezdomovce nejen prostor jejich domova, ale jejich osazenstvo pojímá samo sebe coby rodinu.

Vedle snahy o aplikaci konceptu aktivního aktérství lze, dle mého soudu, identifikovat také druhý způsob, jakým se studie od 90. let vymezují či minimálně odlišují vůči „politice soucitu“ let osmdesátých, a tímto způsobem je snaha o „neutralitu“ analýz. Takové studie pomocí statistických metod testují dosavadní vědění o bezdomovectví (např. vliv deinstitutionalizace, proměny trhu práce, zánik skid row atd.) a kriticky se s ním vyrovnávají (srov. Jencks 1994; O’Flaherty 1996 aj.). Za nejznámější příklad těchto studií můžeme považovat právě knihu sociologa Christophera Jenckse *The Homeless* (1994). Jencks definuje bezdomovce jako jedince, kteří strávili noci po dobu jednoho týdne buď na veřejných místech, nebo v noclehárnách a azylových domech (Jencks 1994: 7). Stejně jako Rossi nesouhlasí s oním populárním odhadem počtu bezdomovců a přichází s čísly 125 000 bezdomovců v roce 1980 a 402 000 mezi léty 1987–1988. Jencks navíc uvádí také údaj pro rok 1990, který podle něho činí 324 000, předpokládá tedy v 90. letech určitý pokles. Dodává nicméně, že o tomto poklesu není zcela přesvědčený. Podle něho musíme 80. léta myslet ve dvou různých etapách: (1) začátek 80. let, kdy roste počet jedinců ohrožených bezdomovectvím, ale šance, že se stanou bezdomovci, je konstantní; (2) pozdní 80. léta, kdy počet jedinců ohrožených bezdomovectvím roste nepatrně, ale roste šance, že se stanou bezdomovci (Jencks 1994: 58).

Zajímavým faktorem, který Jencksova kniha analyzuje, je objevení a rozšíření cracku v 80. letech. Dominantní látkou, kterou část bezdomovců do té doby užívala, byl samozřejmě alkohol. Jelikož byl kokain díky své vysoké ceně pro bezdomovce běžně nedostupný, vše se změnilo právě s příchodem cracku. Podle Jenckse totiž někteří z těch, kteří nebyli alkoholicí,

³¹ Pojem heterotopie jako první zavádí Michel Foucault (2003), který poskytuje řadu nejednoznačných vymezení. Wright proto heterotopie chápe, stejně jako Ruddick (1996) před ním, coby místo, které konstruuji marginální osoby v rámci míst dominantních. Pojem je užit v tomto významu v 6. kapitole.

začali užívat finančně dostupný crack. Ačkoliv můžeme pochybovat o tom, argumentuje Jencks, že užívání cracku způsobuje něčí bezdomovectví, je velmi pravděpodobné, že se jedná o faktor, který samotné bezdomovce drží na ulici. Nicméně na rozdíl od Rossiho knihy, která byla nejen svými odhady, ale i celkovým významem průkopnická, lze Jencksovu knihu shrnout stejným způsobem, jakým reagoval na jednu z jeho recenzí David Wagner, jako „jednotvárnou a chladnou, zaměřenou primárně na to, čí statistika je správná a čí mylná“ (Wagner 1995: 1. odst.).

Představené práce samozřejmě prezentují pouhý zlomek z celkové produkce textů věnované tomuto fenoménu. Jejich skladba přesto zachycuje určitý vývoj, ke kterému při bádání nad tímto fenoménem za posledních sto let došlo – od romantizovaného vhledu do života hobo, přes analýzu klasických skid row, následovanou snahou identifikovat počet bezdomovců, až po současné trendy spojené s aktivním aktérstvím a snahou o neutralitu analýz.

3.4 Od příživníků k bezdomovcům

Bezdomovectví je v prostředí České republiky relativně novým fenoménem. Z ideologických důvodů se totiž před rokem 1989 nesmělo objevovat. V kontextu socialistické ČR proto nelze hovořit o bezdomovectví v tom smyslu, v jakém je užíváno v současné době. Na jedné straně samozřejmě existovaly různé segmenty populace, které se potýkaly s nejistým či neadekvátním bydlením (např. sezónní pracovníci, děti v dětských domovech atd.) a které by podle současných kritérií mohli být označeni za bezdomovce. Zároveň existovaly rovněž segmenty populace, které měly podobný sociální status a do určité míry i podobné praxe jako dnešní bezdomovci. V obou případech ale nebyly z perspektivy dobového diskurzu za bezdomovce ani označovány, ani pojímány. Pokud bychom chtěli identifikovat nějakou kategorii obyvatel, kteří jsou analogičtí k dnešním bezdomovcům a v mnohých případech, jak jsem se mnohokrát přesvědčil, představují i určitý předstupeň dnešních bezdomovců, jednalo by se o tzv. příživníky. Část z oněch na amnestii propuštěných jedinců totiž tvořili právě tzv. příživníci ze socialistické éry.

Čeští občané se tak se známými „obrazy“ lidí ležících na lavičkách v parcích, které se staly od 70. let „denním chlebem“ obyvatel velkých měst USA i západní Evropy, setkali až v průběhu let devadesátých a až na tento popud si rovněž osvojili diskurzivní perspektivu, která tyto jevy a obrazy interpretovala pomocí pojmu „bezdomovec“. Na začátku 90. let tak

bezdomovci byli – na rozdíl od západních zemí – považováni za oběti okolností a za svou situaci zpočátku nebyli viněni. Situace se začala měnit v polovině 90. let, kdy se s bezdomovci začínají pojít negativní reprezentace a stereotyp. Od té doby jak veřejný diskurz, tak i diskurz sociálněpolitický sice zdůrazňují, že bezdomovectví je sociálním problémem, ale druhým dechem indikují právě jeho sociálně-patologický (např. Štěchová 2009) či kriminologický (např. Štěchová, Luptáková, Kopoldová 2008) rozměr. Ačkoliv pak české akademické práce tu a tam poukazují na určité strukturální vlivy (srov. např. Le Rouzic 1999), obecně akcentují především Jaheilovu (1992b) kauzalitu „bezdomovectví coby jedincova volba, přirozenost nebo charakter osobnosti“ (srov. Šafaříková 1994; Krylová 2007; Holpuch 2011 atd.).

Částečně také z tohoto důvodu bylo bezdomovectví po dlouhou dobu fenoménem nezkoumaným, s čímž souvisela i absence koncepčních řešení ze strany státního aparátu. V rámci akademického diskurzu byly světlou výjimkou práce vzešlé v rámci VÚSP (např. Horáková 1995) či různé ojedinělé badatelské práce (např. Šafaříková 1994; Le Rouzic 1999).³² První ucelenější publikací byla kniha *Bezdomovství – extrémní vyloučení* z roku 1996, vydaná pražskou *Nadějí, o. s.* (Hradecká, Hradecký 1996). Publikace bohužel vycházela pouze ze sociálně-praktických zdrojů na jedné straně a z evropských koncepčních materiálů na straně druhé. Zcela tak ignoruje nové relevantní zahraniční sociologické, antropologické, ale i geografické práce, které právě v 80. a 90. letech zažívaly značný boom (např. Rossi 1989; Snow, Anderson 1993, Ruddick 1996 atd.). Týká se to rovněž inspirací klasickými publikacemi (např. Rice 1918; Anderson 1923; Wallace 1965).

Situace se od té doby takřka nezměnila. *Naděje* vydala relativně mnoho podobných publikací (srov. Hradecký 2005; 2006 apod.), všechny jsou ale relevantními sociálněvědními zdroji nedotčené. Ještě lze zmínit publikace vydané *Institutem zdravotní politiky a ekonomiky* (Barták 2004 atd.) či publikace vzešlé z *Institutu pro kriminologii a sociální patologii* (Štěchová, Luptáková, Kopoldová 2008 atd.), bohužel i ty zůstávají spíše v rovině sociálně-praktické. Teprve v nedávné době bylo publikováno několik textů, které alespoň částečně reflektují zahraniční produkci (např. Hejnal 2011, 2012; Holpuch 2011, Vašát 2012a, 2012b).

³² Řadím sem i ty badatelské práce, které, ačkoliv zahraničního původu, zkoumají české prostředí (viz právě Le Rouzic 1999).

3.5 Shrnutí

Kapitola představila historii bezdomovectví (tzn. historii, badatele a hlavní témata) v USA. Začíná nástinem situace chudých v éře preindustriální. Na základě studia odborné literatury tak stručně popisuje historický, ale i sociokulturní posun od populací tuláků a žebráků směrem k urbánním bezdomovcům. Ve stejném duchu následuje popis ekonomických a sociokulturních podmínek vzniku a vývoje amerických skid row a specifik bezdomovců jednotlivých period 20. století. S ohledem na tyto události se kapitola dále věnuje základním studiím, které se tímto fenoménem v té či oné době zabývaly, a představuje jejich hlavní koncepty a přínos na tomto poli bádání. Poslední část kapitoly se věnuje specifické situaci v České republice a stručně nastiňuje přechod od tzv. příživníků k současnému bezdomovectví.

Z představeného přehledu je jasné, že pojem a sociální kategorie bezdomovce jsou typické až pro období přelomu 19. a 20. století a tedy fáze budování průmyslu. V této době navíc vůbec neoznačoval jedince, kteří neměli stálý příbytek, ale spíše jedince mimo hlavní struktury společnosti, jakými byly rodina či komunita. Teprve od 70. let 20. století je užíván v dnešním smyslu, tj. ve smyslu absence trvalého konvenčního příbytku. Na začátku kapitoly uvedené úryvky jsou v tomto světle pouhými ideologickými frázemi. Bezdomovectví je totiž až moderním a urbánním fenoménem.

4 POSTSOCIALISMUS A NEOLIBERALISMUS V KONTEXTU ČESKÉ REPUBLIKY

Jak jsem již poukázal, při studiu fenoménu bezdomovectví v kontextu České republiky je nutné vždy „zohledňovat historické, sociokulturní a politicko-ekonomické souvislosti spojené s postsocialismem na jedné straně a neoliberalismem na straně druhé“ (Vašát 2012b: 145). Ačkoliv koncept postsocialismu představuje velmi často pro badatele/badatelky ze Západu způsob, jakým konstruuji (post)socialistickou „jinakost“ (Tehlen 2012), představuje rovněž ještě způsob, jakým popsat určité partikulární vlastnosti těch zemí, kterých se týká. Za předpokladu reflexivního užití je proto, domnívám se, jeho užití vhodné a užitečné (srov. Verdery 2003). Podobná konfúze a ambivalentnost se v současné době pojí s konceptem neoliberalismu. Tato kapitola proto v případě konceptu neoliberalismu vychází z diskuse, která nedávno proběhla v několika číslech *Social Anthropology* (Wacquant 2012; Hilgers 2012; Hilgers 2013 atd.) vydávaného *Evropskou asociací sociálních antropologů* (EASA). Mathieu Hilgers ve své reakci na diskusi poukázal na absenci a zároveň potřebu studia implementace neoliberalismu na úrovni institucí, mezi kterými zmínil právě i neziskové organizace. Zároveň s tím zdůraznil nutnost analyzovat neoliberalismus na úrovni dispozic.

Tato kapitola se nejdříve věnuje vymezení obou pojmů, poté se zaměřuje na identifikaci neoliberalismu v prostředí postsocialistických sociálních služeb na jedné straně a urbánní revitalizace na straně druhé. V obou případech akcentuje důsledky, jaké mají kombinace postsocialistických a neoliberálních faktorů na třídu nejchudších. V poslední části kapitoly je pak stručně charakterizováno postavení zkoumaných aktérů v sociálním prostoru České republiky.

4.1 *Postsocialismus a neoliberalismus: vymezení pojmů*

Postsocialismus představuje v současných diferencovaných společnostech – od západu k východu – vysoce frekventovaný koncept, jehož četné užívání se samozřejmě nemohlo neodrazit v multiplicitě jeho významů. Často se v této perspektivě zdůrazňuje specifické geografické území (Hörschelmann, Stenning 2008), kulturní proces (Brandtstädter 2007) či obecně ekonomické rozdíly (Verdery 1996, Pickles 2010). Souhrnně lze říci, že jde o celou řadu výzkumů zacílených na bývalé socialistické země (Šimon 2012: 6). Tato svého druhu

významová vágnost pojmu se často stává terčem kritiky, kterou stále častěji následuje snaha o určitou reformulaci (Hörschelmann and Stenning 2008).

Podle Verdery (2003: 12) spočívá idea postsocialismu ve třech základních předpokladech: (1) jeden sociální fenomén nemůže nikdy náhle plně nahradit druhý, (2) socialismus byl všeprostopujícíím fenoménem, (3) ačkoliv byl socialismus distribuován nerovně, všechny formy sdílí určitý společný základ odvozený v případě veřejné ideologie z Marxe a v případě politické praxe z Lenina. Ačkoliv sama přiznává jistou míru kontroverze těchto předpokladů, pojem postsocialismu pro ni na základě nich představuje doménu, kterou je ještě na určitou dobu vhodné si podržet. V tomto textu tak pojem postsocialismus označuje soubor různorodých procesů a konstelací – ekonomických, politických, sociokulturních, prostorových atd. – kterým v posledních dvaceti letech bývalé socialistické země čelí. Postihnout všechny tyto změny samozřejmě v jedné kapitole není možné, proto se tento text velice stručně zaměřuje na specifika v oblasti sociálního zabezpečení a sociálních služeb.

Stejně obtíže jako s vymezením a obsahem pojmu postsocialismus lze zaznamenat i v případě pojmu neoliberalismus. Pojem se začíná objevovat zhruba v 80. letech, ale svůj „boom“ začíná zažívat až v letech devadesátých. Zjednodušeně řečeno, označuje tendenci komodifikovat, tzn. aplikovat ekonomické principy a pravidla na ty sféry společenského života, které se do té doby řídily principy a pravidly jinými. Keller to výstižně popisuje následovně:

„(t)yto trendy jsou doprovázeny mohutnou ideologickou ofenzivou, jejímiž klíčovými slovy se staly „firma“ a „konkurence“. Zatímco koncept firmy má být rozšířen z ekonomických subjektů na celý stát a veřejnou sféru, požadavek konkurence se má rozšířit ze světa firem nejen na jejich zaměstnance, ale prakticky na všechny občany.“
(Keller 2012: 57)

I s ohledem na to, že se jedná o komplexní změny, zasahující celou společnost, existuje celá řada konceptualizací a definic. Podle Wacquanta lze tyto konceptualizace rozdělit na dva protipóly. První zdůrazňující hegemonii ekonomiky a jejích tržních pravidel a druhý vycházející z Foucaultovy koncepce *governmentality* (Wacquant 2012: 68-70). Zdůrazňuje ale omezenost obou přístupů a navrhuje konceptualizaci neoliberalismu coby specifickou *artikulaci státu, trhu a občanství*. V rámci toho poté zdůrazňuje institucionalizaci

čtyř základních principů: (1) komodifikaci jako extenzi tržních mechanismů, (2) disciplinární sociální politiku, (3) expanzivní penální politiku, (4) trop osobní zodpovědnosti.

Jak upozornil ale Hilgers (2013), samotná implementace neoliberalismu v diskurzích a praxích každodenního života není nikterak lineární a homogenní. Jinak probíhá jeho implementace v rozvojových zemích a jinak v bývalých socialistických zemích. Proto je podle něho třeba zabývat se „procesy jejich (míněno politik – pozn. autora) produkce, historicitou míst a institucí, kde je neoliberalismus rozvinut a historicitou dispozic, ve kterých je vtělen“ (Hilgers 2013: 78). Zdůrazňuje tři roviny implementace: politiky („policy“), instituce a dispozice. Jak se projevuje neoliberální projekt v sociálních službách v kontextu postsocialismu České republiky?

4.2 „Atmosféra strachu“: neoliberalismus v kontextu sociálních služeb

Jak upozorňuje Večerník, proměna sociálního systému představovala jeden ze tří hlavních úkolů (vedle privatizace hospodářství a zavedení demokracie) porevoluční transformace, se kterým se bylo třeba vypořádat (Večerník 2005: 863). Do té doby nám byl zde panující autoritářský paternalismus jak ochraňujícím otcem, tak otcem neadekvátně trestajícím (Večerník 2005: 864). Zatímco těsně se po převratu (tj. mezi lety 1990-1992) pod dikcí Občanského fóra se Česká republika přiklonila k systému v korporativistické podobě, od roku 1992, kdy se vůdčí politickou stranou stala Občanská demokracie Václava Klause, začal být dominantní přístup liberální s důrazem právě na individuální zodpovědnost (Večerník 2005: 866-867).³³ Ačkoliv byly hlavní kroky sociální reformy ukončeny v polovině 90. let, od té doby byly také dlouhou dobu ponechány bez dalších změn.³⁴

Zásadním rokem se stal rok 2006, kdy byl schválen zákon o sociálních službách 2006/Sb. Podle něho je: „sociální službou činnost nebo soubor činností podle tohoto zákona zajišťujících pomoc a podporu osobám za účelem sociálního začlenění nebo prevence sociálního vyloučení“ (*Zákon o sociálních službách ... 2006*). Sociální služby zákona dělí na:

³³ Obvykle se v této perspektivě rozlišují tři typy sociálního státu. Jsou jimi: (1) *liberální*, (2) *korporativistický*, (3) *sociálně-demokratický* (Esping-Andersen [1991] 1999: 559-560). Liberální stát je charakteristický malým přerozdělováním a malým sociálním pojištěním. Toto pojištění pak slouží převážně k zabezpečení klientů s nízkými příjmy. Korporativistický sociální stát se vyznačuje důrazem na zachování statusových rozdílů, přičemž stát většinou zasahuje až jako poslední instance. Poslední typ sociálně-demokratický klade důraz na rovnost, přičemž všichni jsou zahrnuti do jednoho univerzálního systému. K těmto třem se také od určité doby přidává čtvrtý typ tzv. *rudimentární*.

³⁴ Večerník poukazuje, že mezi lety 1995-2005 se objevil pouze jediný významný dokument věnující se sociálně-politickým tématům, a tím byl dokument *Sociální doktrína České republiky* (Večerník 2005: 868).

(a) sociální poradenství, (b) služby sociální péče, (c) služby sociální prevence. Poskytovanými službami jsou služby pobytové, ambulantní nebo terénní. Tento zákon také poprvé a zároveň velmi vágně definuje tzv. uživatele drog a bezdomovce. Uživateli drog či narkomany jsou podle zákona „osoby ohrožené závislostí na návykových látkách“, zatímco bezdomovci jsou „osoby bez přístřeší“ či „osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení“.

Zhruba po roce 2005 nicméně můžeme identifikovat silnou tendenci k disciplinární sociální politice, doplněné navíc o represivní politiku lokální. Za průvodní jev může být považována rostoucí obliba monitoringů bezdomovců realizovaných ve větších městech ČR. Vůbec první sčítání bezdomovců proběhlo v Praze v roce 2004 (Omelková 2005) a poté znovu v r. 2010. Následoval monitoring v Brně v roce 2006 (*Sčítání bezdomovců v Brně 2006*) a 2010 (Hežová et al. 2010), v Plzni v roce 2009 (Toušek et al. 2009) a 2010 a Ostravě v roce 2007 (*Monitorování bezdomovců... 2007*) a 2012 (Hruška et al. 2012). Nově byl monitoring proveden rovněž v roce 2011 v Ústí nad Labem (Buriánek 2011). Jak ale upozorňuje Wright: „(s)ociálně-vědní výzkum, aplikovaný na sčítání bezdomovců v určitém městě, se odehrává v rámci politicky vymezeného prostoru, spjatého se specifickými sociálními představami („social imaginary“) toho, kdo a co bezdomovci jsou“ (Wright 1997: 11, závorka moje).

A tak ačkoliv se obecně zdůrazňuje sociální rozměr problému bezdomovectví, ne výjimečně jsou tyto monitoringy spojeny s represivní politikou či představiteli. V Plzni například výzkum zadal Odbor bezpečnostní politiky, přičemž v Ostravě se na posledním monitoringu výrazně podílela Policie České republiky a Městská policie Ostrava. Vedle monitoringů lze zaznamenat i další represivní opatření zacílené na tento segment populace. V Praze byl v roce 2008 vydán velmi diskutovaný *Akční plán řešení problematiky bezdomovectví pro rok 2008 a následující období*. Plán prakticky znemožňoval svobodný výskyt bezdomovců ve veřejných prostorách. Podle plánu měli bezdomovci – po kontaktu s tzv. sociálně-prevenční hlídkou – v zásadě dvě možnosti. V případě, že spolupracují, měli být předáni příslušné instituci (policie, nemocnice, záchytka, psychiatrická léčebna apod.). V případě, že nespolupracují, měli být předáni Státní policii či specializované Městské policii (*Akční plán řešení...2008: 5*). V Plzni konkrétně byla například 22. 6. 2006 přijata vyhláška č. 10/2006 o zákazu žebvání na vymezených místech v rámci města Plzně, která postihuje jak domnělé bezdomovce, tak i narkomany. Na jaře 2011 byla nově založena policejní jednotka „Stanice Územně strážní služby“, jejíž pracovní náplní je, neoficiálně, postih právě žebráků, bezdomovců a narkomanů. David Wagner (1993: 98) popsal podobnou situaci v USA v 90.

letech, když vyjádřil názor, že zatímco střední třída je dobrovolným konzumentem služeb, třída nižší (tj. bezdomovci, narkomani apod.) je konzumentem služeb nuceným.

Sociální služby se navíc v současné době nachází v konstelaci, kterou Radka Janebová (2012) nazvala „atmosférou strachu“. Počátky této situace lze, domnívám se, spatřit v zavedení povinných standardů kvalit sociálních služeb v roce 2007, které lze z části nahlížet jako aplikaci modelu firmy, a zejména v „politice škrťů“ vlády premiéra Nečase uplatňované od roku 2010, která mezi poskytovatele vnesla výraznou konkurenci.³⁵ Výsledkem toho je, že jsou preferovány převážně ty služby, jejichž cena za jeden kontakt je v souladu s představami úspěšné „firmy“, tedy takové služby, které preferují kvantitu před kvalitou. Vedoucí pracovníci těchto služeb musí velmi často zcela záměrně tzv. „chodit na ruku“ svým donátorům, až to mnohdy vypadá, že kritériem přidělení peněz je pouze rozsah a hloubka jejich sociálního kapitálu. I díky tomu je, domnívám se, obecně oslabena pozice neziskových organizací ve veřejném prostoru postsocialistické ČR. Malý rozhodovací podíl na různých společenských změnách tak bývá považován obecně za typický jev postsocialistických zemí (srov. např. Ouředníček, Temelová 2009; Temelová 2009; srov. též *Analýza spolupráce...* 2003).³⁶

4.3 Urbánní revitalizace a prostorová hierarchie: případ Plzeň

Podle Ouředníčka a Temelové (2009) jsou nejintenzivnějšími procesy, které ovlivňují prostředí současné Prahy, suburbanizace, mezinárodní migrace a revitalizace. Tyto procesy se samozřejmě nevyhýbají ani ostatním českým městům, plzeňské městské prostředí nevyjímaje. Rád bych se proto na moment zaměřil na poslední zmíněný proces – revitalizaci městského prostředí – který ve svých důsledcích představuje zásadní strukturující a omezující faktor každodenních praxí zkoumaných aktérů.

³⁵ Zde je třeba poukázat na to, že zavedení povinných standardů sociálních služeb na druhou stranu dozajista výrazně zlepšilo kvalitu některých poskytovaných služeb.

³⁶ Dobrým příkladem může být také tvorba *Národního akčního plánu sociálního začleňování* (NAPSI). Koordinace tvorby a evaluace NAPSI je svěřena *Komisi pro sociální začleňování*, která je od roku 2003 poradním orgánem ministra práce a sociálních věcí. Ačkoliv jsou v komisi zastoupena ministerstva, představitelé vybraných neziskových organizací, asociací krajů a obcí či akademici, je její funkce pouze deklarativní (frekvence schůzek byla jednou ročně, chyběla návaznost na krajskou úroveň apod.). V roce 2009 se proto pět neziskových organizací (IQ Roma servis, o.s., Člověk v tísni, o.p.s., Socioklubem, o.s., SKOK, o.s. a EAPN ČR, o.s.) rozhodlo pokusit se tuto situaci změnit. Jejich snahou bylo naopak prosazení na lokálních datech postavené participativní tvorby a evaluace NAPSI v ČR. Více informací viz www.napsi.cz.

Mnozí autoři poukazují na to, že revitalizace v postsocialistických městech probíhá zcela jiným způsobem než revitalizace ve městech západních (např. Ouředníček, Temelová 2009; Temelová 2009 atd.). Zatímco na Západě jsou do procesu revitalizace zahrnuti různorodí aktéři, tj. veřejný sektor, privátní sektor, lokální autority atd., v postsocialistických městech jsou dominantní silou privátní či korporátní zájmy, přičemž veřejný sektor či lokální autority jsou spíše „slabšími hráči“. Revitalizace se poté uskutečňuje buď adaptivním znovuužitím či komercializací (Temelová 2009: 14). Jak ale upozorňuje dále Temelová (2009: 17–18), revitalizace se projevuje v širokém spektru změn, zahrnujících jak fyzickou modernizaci či adaptaci na způsob využívání krajiny, tak i změny v sociální struktuře. S tím samozřejmě souvisí i celkový obraz a reprezentace města, kterými se navenek, ale i uvnitř, dané město může pyšnit.

Reprezentace prostorů Plzně byly tradičně spojeny s průmyslem. O Plzni se vždy hovořilo jako o městě průmyslu a piva. Příčinou tohoto tvrzení jsou nejen plzeňská Škoda a Plzeňský Prazdroj, ale také rozrůstající se průmyslová zóna Bory, která se stala cílem řady českých, ale i mezinárodních firem. V současné době nicméně nabývají tyto reprezentace nových tendencí. Dřívější úzké reprezentace, tj. reprezentace piva a průmyslu, pomalu ustupují, a jsou nahrazovány novými rozšířenými významy. Koncepční dokument *Komunikační strategie města Plzně 2010 – 2015* explicitně zmiňuje, že:

„pomáhá vytvářet jednotný obraz města a posilovat jeho image tradiční a důvěryhodné instituce, která aktivně komunikuje s veřejností. Zároveň má podpořit vnímání Plzně nejen jako města piva, ale jako města s ojedinělou kulturní tradicí, města podporujícího hospodářský, kulturní a duchovní, sociální a územní rozvoj.“ (2010: 3)

Dominantní reprezentací se v této snaze stává turismus, resp. prezentace města coby zajímavého turistického cíle. Tento obrat probíhá oficiálně od roku 2003, kdy byl schválen dokument *Programu rozvoje města Plzně*.³⁷ Zvláštní sférou turistiky je pak tzv. kongresová turistika, která se také stává v Plzni stále dominantnější. Kulturně-turistické ambice Plzně dokresluje i volba Plzně coby Města kultury 2015, které pro mnohé překvapivě vyhrála nad konkurující Ostravou – města v rámci celé České republiky se svébytnou historií, identitou a kulturou.

³⁷ Od této doby je cíleně aktualizován a naplňován formou tzv. realizačních plánů. V roce 2007 pak byl zpracován dokument *Potenciál města Plzně z pohledu cestovního ruchu*. Ten navazuje na dokument *Programu rozvoje města Plzně*.

Ve vztahu k těmto reprezentacím samozřejmě dochází k revitalizaci určitých částí především vnitřního města. Za posledních několik let tak došlo v centru a jeho blízkém okolí (ale i v rámci celého města) k výstavbě několika komerčně významných objektů, jako jsou zejména obchodní centra a kongresové hotely. V roce 2007 byla otevřena plzeňská Plaza, která byla postavena na místě bývalého městského výstaviště. Plaza má pověst poměrně drahého luxusního centra, jehož cílem je nabídnout zákazníkům „nakupování a zábavu“. V roce 2011 byla dokončena výstavba hobbymarketu Hornbach, který zastavěl rozsáhlou plochu poblíž vlakového nádraží. Tento hobbymarket je největším v celé ČR. V roce 2008 pak byla otevřena kongresová centra Hotel Angelo a Courtyard Pilsen. Vedle těchto velkých projektů dochází také k revitalizacím menšího rozsahu, jako je například obnova Mlýnské strouhy, která byla dokončena v roce 2010. Ta je součástí tzv. okružních městských sadů kolem historického centra města, a představuje tak zásadní turistický cíl.³⁸

Jak revitalizace spojená s konkrétní fyzickou změnou místa a transformací jeho funkce, tak i reprezentace prostorů vytváří jako vedlejší produkt hierarchizované prostory. Zatímco na jedné straně pozvedá revitalizace socioekonomický status daného místa, na druhé straně vytváří rovněž prostor pro fragmentarizaci a polarizaci za jeho hranicemi (Ouředníček, Temelová 2009: 18). Ve vztahu k bezdomovcům se obvykle rozlišuje polarizace prostorů hlavních (obytné domy, obchody, náměstí apod.) a prostorů marginálních (vlaková nádraží, mosty, opuštěné budovy apod.) (Snow, Anderson 1993).³⁹ Tato práce nicméně dává přednost konceptům, které používá Talmidge Wright (1997). Aby nedocházelo k reifikaci neboli zvěcnění sociálních jevů, Wright nejenže původní dichotomii vnímá procesuálně, ale přiřazuje k ní třetí pojem.⁴⁰ Trichotomie pak vypadá následovně: prostory *požitku* – *nechtěné* – *funkční*. Prostory *požitku* představují místa, v rámci kterých dochází k určitému široce definovanému uspokojení, tj. parky, jídelny, obchodní centra, muzea, divadla atd. Zahrnují ale i různé turistické cíle, jako jsou středověké uličky, kostely apod. Prostory *nechtěnými* jsou prostory, které jsou prozatím na jedné straně developersky nevyužité, na

³⁸ Smysl tohoto výčtu je pouze ilustrativní. Má především poukázat na některé souvislosti mezi urbánní revitalizací a zkoumanými aktéry. Kompletní seznam by byl nad rámec jak této kapitoly, tak i celého textu.

³⁹ Dichotomii původně zavedl James Duncan (1978). Pro Snowa a Andersona je kritériem rozlišení hodnota, jakou tyto prostory mají pro běžné bydlící obyvatele. Rovněž zdůrazňují, že nabízející se dichotomie *privátní/veřejné* v případě bezdomovců nehraje vůbec takovou roli, jakou hraje v případě bydlící populace. Privátní prostory jsou jim nepřístupné z definice, zatímco prostory veřejné nepokrývají jejich potřeby.

⁴⁰ K zvěcnění dochází v případech, kdy je vědecké kategorii či obecně sociálně konstruované kategorii připisován ontologický status. V takovém případě je s tímto jevem zacházeno jako s reálnou a materiální entitou, čímž je upozaděn historický, politický a sociokulturní kontext jeho vzniku a působení.

straně druhé pokrývají rovněž prostory tzv. reziduální, tj. oblasti pod mosty, vedle železnice apod. Jde o prostory, které se pojí s malým sociálním statusem a malou symbolickou hodnotou. Podle Wrighta: „(n)echtěné prostory mohou existovat v rámci samotného centra, vyplňují ho, a mohou zůstat neviditelné pro ty, kteří jimi nejsou ovlivněni“ (Wright 1997: 106). Prostory funkční reprezentují prostory, v rámci kterých občané čekají na přesun nebo se aktuálně někam přesouvají. Jedná se tedy o autobusová a vlaková nádraží, zastávky či letiště, ale i tunely v metru a podchody.⁴¹ Jak bylo řečeno, nejedná se o jednu pro vždy danou klasifikaci urbánního prostředí, ale jde o klasifikaci procesuální. Z nechtěných prostorů se právě díky revitalizaci mohou stát prostory požitku a naopak, prostory požitku mohou „zdegenerovat“ do hodnoty prostorů nechtěných. Jednotlivé prostory se navíc mohou, a velmi často to tak bývá, překrývat.

Urbánní revitalizace poté vystavuje aktéry z řad třídy nejchudších zejména dvěma konsekvencím: (1) ubývá jim prostorů marginálních (nechtěných), (2) jsou nuceni trávit více času v prostorech hlavních (požitku), čímž se zvyšuje jejich viditelnost a pravděpodobnost stížností ze strany bydlící (dominantní) společnosti (Snow, Anderson 1993: 104). Všechna výše popisovaná místa byla před revitalizací prostory nechtěnými. Areál bývalého výstaviště řadu let chátral a pro dominantní společnost neměl žádnou hodnotu. V této době byl nicméně útočištěm řady aktérů, kteří zde našli jak různé formy přístřeší, tak místa pro trávení dne. Totéž platí i pro plochu zastavěnou Hornbachem. Travnatá plocha na místě dnešní Mlýnské strouhy byla dříve využívána ke koncertům a jiným kulturním akcím žádajícím si neformální charakter prostředí, zatímco prostor pod Pražským mostem byl opět využíván jako nocležiště.⁴²

Všechna tato místa rozšířila rozsáhlé plochy prostorů požitku vnitřního města, do kterých aktéři z třídy nejchudších nezapadají. Podle dominantních úvah totiž již samotná jejich přítomnost snižuje symbolickou hodnotu těchto míst, tzn., činí tato místa vizuálně i morálně nečistá (srov. Vacková, Galčanová, Hofírek 2011a: 650). Jejich pobyt v prostorech požitku je tak nežádoucí. Ze strany lokálních autorit jsou proto uplatňovány určité strategie. Podle Wrighta jsou tyto autoritativní strategie používány za účelem „ustanovení místa jako ‚patříčného‘ místa, v rámci kterého se budou uskutečňovat srozumitelné a kontrolovatelné

⁴¹ Tato práce nicméně ony prostory významově rozšiřuje a řadí sem i čistě obytné zóny, jako jsou sídliště, činžáky a vůbec všechny obytné zóny, které se nepojí s nějakou všeobecně uznávanou symbolickou hodnotou a neuspokojují tak určitý požitek.

⁴² Z mých informátorů tam trávili zimu 2009 Pavel, Petra a Josef.

věci“ (Wight 1997: 181). Jinými slovy, jde o snahu kontrolovat definici patřičnosti daného místa. Ve svém výzkumu poté rozlišil čtyři základní strategie: (1) exkluzi, (2) represi, (3) nahrazení a (4) asimilaci (Wright 1997: 179–224; Wright, Vermund 1999).⁴³ Strategie exkluze podle něho představuje takové jednání, které vylučuje dané aktéry z fyzických prostorů (ale také z diskurzů či narativity). Represi chápe jako určité tendence trestat, obtěžovat či sankcionovat dané aktéry. Nahrazením pojmenovává snahu vyzdvihovat určité, pro autority vhodnější, příčiny a upozadovat zároveň jiné. Zvláštním subtypem nahrazení je tendence kriminalizovat „bezdomovce“ či chudobu obecně (srov. Wacquant 2009). Poslední strategií je asimilace. Ta popisuje jednání, které neutralizuje jakékoliv snahy o redefinici stávající situace.

Kvůli tomu, že aktéři z řad třídy nejchudších tráví většinu času „na ulici“, jsou „často více viditelní a více rušiví než ostatní formy chudoby“ (Phelan et al. 1997: 325). Jejich negativní sociální identita je tak umocňována jejich viditelnou praxí v prostoru. V očích dominantních obyvatel se takový prostor mnohdy sám stává marginalizovaným a zpětně tak ovlivňuje a umocňuje jejich marginalizaci (srov. Spradley 1970). V tomto skrytě sehrává svou úlohu právě zmíněná urbánní revitalizace. Tím, že vytlačuje aktéry z určitých, pro dominantní společnost skrytých míst, přispívá k tomu, že se tito aktéři pro dominantní obyvatele města stávají více viditelnými. V případě tak malé lokality, jako je vnitřní město Plzně, je jakákoliv sebemenší revitalizace tohoto prostředí velmi znatelná. Zvýšená viditelnost pak zintenzivňuje jak negativní reprezentace, tak i konkrétní politické kroky směřované vůči těmto aktérům, a tedy i ony autoritativní strategie.

4.4 Postavení třídy nejchudších v sociálním prostoru ČR

Bylo již řečeno, že zkoumané aktéry chápou jako svého druhu třídu zaujímající svou pozici v rámci širšího sociálního prostoru. Sociální prostor – tak, jak ho definuje Pierre Bourdieu – představuje právě soubor sociálních pozic, které jsou homologicky spjaté s určitými praxemi a statky. Diference, odchylky a vzdálenosti mezi jednotlivými pozicemi či třídami jsou dány: (1) celkovým objemem vlastněného kapitálu, (2) strukturou kapitálu (Bourdieu 1998: 12-

⁴³ Pro jiné pojetí těchto strategií viz text Snowa a Mulcahyho (2001). Strategiemi v jiném pojetí i kontextu se zabývá také text Vackové, Galčanové, Hofírka (2011).

14).⁴⁴ Zároveň s tím také platí, že „(s)ociální prostor je prostorem relačním: zaujímat vysokou pozici v systému distribuce kapitálu je možné pouze tehdy, když někdo jiný zaujímá pozici nízkou“ (Růžička, Vašát 2011: 131). Zkoumaní aktéři, resp. aktéři z třídy nejchudších, zaujímají právě tuto nízkou pozici. Jak lze ale tuto pozici charakterizovat? Jaký je objem a struktura jejich kapitálu?

Domnívám se, že toto postavení, tedy objem a struktura jejich kapitálu, je nejlépe vyjádřitelné pojmy „chudoba a marginalizace“. Lapidárně řečeno: zkoumaní aktéři postrádají většinu dominantně rozeznávaných kapitálů, přičemž ty, které bychom jim mohli přiznat, se výrazně liší od své dominantní podoby nebo nehrají v rámci dominantních tříd tutéž roli. Pro ilustraci této situace se zde zaměřím na charakteristiku čtyř základních kapitálů – ekonomického, sociálního, politického a kulturního. Nižší hodnota či zvláštní podoba aktérských kapitálů se dle mého názoru odráží ve čtyřech korespondujících (pro)jevech. Jsou jimi: (1) chudoba a špatné materiální podmínky, (2) malý a nepravidelný kontakt s dominantními institucemi, (3) sociální kontrola a represe, (4) negativní reprezentace (tabulka 2.).

Tabulka 4. Charakteristika aktérského kapitálu

Kapitál	Hodnota	Charakteristika
Ekonomický	-	chudoba a špatné materiální podmínky
Kulturní	-	negativní reprezentace
Politický	-	sociální kontrola a represe
Sociální	-/+	malý a nepravidelný kontakt s dominantními institucemi

Zdroj: vlastní výzkum.

Pozn.: Hodnoty jednotlivých kapitálů, jak patrně, zde nejsou měřeny exaktně. Vyšší hodnoty kapitálů (+) stejně jako nižší či dokonce absence kapitálů (-) jsou hodnotami spíše metaforickými. Znaménka -/+ v případě kapitálu sociálního odkazují k absenci kontaktů s dominantními institucemi na jedné straně, ale k funkčním vztahům uvnitř třídy samotné na straně druhé (viz dále).

Podle Bourdieuho jsou v současných diferencovaných společnostech nejdůležitějšími formami kapitálu kapitál ekonomický a kulturní (Bourdieu 1998: 13). Zmíněná absence ekonomického kapitálu se projevuje v jejich chudobě a špatných materiálních podmínkách. Pavel a Petra, kteří spolu tvoří socioekonomický a partnerský pár od podzimu 2009, měli

⁴⁴ Kapitálem může být cokoli, co má mít v rámci sociálního prostoru diferencující efekt a může tak docílit praktického uznání. Důležité je nicméně poznamenat, že je konceptem „beztvarým“, který „nabývá konkrétních podob vždy až v závislosti na konkrétním sociálním a historickém kontextu“ (Růžička, Vašát 2011: 130). Obvykle se zdůrazňují kapitály ekonomický, kulturní, sociální a symbolický. Nejedná se nicméně o typologii, proto kapitálů může být – s ohledem na sociohistorický kontext – celá řada.

v mnou sledovaném měsíci například příjem 16 750 Kč (většinu měsíce jim pomáhala generovat tuto částku ještě třetí osoba – Josef). Kdybychom tuto částku rozpočítali na tři osoby, vyjde nám přibližně 5 500 Kč na osobu. Vzhledem k tomu, že daní aktéři v této době žili v opuštěném nádražním domku a neplatili tak nájem, částka by na jejich živobytí měla stačit. Bohužel tomu tak není. Pohybovali bychom se ve sféře průměrů a ideálních případů. Při podrobnější analýze zjistíme, že modus denního příjmu činí 400 Kč, resp. cca 130 Kč na osobu, přičemž minimální denní příjem je 150 Kč, resp. 50 Kč na osobu.⁴⁵ To, co je nicméně v této souvislosti nutné zdůraznit, je *virtuální povaha* těchto peněz (viz kapitola 8). Zkoumání aktéři sice vědí, že vždy vydělají nějaké peníze, ale v jejich případě se téměř vždy jedná o peníze virtuální, které teprve *budou mít*. V okamžik, kdy pak tyto peníze vydělají, tedy mají, vlivem jejich životních podmínek (tj. např. dluhy, reciproční vztahy atd.) bezprostředně opět cirkulují. Výsledkem je proto permanentní chudoba.

Absence kulturního kapitálu lze nejlépe spatřit v negativních reprezentacích, které se s bezdomovci či obecně lidmi takříkaje „z ulice“ (tj. žebráky, narkomany atd.) pojí. Mnohdy totiž ani nejde o nějaké konkrétní aktivity, které by byly v rozporu se zákonem nebo s jinými nepsanými pravidly (samozřejmě že většinu z těchto pravidel porušují), jako o reprezentace a stereotypy, které jsou v rámci sociální imaginace s těmito lidmi automaticky asociovány. Tuto skutečnost analyzují mnohé zahraniční práce (Phelan et al. 1997; Speak, Tipple 2006). V prostředí České republiky analyzoval postoje občanů k různým skupinám lidí Rabušic (2000). Podle Rabušice jsou dlouhodobě nejvíce vylučovanými skupinami osob alkoholicí, narkomani a kriminálníci. Atributy alkoholismus, narkomanie, kriminalita, ale i například duševní nemoci ovšem jsou – ať již právem či nikoliv – v současné době přisuzovány právě třídě nejchudších. Znamená to, že nejenže, jak prokázal Rabušic, tyto jedince nechtějí mít běžní občané za sousedy, ale omezován je také jejich pohyb v prostoru a čase.

S negativními reprezentacemi poté souvisí vzrůstající cílená sociální kontrola a represe (srov. Wright 1997, 1999; Wagner 1993 atd.), která je sama projevem absence kapitálu politického. Oficiální pracovní naplní dříve zmíněné policejní jednotky „Stanice Územně strážní služby“ (SÚSS) má být:

„mimo jiné i kontroly neoprávněných záborů veřejného prostranství, dlouhodobě odstavených vozidel, autovraků, znečišťování veřejného prostranství, včetně

⁴⁵ Jen pro úplnost, medián dosahoval hodnoty 675 Kč, průměr 545 Kč a maximální hodnota 1500 Kč.

neoprávněného zakládání černých skládek, rušení nočního klidu a dodržování obecně závazných vyhlášek Statutárního města Plzně.“⁴⁶

Ačkoliv nemusí tato stručná charakteristika na první pohled nijak implikovat represi vůči třídě nejchudších, opak je pravdou. Jak mi zcela otevřeně potvrdil strážník této „služby“, se kterým jsem vedl formální rozhovor, tato jednotka je zaměřena na „znepříjemňování života“ skupin bezdomovců, narkomanů a žebráků pohybujících se v rámci vnitřního města (strážník, SÚSS, 17. 1. 2012, Plzeň). Lasice tuto situaci komentovala následovně: „už nemůžeme být nikde, a když nás poslali k řece, pod Most Milénia, tak jsme tam šli, že nás tam poslali, že tam můžeme bejt a pak přišli měšťáci a to nás vyhodili, že tam nesmíme bejt,“ (Lasice, 26. 5. 2011, Plzeň). Represe ovšem není jediný způsob, jak se vypořádat s těmito skupinami. Při jiném rozhovoru jsem se dozvěděl, že strážníci rozdávají – pravděpodobně i s dobrými úmysly – leták nazvaný „Pomoc lidem bez přístřeší“. Leták má bezdomovce nenásilnou cestou nasměrovat na Domov sv. Františka v Plzni, tzn. opět mimo ulice Plzně. Aktéři z třídy nejchudších tak mají v zásadě dvě možnosti „k volbě“: (1) každodenní represi ze strany policie, (2) sociální kontrolu ze strany poskytovatelů sociálních služeb. Výsledkem toho je, že jsou všichni tito aktéři nuceni omezit se na tytéž marginální prostory, což má za následek samozřejmě i jejich blízkost sociální.

Tato sociální blízkost se samozřejmě projevuje i v aktérských sociálních sítích a sociálním kapitálu. Hlavní charakteristikou jejich sociálního kapitálu je pak nedostatečný (tzn. malý a nepravidelný) kontakt s dominantními institucemi (např. pracovní struktury, sociální služby, úřady apod.). Jak uvádí například Toušek et al. (2009: 42), z kategorie „ulice“, tzn. lidí, kteří byli při autory prováděném monitoringu kontaktováni na ulici, pouze 46 jedinců ze 119 (44,2 %) odpovědělo, že využívá nějaké sociální služby. Z mých klíčových informátorů pak například pět nenavštěvuje sociální služby vůbec (Vláďa M, Vláďa V., Jára M., Jára V., Josef), čtyři nepravidelně, tzn. v závislosti na období (Marek, Pavel, Petra, Jirka), a pouze tři pravidelně (Markéta, Pavel, Standa), přičemž dva navíc pouze z důvodu nákupu NP (Petr a Standa). Instituce sociálních služeb nicméně v tomto ohledu nepředstavuje žádnou výjimku, totéž platí i pro úřady a o pracovním trhu ani nemluvě. Čím více kontaktů s aktéry stejného postavení a čím častější, tím jsou pro ně poté určité strategie a praxe samozřejmější a jiné zároveň cizí.

⁴⁶ Dostupné z: <http://www.mpplzen.cz/o-mestske-policii-plzen/sluzebny/dopravni-skupina/dopravni-skupina.aspx>, cit. dne 6. 11. 2012.

4.5 Shrnutí:

Kapitola se zabývala vymezením procesů postsocialismu a neoliberalismu a jejich rolemi ve sférách sociálních služeb a urbánní revitalizace a dalších prostorových aspektů urbánního prostředí. Zvláštní pozornost věnovala kapitola charakteristice zkoumaných aktérů v sociálním prostoru České republiky. V této souvislosti akcentuje absenci základních forem kapitálů (tj. ekonomický, kulturní, politický, sociální). Jejich absence způsobuje, že se určití aktéři ocitají v podobné, ne-li stejné pozici v rámci sociálního prostoru. Jsou chudí a trpí materiální deprivací. Veřejnost jim přisuzuje ty nejvíce stigmatizující atributy, na základě čehož jsou vystavováni represi a sociální kontrole. Jejich marginální postavení společenské je umocněno marginálním postavením prostorovým, resp. fyzickým. Všechny tyto skutečnosti se samozřejmě odráží v jejich praktikované morálce a časoprostorovosti (viz kapitoly 6, 7, 8).

5 „NIC JAKO BEZDOMOVECTVÍ NEEXISTUJE“: PŘÍPAD SOCIÁLNÍCH SLUŽEB

Jedno z nejkontroverznějších tvrzení, které za svého života pronesl psychoanalytik Jacques Lacan, znělo: „nic jako sexuální vztah neexistuje“ (Homer 2005: 106). Lacan tímto výrokem upozorňoval na nemožnost naplnění harmonického vztahu mezi mužem a ženou, ve smyslu určité komplementární jednoty. Podle Lacana tvoří maskulinita a feminita dvě struktury, které jsou ve své podstatě vzájemně nekomplementární. Tato kapitola vychází analogicky z této teze. Podle ní není bezdomovectví reálná kondice, která by postihovala určité jedince v nouzi, ale mnohem více řetězec významů, reprezentací a představ, které se v té či oné době „vtělují“ do určitých jedinců.

Problematika tzv. bezdomovectví představuje bezesporu palčivý problém dneška. Jako takový je důsledkem mnoha kauzálních vztahů a není divu, že i jeho strategické řešení není a ani nemůže být jednoduché. Jedním ze způsobů, jakým se v současných moderních a urbánních společnostech mírní dopady bezdomovectví, jsou sociální služby poskytované neziskovými organizacemi. V souladu s výše zmíněnou tezí ale představují sociální služby specifické prostředí, v rámci kterého je „bezdomovectví“ právě přidělován význam. Podle Marvastiho: „(s)ociální signifikace bezdomovectví je konstruována skrze akademické a literární texty, stejně tak skrze každodenní praxe neziskových organizací“ (Marvasti 2003:170).

5.1 Specializace a medikalizace v organizační praxi poskytovatelů sociálních služeb

Jak zmiňují mnohé práce (srov. Snow, Anderson 1993; Marvasti 2003; Vašát 2012), význam samotného pojmu „bezdomovec“ se měnil v průběhu času a sociální kategorie, kterou reprezentuje, zrovna tak. Bezdomovectví je totiž vždy historicky konstituované (Marcuse 1988: 71), přičemž tato konstituce – stejně jako konstituce sociálního světa obecně – je do určité míry, tzn. nikoli výlučně, diskurzivní povahy (Harvey 1996; Fairclough, Jessob, Sayer 2004). Jak poukázal Marvasti, v rámci jeho třetí fáze dochází k multiplicitě diskurzivních konstrukcí (Marvasti 2003: 10). Zcela zásadní roli nicméně sehrávají v této konstrukci různé neziskové organizace poskytující sociální služby. Organizace, neboli, jak je označuje Talmidge

Wright, instituční veřejné prostory „poskytují prostředí pro systematické zintenzivnění kontroly a disciplíny“ (Wright 1999: 132).

Tyto organizace vždy vychází z určité sumy vědění, přičemž reprodukuje určitou (diskurzivní) perspektivu, která se k dané sumě vědění váže. Snow a Anderson (1993) zkoumající bezdomovce v americkém Austinu například popsali pět organizačních perspektiv („responses“), které vůči bezdomovcům organizace zaujímaly.⁴⁷ Byly jimi perspektivy: ubytovací (accomodative), regenerační („restorative“), exploatativní („exploitative“) a exkluzionistická („exclusionist“/“expulsionist“). V současné době, domnívám se, by nalezení jedné a zároveň specifické dominantní strategie pro každou studovanou organizaci bylo velmi komplikované či dokonce nemožné. Současné organizace jsou totiž typické zastoupením různých strategií, navíc různou mírou

I přesto se domnívám, že můžeme identifikovat jednu dominantní strategii, která je vlastní všem organizacím poskytující sociální služby. Touto strategií je medicínsko-terapeutická perspektiva. Základním nástrojem změny medicínsko-terapeutické strategie je léčba/terapie. Zjednodušeně řečeno: organizace akcentují individuální povahu problémů svých klientů, přičemž zásadním elementem při jejich léčbě/terapii má být jejich motivace, aktivita, přijetí svých chyb atp. K naplnění cílů medicínsko-terapeutické perspektivy slouží obecně celá řada nástrojů jak nemateriálních (např. rozhovory), tak i materiálních (např. potravinový servis). Vzhledem k tomu, že neoliberální program a medicínsko-terapeutická strategie sdílí částečně stejné předpoklady (např. individualismus či přisuzování viny klientům), jsem toho názoru, že tyto dva principy fungují v prostředí sociálních služeb částečně v korespondenci.

Sociální služby tak představují nejen nástroje a způsoby, které se snaží tento palčivý problém dneška řešit, ale také prostředí, v rámci kterého je – ve smyslu přidělování významu – tento problém také spoluvytvářen. Peter Marcuse (1988: 88) v této perspektivě použil koncept *specializmu*. Koncept označuje jev, kdy jeden obecný problém je „parcelován“ do sumy dílčích subproblémů, přičemž jednotlivé subproblémy jsou definovány charakteristikami jejich nositelů. Následně jsou tyto problémy odtrženy od svých příčin a jsou

⁴⁷ Domnívám se, že autoři byli v tomto zcela jistě inspirováni anglickým sociologem a kriminologem Peterem Archardem (1979). Archard se ve své knize totiž zabýval sociální kontrolou alkoholiků v anglických verzích skid rowe (tzn. specifických chudinských čtvrtí) a identifikoval v nich organizacemi využívané čtyři způsoby reintegrace těchto jedinců do společnosti: spasení („salvation“), potrestání („punishment“), léčbu („treatment“) a rehabilitaci („rehabilitation“).

deklarovány coby charakteristická vlastnost určité skupiny a zároveň coby zdroj jejich situace. Dle principu specializmu je v postsocialistické ČR přístupováno k „problému“ bezdomovectví. Dobrým příkladem je v druhé kapitole zmíněná evropská definice a typologie bezdomovectví. Za stejnou specializaci jednoho problému lze, jak uvidíme dále, do určité míry považovat i klasifikaci vycházející ze Zákona o sociálních službách 2006/Sb., podle které je heterogenní segment populace dělen na bezdomovce (tj. „osoby bez přístřeší“ či „osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení“) a narkomany (tj. „osoby ohrožené závislostí na návykových látkách“).

Jedním z důvodů, proč k této specializaci dochází, je právě v současných společnostech rozšířená tendence *medikalizovat* sociální problémy (Matheiu 1993; Lyon-Callo 2000). Medikalizace představuje proces, v rámci kterého dochází k rozšiřování „jurisdikce biomedicínského léčení skrze neustálou extenzi patologické terminologie ve snaze pojmenovat nové podmínky a chování.“ (Baer, Singer, Susser 2003: 14) Medikalizace zintenzivňuje sociální kontrolu a „transformuje problém na úrovni sociální struktury – stresující pracovní požadavky, nebezpečné pracovní podmínky, chudoba – (...) do individuálních problémů pod medicínským dohledem“ (Waitzkin 1983: 41 in Baer, Singer, Susser 2003: 14) V případě bezdomovců je poté finálním aspektem medikalizace legální a morální separace od jiných forem chudoby (srov. Wright 1997)

5.2 Základní profil organizací: služby, klienti a jejich identifikace

Organizaci CPPT tvoří celkem pět dílčích programů: k-centrum, terénní program, poradenství ve věznici, následná péče a primární prevence.⁴⁸ Program k-centra organizace je zaměřen na poskytnutí nízkoprahových služeb k: „zajištění základních potřeb, jako je hygiena, strava a taky vlastně výměna injekčních stříkaček proti šíření nemocí, jak pro společnost, tak pro ně,“ (pracovník CPPT, 13. 8. 2010, Plzeň). Cílovou skupinou jsou „uživatelé drog“ a „jejich blízké osoby“. Kontaktní místnost, kde klienti mohou využít sprchy, najíst se, vyprat si, je pro klienty obvykle otevřena třikrát týdně (pondělí, středa a pátek) od 12 do 15 hodin. V době výzkumu tuto službu využívalo odhadem kolem 45 (různých) klientů týdně. Vedle těchto materiálních služeb, mohou také klienti samozřejmě využít různě zacílené poradenství.

Cíle Point jsou podobné jako v případě CPPT. Jejich služby pokrývají tedy rovněž

⁴⁸ Terénní program byl v nedávné době pozastaven.

primární, sekundární a terciární prevenci. Konkrétně realizují programy specifické primární prevence, páteční klub, terénní program, k-centrum a středisko následné péče. Cílovou skupinou jejich k-centra jsou: „závislí na drogách, který má nějaký problém, chtějí ho řešit, popřípadě nechtějí, ale snažíme se jim nějak jako...“ (pracovník, Point, 27. 8. 2010, Plzeň). Kontaktní místnost funguje od pondělí do středy od 10 do 13 hodin. Vedle toho realizují specifický „dámský klub“ v pondělí od 13:30 do 16 hodin, „filmový klub“ ve čtvrtek od 13 do 16 hodin a „páteční klub“ ve středu od 14 do 17 hod a v pátek od 13 do 17 hodin. Organizace poskytuje, stejně jako CPPT, možnost vyprání, jídlo apod. Celkový počet klientů těchto služeb tvoří odhadem 50. Obě k-centra se také přímo či nepřímo (jak naznačuje poslední úryvek) snaží napomoci svým klientům „nastartovat“ v jejich životech změnu směrem k neuzívání drog.

MCHP poskytuje svým klientům tři sociální služby. Jedná se o službu noclehárny, nízkoprahového denního centra a azylového domu. Cílovou skupinou těchto služeb jsou „osoby bez přístřeší“. Všechny jsou určeny jak pro muže, tak pro ženy, v případě nocleháren a denního centra pak jak pro občany ČR, tak i pro občany dalších států EU. Kapacita denního centra činí 40 osob, nicméně pokud to umožňuje situace, kapacitu lze operativně navýšit. V době výzkumu tvořilo kapacitu noclehárny celkem 46 lůžek (32 pro muže a 14 pro ženy) a dvě přistýlky. V zimních měsících ale zařízení pojímá osob reálně mnohem více.

Organizace Ulice poskytuje terciární prevenci lidem, kteří jsou závislí na nelegálních návykových látkách, a lidem, kteří se živí prostitucí. Organizace poskytuje výměnu použitých jehel, různé formy poradenství, asistenci apod. V době výzkumu pracovníci předpokládali, že budou mít mezi 400 a 450 klienty za rok, přičemž 200 až 250 z nich tvoří dlouhodobí klienti.

Organizace ČvT pak poskytuje sociálně-integrační a vzdělávací programy za účelem rozvoje nediskriminující občanské společnosti. Klientem těchto sociálně-integračních služeb, a tedy i terénního programu, je pak „člověk, který je jakoby sociálně vyloučen, nebo nějakým způsobem vyloučen ze společnosti“ (pracovník, ČvT, 27. 1. 2012, Plzeň). Pracovníci poskytují sociálně právní poradenství, asistenci na úřadech, nácvik dovedností apod.

Klienti využívající nabízených služeb samozřejmě netvoří organizačně diskrétní a homogenní skupiny, ačkoliv takové skupiny bývají obvykle formulovány v právních a metodických předpisech. V rámci organizační každodennosti tak lze identifikovat určité kategorie, které jsou vždy svým vlastním způsobem specifické. O jaké kategorie se jedná?

Jaké vlastnosti a významy pracovníci přisuzují jednotlivým kategoriím svých klientů?

Pomineme-li rodinné příslušníky využívající služeb poradenství, lze klientelu k-centra CPPT rozdělit na využívající službu „výměny“ a využívající služeb „kontaktní místnosti“. Pro tyto kategorie klientů zároveň platí, že ti, co chodí měnit použité jehly, nevyužívají kontaktní místnost, zatímco ti, co využívají kontaktní místnost, často také využívají výměnného programu. Typický klient kontaktní místnosti dle pracovníků vypadá následovně:

„takže jsou to kluci v podstatě teda, i když jim je mezi dvaceti a třiceti, ale takový jako výrostkové, s chováním a přístupem k životu. Přesně kšiltovka, mikina prostě, celkem fousy, jakoby ne nějak extra holený, že by vypadali. Špinavý ruce, pleť špinavá, buď jsou hodně opálený, nebo takový jakoby zaprášený, odvázaný jo do hovoru, jako že dost často euforický, hlučný, jakoby přátelský v podstatě, ale takový jako že odvázaný. A vzhledem k tomu, že my na „kontaktce“ máme omezení pro ně v tom, jak až moc se můžou projevat nebo jako máme tam pravidla, za jakých tam můžou bejt, o čem můžou mluvit, takže je nenecháme totálně se projevit a když občas, tak prostě je to trochu potlačený. Ale když je člověk trochu nechá, tak se rozbaví o kriminální činnosti, o tom, jak se kdo kde ožral a prostě strašná sranda z toho, jezdí na techno.“ (pracovník, CPPT, 13. 8. 2010, Plzeň)

K-centrum Pointu, na rozdíl od CPPT, nemění použité jehly (resp. mají pouze výměnný automat). Proto, i vlivem této skutečnosti, pracovníci kategorizují své klienty na „drogové“ a „alkoholiky“. Obě „skupiny“ se liší, jak naznačuje samotné označení, zejména užívanou substancí. Typický klient je popisován následovně:

„tak třeba, já nevim, dejme tomu kolem těch 30 let, heroin, pervitin, alkohol do toho ještě, žije na ulici, někde na squotu prostě bydlí, s rodinou jako absolutně žádný kontakty nemá, jo, živí se vlastně tím, že buď někde somruje někde u nějakýho obchoďáku, aby měl na víno, aby mohl fungovat, protože drogy sháněj málokdy, ty maj málokdy, teď je ta doba ještě tak jako o trochu divnější, že oni hodně strašně moc chlastaj, jo, takový ty krabicový, protože je to levný a maj z toho rychle opici a potom třeba, když se jim naskytne příležitost, tak si něco daj, jo, a to je klasicej náš klient! Prostě čistě drogovej člověk, kterej bere čistě jenom pervitin, nebude navštěvovat naše centrum, protože by to bylo pod jeho úroveň, jo, protože on peníze prostě má, on si je vydělává třeba tím, že krade nebo jede v něčem jiným, třeba dealeři a pro něj by to bylo prostě pod úroveň. Lidi, co sem choděj, tak to jsou špinaví, prostě páchnou.“ (pracovník, Point, 27. 8. 2010, Plzeň)

V případě Ulice se dají klienti rozdělit do tří kategorií. Jsou jimi: „prostitutky“,

„Romové“ a uživatelé tzv. „z bytů“. Organizace se totiž při své práci zabývá nejen, řekněme, „klasickými“ či „běžnými“ uživateli „z bytů“, ale i dvěma specifickými kategoriemi klientů. Jedná se tedy o uživatele z řad romského etnika na jedné straně a uživatelky – prostitutky na straně druhé. Obě tyto skupiny jsou specifické jak svými (různými) praxemi, sociální organizací apod., tak i (stejnou) substancí, kterou je v obou případech heroin. Typického, a tedy i v tomto případě nejčastějšího klienta, pracovníci popisují jako:

„chlap, je mu 27, je to „Romák“, bere heroin (...). Když se mu, když chce bejt čistej, tak bere peří a myslí si, že je čistej. Pravděpodobně už byl v Anglii (...). Ten klient... bydlí... často bydlí ještě s rodičema, určitě už má několik dětí, který jsou různě postrkaný, že některý jsou prostě na sociálce, některý v nějakým ústavu, některý má ... většinou je s partnerkou ... i když většinou ne, ale jako takovej ten střední úplně asi jo, žije s partnerkou, je vztah je jako dlouhodobej a ta partnerka samozřejmě bere, šlape, on jí pase, oba kradou, takhle jako nějakým způsobem si vydělávaj.“ (pracovník, Ulice, 21.8. 2010, Plzeň)

V případě organizace jako jediné explicitně zacílené na tzv. bezdomovce se lze setkat se dvěma skupinami klientů: „polo-bezdomovci“ a „bezdomovci“. Rozdíl mezi těmito klienty je zejména v tom, že první skupina je tzv. bez domova krátkodobě, zatímco druhá skupina je „bez domova“ dlouhodobě. Jak naznačuje následující odstavec, převládají obecně právě tzv. polo-bezdomovci, jenž se nachází v následující životní situaci:

„tak já bych spíš popsal takovou typickou situaci, v jakým stavu sem valná většina těch našich klientů přichází velmi často. Obvykleji je to tedy muž než žena. Těch žen je tak 15, 20% z celkový tý bezdomovecký populace a často teda je to člověk, kterej nemá doklady, aktuálně. Někde ztratil občanku nebo něco podobnýho. Nemá často žádněj pravidelnej legální příjem, má nějaký zdravotní potíže a trpí buď duševní chorobou, alespoň na úrovni nějaké poruchy osobnosti. Má větší či menší fyzický potíže. No a většinou teda už je jakoby v tý situaci toho bezdomovce nebo já řeknu napůl bezdomovce, řádově spíše roky, než měsíce nebo týdny.“ (pracovník, MCHP, 25. 10. 2010, Plzeň)

Na rozdíl od předchozích organizací byl pracovník organizace ČvT indiferentní k jakýmkoli kategorizacím. Důvodem toho je především široce pojaté spektrum poskytovaných služeb, které je v podstatě schopné pojmout kohokoliv. Klienty služeb jsou

tak osoby, jejichž společným atributem je pouze motivace řešit svou situaci – obvykle dluhy, nezaměstnanost atp.

Jak ale pracovníci poznají, že daný klient je legitimním žadatelem o službu? Jinými slovy: jak pracovníci poznají, že klienti spadají do vymezené cílové skupiny? Na již uvedených vlastnostech a významech přisouzených typickým klientům si lze povšimnout, že pracovníci v takových situacích využívají různorodých praktických kritérií. V případě všech pracovníků a všech organizací nicméně hrají zásadní roli zejména dva provázané aspekty. Obvykle byly popisovány coby „známost“ (klientů, komunity, situace atp.) či „zkušenost“ na jedné straně a „zájem o službu“ na straně druhé:

„identifikace klienta, jo? My se poznáme nebo prostě jako podle prvního pohledu my poznáme lidi, který prostě berou a jsou v nějakým stavu, ale jsou zřejmě. To není nijak průkazný, to je cit, ale většinou nemám tu potíž v té komunitě v tom, že on nás zná a když přichází nové klient, tak přichází v rámci komunity, jo, protože my už se dost dlouho pohybujeme na stejných místech, ve stejných časech a to je takovej jakoby náš základ práce.“ (pracovník, Ulice, 21.8. 2010, Plzeň)

Pracovníci v tomto ohledu zdůrazňují jejich obeznámenost se situací, v rámci které se jejich klienti nachází, a zároveň i s jednotlivými klienty samotnými. Tato známost situace je popisována jako základní předpoklad jejich práce. Dalším základním předpokladem je samozřejmě zájem ze strany klientů o poskytované služby. Ten je svého druhu *conditio sine quo non* jak jejich známosti ze strany pracovníků, tak i jejich konkrétní identifikace.

Při reflexi procesu identifikace klienta, resp. jedinců spadajících do cílové skupiny té a té organizace, pracovníci jmenovali několik základních kritérií, které jim k identifikaci slouží. Z výše uvedených popisů typických klientů si lze povšimnout, že téměř ve všech případech je hlavním kritériem identifikace *zjev* daného jedince. Nejčastěji jde konkrétně o specifické oblečení, pleť či tělo a jeho různé části (např. ruce). V případě dvou k-center je dalším důležitým kritériem specifický zápach. Jeho prostřednictvím lze nejenom rozpoznat klienta organizace od ne-klienta, ale také „bezdomovce“ od „narkomanů“. „Bezdomovci“ jsou typičtí zápachem moči, zatímco „narkomani“ „chemkou“ (tzn. chemikáliemi spojenými s nitrožilním užíváním drog): „tak tam je víc cejtít ta chemka nebo tak a ten bezdomovec víc smrdí tou močí a to je fakt“ (pracovnice, Point 14, 27. 8. 2010, Plzeň). Zvláštní postavení v identifikaci svých klientů zaujímá Charita. Jelikož jsou její služby určeny pro osoby bez přístřeší resp.

„bezdromovce“, pracovníci rozeznají své klienty tak, že jim jednoduše poskytnou své služby, protože: „my to nezjistíme nijak jinak, než že to ten dotyčný o sobě tvrdí, jo,“ (pracovník, MCHP, 25. 10. 2010, Plzeň). Jedním pracovníkem k-centra bylo také poznamenáno, že jejich klienti (tj. uživatelé drog) bývají obvykle mladší ročníky, proto kritériem jejich identifikace bývá rovněž odhadovaný věk.

Tabulka 5. Cílové skupiny, typy klientů a kritéria jejich identifikace

	CPPT, o.p.s.	Point 14	MCHP	Ulice – Agentura sociální práce, o. s.	Člověk v tísni – pobočka Plzeň, o.p.s.
Cílové skupiny	uživatelé drog a jejich blízké osoby	závislí na drogách	osoby bez přístřeší	osoby závislé na nelegálních návykových látkách a osoby žijící se prostitutí	osoby sociálně vyloučené
Kritéria identifikace	zjev, zápach	zjev, zápach	zájem o službu	zjev	zjev, místo
Typy klientů	„výměny“, „kontaktní místnost“	„drogové“, „alkoholiky“	„polo-bezdromovci“, „bezdromovci“	„prostitutky“, „Romové“, „z bytů“	-

Zdroj: vlastní rozhovory s pracovníky.

Dle principu specializmu se jednotlivé služby a jejich pracovníci zaměřují buď na bezdromovce (resp. „osoby bez přístřeší“ či „osoby v nepříznivé sociální situaci spojené se ztrátou bydlení“) nebo narkomany (resp. „osoby ohrožených závislostí na návykových látkách“), tedy přijímají klasifikační systém *medicínsko-terapeutické* perspektivy. Na základě uvedeného popisu lze ale identifikovat nejen rozdíly mezi jednotlivými organizacemi a jejich cílovými skupinami (resp. jejich klienty), ale i některé specifické kategorie klientů, které naopak organizace sdílí. Různě zaměřené organizace totiž mají mnohdy podobnou, ne-li stejnou klientelu. První takovou kategorií tvoří někteří klienti z „kontaktní místnosti“ organizace CPPT a „alkoholici“ a „drogový“ organizace Point. Je velmi pravděpodobné – a sami pracovníci na to poukazují – že existuje i celá řada jedinců, kteří navštěvují obě organizace souběžně. Do této kategorie lze zahrnout i některé „sociálně vyloučené“ jedince z ČvT. Druhou takovou kategorií jsou klienti „polo-bezdromovci“ a „bezdromovci“ z MCHP a

některí „sociálně vyloučení“ klienti z ČvT. Poslední takovou kategorií tvoří klienti „výměn“ organizace z CPPT a klienti z „bytů“ Ulice. Existují-li tyto relativně homogenní kategorie klientů či dokonce navštěvují-li titíž lidé různé organizace, kdy se jedná o „bezdomovce“ a kdy už o „narkomany“? Jak tuto skutečnost reflektují pracovníci v rámci své organizační praxe?

5.3 Představa „klasického bezdomovce“ v praxi organizací

Medicínsko-terapeutická perspektiva a její klasifikační systém nepředstavují jedinou diskurzivní perspektivu, která strukturuje organizační praxi. Vedle této perspektivy lze identifikovat další dvě, které nazývám: (1) *neoliberální*, (2) *praxeologická*.⁴⁹ Jaký je jejich vztah a která z nich je dominantní?

Z empirického materiálu lze usoudit, že dominantní představou, která obecně strukturuje organizační praxi, je představa tzv. „chronického“, „skutečného“ či „klasického“ bezdomovce. Tato představa je součástí perspektivy, kterou zde nazývám neoliberální. Jak bylo zmíněno, do popředí různých diskurzů se dostává již od druhé poloviny 90. let, ale mnohem více až po roce 2000. Představa byla původně znovuoživena administrativou prezidenta Bushe v USA, přičemž čerpá ze staré geografické imaginace hobo-bezdomovce – muže, potulného, mentálně nemocného (Del Casino, Jocoy 2008; Willse 2010 atd.). V kontextu neoliberální USA označuje neautonomního, nezodpovědného, neefektivního a neproduktivního muže. Zároveň ale není vymezený na základě času stráveného na ulici, jak tomu bylo mezi 70. a 90. lety, ale (opět) na základě deficitu schopností a rodiny.⁵⁰

V kontextu postsocialistické České republiky se jedná o postaršího muže, většinou vousatého, s dlouhými vlasy. Nosí staré, obnošené a špinavé šaty. Zdržuje se kolem vlakových nádraží, různých konzumů či supermarketů či případně rušných ulic města. Posedává na lavičkách nebo jinde v rámci veřejných prostorů. Takový člověk si za svou situaci z větší části může sám a většinou nestojí o změnu a nechce tuto situaci řešit. Jenom přežívá:

⁴⁹ Domnívám se, že tři diskurzivní perspektivy (neoliberální, medicínsko-terapeutická, praxeologická) a jejich klasifikace jsou do značné míry analogické tripologii Pierra Bourdieu *doxa*, *ortodoxa* a *heterodoxa* (Bourdieu 2005a: 159-170).

⁵⁰ V průběhu moderní historie bezdomovectví byli tradičně za bezdomovce považováni právě jedinci bez rodiny a blízkých. Jak bylo více popsáno v druhé kapitole, teprve od druhé poloviny 70. let se v USA a západní Evropě institucionalizovala forma bezdomovectví tzv. „bez střechy“ („rough sleepers“).

„ak jako já bych řekla, že bezdomovec, mám v hlavě, ano to je alkoholik, kterej vlastně nic nechce, ani nechce moc změnu a vlastně je mu dobře, je mu dobře, když se vyspí a pak si vlastně sežene, vlastně nechce žádnou změnu a vlastně upadá do toho pít víc a víc, to je pak, že to mám v hlavě, co to je bezdomovec.“ (pracovnice, CPPT, 16. 8. 2010, Plzeň)

Na analogickou představu poukázali také Watson a Ausberry, když ve své práci poznamenali, že 42 % dotazovaných žen z celkového počtu 103, ačkoliv přechodně pobývaly v hostelu nebo byly v kontaktu s agenturou pro bezdomovce, samy sebe nedefinovaly jako bezdomovkyně. Vysvětlují to na jedné straně individuální podstatou definice bezdomovectví a na straně druhé v té době aktuální představou bezdomovce, kterou měly respondentky „v hlavě“, a to v podobě „malého starého muže se sáčky na botách“ (Watson, Ausberry 1986: 106).

Navzdory této, ale i medicínsko-terapeutické perspektivě, ale pracovníci obvykle poukazují na úskalí rozlišování obou problémů, tedy bezdomovectví a narkomanie. V takovém případě mobilizují perspektivu, kterou zde nazývám perspektivou praxeologickou. Perspektiva vychází z praktických znalostí o každodenní realitě a předpokládá mezi „bezdomovci“ a „narkomany“ provázanost. Jedná se o klasifikaci, která je nejvíce inkluzivní, tzn., zahrnuje nejvíce jedinců, a heterodoxická, tzn., zahrnuje odlišná a protikladná přesvědčení. Pracovníci se totiž shodují, že (klasičtí) bezdomovci jsou téměř ve všech případech také alkoholici a měli by být tudíž pojímáni rovněž coby uživatelé drog. Podobné platí také pro uživatele drog. Jejich značnou část lze rovněž označit coby „bez domova“ či „bez přístřeší“:

„no, my právě máme problém s tím, jak jako to rozdělovat, že jsou ještě, že jsou to naši klienti a ne vyloženě bezdomovci, který odkazujem třeba do Františka. Tak tam je to těžký, protože, že jo, většinou každej bezdomovec chlastá a tudíž by jako spadal sem, ale protože bysme na to kapacitně nestačili.“ (pracovnice, Point, 27. 8. 2010, Plzeň)

„jo já bych řekla, že jo, oni v podstatě ty drogový jsou taky bezdomovci, nebo tahle skupina, co chodí na tu kontaktku, když budeme squat, nebudeme brát jako domov.“ (pracovnice, CPPT, 16. 8. 2010, Plzeň)

I z tohoto důvodu vnímají pracovníci velmi často „klasické bezdomovce“ jako klienty „hraniční“, tzn. klienty, u kterých není úplně jasné, zdali spadají do cílové skupiny či nikoliv. „Klasičtí“ bezdomovci jsou jimi v případě obou k-center⁵¹:

“takže jedna věc jsou hraniční klienti, který máme jakoby hlavní cílovou skupinu a pak máme klienty, u kterých se zjistí, že nejsou uživatelé nelegálních drog, ale stejně s nima pracuju. Takže to je jedna skupina hraničních klientů (...) alkoholici nebo vyloženě bezdomovci, bez užívání drog.“ (pracovník, CPPT, 13. 8. 2010, Plzeň)

Jaké jsou ale konkrétní důsledky oné dominantní představy „klasického bezdomovce“? Domnívám se, že na základě této představy jsou tzv. „klasičtí bezdomovci“, resp. jedinci, kteří odpovídají této představě, pracovníky k-center systematicky znevýhodňováni, což může přispívat k jejich marginalizaci. Jsou totiž buď vystavováni specifickému zacházení, nebo jsou rovnou odmítnuti coby nespádající do cílové skupiny: „sem občas někdy zabloudí nějaký děda, tak ho pak zase odkážem někam jinam, na nějakou charitu, polívku mu uděláme, řekneme, že je to výjimečný, takže takhle“ (pracovník, Point, 27. 8. 2010, Plzeň). Jak a kdy k tomu dochází?

Dle rozšířeného předpokladu individualismu, který je součástí jak neoliberálního projektu, tak i medicínsko-terapeutické perspektivy, jsou jak bezdomovci, tak i narkomani odpovědní za svou situaci a často jsou za ni také morálně obviňováni. Na rozdíl od bezdomovců jsou ale narkomani hodni „léčby“, tedy spadají do kategorie, jež bývá sociálními vědci označována coby „deserving poor“ (tzn. jedinci, kteří jsou hodni péče). Několikrát bylo již naznačeno, že důležitými kritérii jsou zde: (1) vizuální stránka jedinců odrážející se v prisuzovaném věku, (2) aktivita/pasivita daných jedinců. Převážně mladší uživatelé drog jsou chápáni coby aktivní jak ve smyslu své současné situace, tak i volbě služeb, které chtějí využívat. Pro mladé uživatele drog tak není problém, když nechtějí „pracovat na své změně“, protože v jejich případě je akceptovatelné, chtějí-li využívat pouze (pasivních) služeb typu polévky, sprchy, odpočinku atd. V obou případech je pojmán coby aktér. Jak komentuje pracovník Point, cílovou skupinou jsou pro ně jedinci, kteří jsou: „závislí na drogách, který mají nějaký problém, chtějí ho řešit, popřípadě nechtějí, ale snažíme se jim nějak jako...“ (pracovník, Point, 27. 8. 2010, Plzeň). V případě

⁵¹ Jen pro úplnost, v případě ČVT jsou „hraničními“ klienty jedinci, kteří jsou schopni nabízené služby obstarat sami, v případě MCHP jsou jimi jedinci mimo EU. V případě Ulice se pak vyloženě „hraniční klienti“ nevyskytují.

„klasických bezdomovců“ je situace zcela jiná. Ačkoliv jsou pojmáni coby aktéři v kontextu jejich životní situace, v případě volby služeb to tak již není. Tuto skutečnost velmi dobře ilustruje následující úryvek:

„Pokud přijde, pokud prostě ten klient přijde a mně se nezdá ten klient, že by to byl vůbec případ, kterej vůbec chtěl něco řešit, kterej by vůbec chtěl pracovat s náma, prostě nemá zájem, tak ho prostě odesílám na charitu. Jako nabídnu mu ty služby, ale pokud opravdu nechce, přišel opravdu jenom na tu polívku a on to nakonec i sám řekne, že já třeba kolikrát prostě, když už to, tak přijdu a řeknu, proč jste vlastně přišli k nám, co vás sem přivádí? S čím potřebujete pomoc? A on řekne, já jsem přišel na polívku, tak je to jasný.“ (pracovník, Point, 27. 8. 2010, Plzeň)

Rozhovory s pracovníky organizací odkryly zejména jednu zásadní souvislost. Stejně jako byla v minulosti kategorie chudých úzce provázána s kategorií duševně nemocných (Marvasti 2003), je současná představa „uživatele drog“ či „narkomana“ konstruována vždy ve vztahu k představě „osoby bez přístřeší“ či „bezdomovce“ a naopak, nehledě na to, o jaký typ klasifikace a představy se jedná. Tato skutečnost pak výrazným způsobem ovlivňuje organizační praxi, zejména praxi obou k-center. Představa „klasického bezdomovce“ pak konkrétně představuje expresy neoliberálního projektu ve sféře aktérské, resp. organizační praxe, v rámci které je neoliberalismus vtělený do aktérských dispozic (Hilgers 2012). Neboli: představa „klasického“ bezdomovce strukturuje praxi organizací tím, že funguje – na rozdíl od medicínsko-terapeutické a praxeologické perspektivy – coby klasifikační schéma na nevědomé habituální úrovni.

5.4 Konstrukce a fixace identit prostřednictvím sociálních služeb: případy

Ve své slavné stati *Subjekt a moc* Michel Foucault píše: „(d)nes se stává stále důležitější zápas proti formám podrobování – proti submisivitě subjektivity – přestože zápasy proti formám dominance a vykořisťování nezmizely“ (Foucault 2003b: 203). To, na co Foucault tímto upozorňoval, je skutečnost, že identity či subjektivity jsou obecně přijímány jako něco přirozeného, daného a bez své historie.

Podstatnou úlohu při tom v současných společnostech sehrávají právě různé organizace (Gubrium, Holstein 2001), přičemž poskytovatelé sociálních služeb jsou pak těmito organizacemi *par excellence*. V rámci nich dochází nejen ke konstrukci těchto tzv.

troubled identit (tzn. identit těch jedinců, kteří se potýkajících s životní situací, která je v dané společnosti – a mnohdy i daným jedincem – chápána jako „problém“), ale tyto identity jsou v rámci organizační praxe – jejich rutinizací, mnohdy až ritualizované povahy – fixovány v aktérských tělech. Wright v tomto duchu píše: „(j)azyk nám zprostředkovává svět, ale žité tělo v rámci socio-fyzického prostoru, ve své materiální realitě je to, co sociálně uchopuje diskurzivní formace“ (Wright 1997: 60).

Medicínsko-terapeutickou klasifikaci a stejně tak neoliberální představu „klasického bezdomovce“ jsou totiž osoby využívající sociální služby nuceni přijmout za sobě vlastní, chtějí-li tyto služby oprávněně čerpat, a stávají se tak součástí jejich identit. Standa (a zdaleka nebyl jediným) například přijímal v době výzkumu označení a identitu medicínsko-terapeutického „bezdomovce“, i přesto, že by podle této perspektivy za bezdomovce s největší pravděpodobností označen nebyl (bydlí na ubytovně, je ženatý, má čisté oblečení apod.). Přijmutí této identity se váže na možnost generovat příjem prostřednictvím prodeje Nového Prostoru:

Výzkumník: „A ty sám třeba jako, já vim, že teď to říkáš tak trošku pro mě, nazval by ses sám bezdomovcem?“

Standa: „No já sám osobně jo, protože jako mimo tý střechy nad hlavou, co nám umožňuje ubytovna, tak jako nemám vlastně nic.“ (8. 8. 2010, Plzeň)

Ve své finální naturalizované podobě ale nejsou tyto identity či subjektivity ani těmi, kteří se podílí na jejich konstrukci/fixaci, ani jejich nositeli samotnými, vnímány a rozeznávány jako něco „nepřirozeného“ či „umělého“:

Výzkumník: „Hm. Heleď a kdyby ses měla nějak nazvat, já se vždycky ptám, nazvala by ses třeba bezdomovcem nebo...“

Petra: „Ne. Squaterem.“

Výzkumník: „Squaterem, jo?“

Petra: „Bezdomovec je takový hnusný slovo.“

Výzkumník: „Je no, to je takový... Squater zní líp.“

Petra: „Ale já vim, že jsem bezdomovec. No, ale co, prostě ten squater... Hele, bezdomovec je pro mě spíš člověk, kterej fakt jenom chodí fátat a prostě

ustele si kdekoliv.“ (21. 10. 2010, Plzeň)

V uvedeném úryvku je velmi dobře patrné, jak informátorka kontextuálně střídá jednotlivé diskurzivní perspektivy a jejich klasifikace. Nejdříve Petra vzdoruje medicínsko-terapeutické perspektivě, když konstruuje svou rezistentní identitu squatera, resp. squaterky. Dále ale přiznává, že přeci jen bezdomovcem je, čímž sebe klasifikuje optikou medicínsko-terapeutické perspektivy. Hned v zápětí nicméně mobilizuje představu „skutečného bezdomovce“ a toto své prohlášení opět popře. Z úryvku lze vyvodit, že informátorka má vtělenou identitu medicínsko-terapeutickou a odmítá pouze negativní reprezentace, které se pojí s rozšířenou představou „skutečného bezdomovce“.⁵²

Zvláštním případem je Josef, jehož zjev je v korespondenci s představou „klasického bezdomovce“. Ten totiž žádnou z dostupných plzeňských sociálních služeb – vyjma organizace Červený kříž, která nabízí zadarmo oděv – nikdy nenavštěvoval. I přesto byly vždy jeho narace plné odkazů k dominantní představě „skutečného bezdomovce“:

„Já vždycky říkám: ‚Já jsem bezdomovec, ode mě nic nedostanete. Co chcete víc? Já jsem rád, že dejchám a vy tady ještě to.‘ To jsem řek i policajtům, když mi dávali pokutu, když jsem žebral na náměstí u kostela. To jsem v tu dobu ale nevěděl, že přímo na kostele je kamera.“ (Josef, 8. 8. 2010, Plzeň)

Oprávněně se tak lze domnívat, že představa „klasického bezdomovce“ je rozšířená v celé, řekněme, dominantní společnosti a sehrává svou roli „dnes a denně“. Tito bezdomovci, kteří nedokážou vyhovět dominantním ekonomickým a socio-kulturním představám spojenými s tržní kompeticí a důrazem na osobní odpovědnost, jsou společensky marginalizováni a stigmatizováni (srov. Goffman 2003). Jsou jim připisovány negativní atributy v podobě alkoholismu, zlodějství či duševní nemoci, což se v praxi projevuje v lhostejnosti a přehlížení ze strany členů dominantní společnosti a represi a kriminalizaci ze strany státního/penálního aparátu. Bezdomovci sami jsou pak viněni za svou životní situaci a morálně je jim odepřen nárok na sociální pomoc. Často všude tam, kde je užito slova „bezdomovec“, je implicitně mobilizována právě tato představa. Odtud všechny rozpaky nad demografickými změnami tzv. populace bezdomovců. Omelková, shrnující výsledky prvního monitoringu bezdomovců v ČR, například ve své studii uvádí tzv. „závažnou skutečnost“, totiž

⁵² Paradoxní zde je skutečnost, že informátorka je dlouholetou klientkou služeb určených pro „uživatele drog“, ačkoliv už dlouhou dobu drogy injekčně neužívá. Aby mohla služeb využívat, ponechala si alespoň identitu „bezdomovce“, ze které může – s ohledem na reflexivní praxeologické momenty pracovníků – také těžit.

skutečnost, že více než 23% žen bezdomovkyň jsou mladší ročníky, tzn. ženy do 25 let. Do jaké míry to ale je závažná skutečnost *per se*? Nezcadlí se náhodou v této informaci právě rozpor se (sociální) představou „bezdomovce“?

5.5 Shrnutí

Cílem této kapitoly bylo: (1) identifikovat významy, které pracovníci vybraných plzeňských neziskových organizací přidělují svým klientům, tzn., jak je vnímají, identifikují a kategorizují, a (2) popsat roli, jakou v jejich praxi sehrává neoliberální představa „chronického/skutečného/klasického bezdomovce“. Organizace byly vybrány na základě dat z rozhovorů s informátory a jejich pozorování. Na základě analýzy získaného empirického materiálu kapitola neodhalila, jak by se na první dojem mohlo zdát, jednu sdílenou představu bezdomovce, ale představy tři. Každá z těchto představ tvoří součást specifické diskurzivní perspektivy. Jde o perspektivy: (1) praxeologickou, (2) medicínsko-terapeutickou, (3) neoliberální.

Analýza odhalila, že jedinci, kteří vizuálně odpovídají představě „klasického bezdomovce“, která je součástí neoliberální perspektivy, jsou institucionálně (organizačně) marginalizováni. Klienti, kteří, ačkoliv mají stejné strategie a jsou ve stejné životní situaci, neodpovídají výše zmíněné představě, mohou dlouhodobě využívat nabízené služby i v případě, že jsou „pasivní“. Naopak, klientům, kteří vizuálně odpovídají představě „klasického bezdomovce“ a zároveň jsou „neaktivní“, je služba odepřena, v lepším případě je jim poskytnuto jednorázově jídlo.

S ohledem na tyto, ale i jiné, doposud nezmíněné skutečnosti, je proto nutné systematicky se věnovat výzkumu a napomáhat tak k rozkrývání jinak skrytých souvislostí. Jeden z možných směrů bádání vhodně nastiňuje apel autorů Del Casina a Jocoy. Podle nich by se měl současný výzkum zaměřit zejména na dvě agendy: (1) implikace nové formy subjektivity „chronického bezdomovce“ na poli praxe a tvorby sociálních programů, (2) rezistence bezdomovců vůči této subjektivizaci. Zda bude tento apel v USA, jakožto i u nás, v postsocialistických podmínkách České republiky, vyslyšen, ukáže až další dekáda.

6 „TEĎKO SME TADY DENNĚ“: KAŽDODENNÍ PRAXE A ČASOPROSTOR

Ve své nedávné společné knize *Designs for An Anthropology of the Contemporary* (2008) se Paul Rabinow, George Marcuse, James Faubion a Tobias Rees zamýšlí nad stavem současné antropologie. Konstatují, že po vydání známého sborníku *Writing Culture* se antropologie – do té doby spjatá s několika základními školami – fragmentovala do řady subdisciplín, škol a diskurzů.⁵³ Podle nich je nicméně možné identifikovat v rámci těchto jednotlivých entit určitá dominantní témata, kterým se antropologie od té doby převážně zabývá. Jsou jimi: reflexivita, problematika identit, public culture a studium vědy a techniky. Obecně ale hlavně narůstá zájem o objektivitu, materialitu a prostorovost.

Sociální věda tak zažívá od přelomu 70. a 80. let tzv. prostorový obrat („spatial turn“), a to zejména na poli sociologie (např. Lefebvre [1974] 2002; Castells 1977; atd.) a geografie (např. Harvey 1973; Thrift 1977; Pred 1984 atd.). Jejím programovým principem je snaha zahrnout prostorový aspekt do analýzy sociálních procesů. Různé přístupy se snaží svým způsobem formulovat vztah mezi prostorem a aktéry. Obecně předpokládají, že prostor ovlivňuje praxi aktérů, stejně tak aktéři si přizpůsobují svůj prostor. Na obecné rovině lze v tomto ohledu mluvit o tzv. socio-prostorové dialektice. Společenské vztahy jsou produkovány a reprodukovány v prostoru, stejně jako prostor sám tyto vztahy ovlivňuje, neboli jde o: „dialekticky definované komponenty obecných vztahů produkce, vztahů, které jsou zároveň sociální a prostorové“ (Soja 1993: 78).

Velmi často tento obrat bývá spojován s francouzským sociologem Henrim Lefebvrem. Podle Lefebvra je jakýkoliv (sociální) prostor (sociálním) produktem (Lefebvre 2002). Každá společnost, resp. každý způsob produkce, generuje specifický prostor. Lefebvre pak konceptualizuje prostor coby: (1) prostorovou praxi („spatial practice“), (2) reprezentace prostoru („representations of space“), (3) reprezentované prostory či prostory reprezentací („representational spaces“). Prostorovou praxí je míněna produkce a reprodukce sociálních formací v rámci jejich daných lokalit. Tato prostorová praxe je vztažena k denní rutině a trajektoriím, které spojují jednotlivá místa, aktéry a jejich praktické činnosti. Reprezentace

⁵³ Kapitola představuje upravenou verzi textu *Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších* publikovaného v Sociologickém časopise (Vašát 2012a).

prostoru popisují konceptualizovaný prostor, prostor který produkují urbánní plánovači, městské a státní instituce, vědci, sociální inženýři apod. Sdělují nám, jak by prostor měl být chápán a jak by měl být žit. Jako takové jsou tyto reprezentace organizovány skrze verbální a vizuální znaky. Reprezentované prostory jsou prostory: „přímo žité skrze své asociované obrazy a symboly“ (Lefebvre 2002: 39). Souhra těchto tří prostorových expresí dává vzniknout (sociálnímu) prostoru obecně. Skutečnost, že na první pohled aktérům není jasné, že je prostor produkován právě tímto způsobem a že tato produkce není nikdy zcela ukončena (jedná o neustálý proces), souvisí podle Lefebvra s dvěma procesy, které se ve společnostech odehrávají: proces iluze transparence, tzn. prostor je pojmán jako nevinný, neutrální a neproblematický; proces realistické iluze, tzn. prostor je vnímán jako přirozený a daný.

Za posledních 20 let můžeme nicméně pozorovat snahu o rekonceptualizaci prostoru, a to skrze zohlednění a zahrnutí časové dimenze (srov. Lefebvre [1992] 2004; Harvey 1996; May, Thrift 2001; Shove, Trentmann, Wilk 2009; Vacková, Galčanová, Ferenčuoová 2011b atd.). Obvykle se v této perspektivě užívá spojení *časoprostor* („spacetime“ či „time-space“). Tato práce tento teoretický posun reflektuje, a proto jejím teoretickým rámcem je přístup k časoprostoru nazývaný „orientovaný na praxi“ nebo „orientovaný na aktéra“ formulovaný americkou antropoložkou Nancy Munn (1986, 1992).⁵⁴ Nejdůležitějším pojmem, který Munn ve svých pracích používá, je pojem *temporalizace* (resp. časoprostorovost).⁵⁵ Tento pojem si Munn vypůjčuje od Fabiana (1983) a označuje jím multiplicitní, symbolický proces, jehož formy mohou zahrnovat různou míru vědomí i zohlednění časoprostorové dimenze (Munn 1992: 104). Podle Munn je důležité si uvědomit, že sociokulturní praxe neprobíhají pouze v rámci časoprostoru, ale zároveň tento časoprostor tvoří, tedy produkují (Munn 1986: 11, 1992: 104). Forma časoprostoru tak ovlivňuje způsob, jakým daní aktéři zakoušejí svůj svět, který svými praxemi produkují.

Na poli humánní geografie vychází z tohoto přístupu David Harvey (1996). Podle něho nejsou prostor a čas pouhými parametry, v rámci kterých se odehrávají sociokulturní praxe,

⁵⁴ Sama Nancy Munn nicméně ve svém přístupu vychází z teorie praxe Pierra Bourdieu a z jeho raných úvah o kabylském pojetí času (srov. Bourdieu 1964, [1972] 1979). V rámci geografie nebo obecněji v rámci přístupů, které se zaměřují analyticky více na prostor, je pak toto pojetí nazýváno *relačním* (popř. *relativním*) *pojetím prostoru*.

⁵⁵ I když se Munn ve svých pracích zaměřuje spíše na téma času, upozorňuje, že technicky je přesnější právě pojem časoprostor. Čas a prostor jsou totiž vždy ve vzájemném vztahu a lze jen těžko myslet jednu kategorii bez druhé (Munn 1986, 1992; srov. též Harvey 1996). V souladu s tímto jsou v textu pojmy temporalizace a časoprostorovost užívány spíše jako synonyma.

nýbrž jsou rovněž samotným výsledkem těchto sociokulturních praxí. Harvey hovoří o všudypřítomném sociálním procesu a momentech, které jsou jeho nedílnou součástí (viz 2. kapitola). Význam a povaha věcí, identit, míst atd. v rámci sociálních procesů nejsou dány jejich inherentními vlastnostmi, ale vztahy, které mezi sebou jednotlivé věci, identity, místa atd. zaujímají. Jednotlivé momenty mají vůči sobě navzájem dialektický vztah, tzn., žádný není důležitější než druhý, přičemž změna jednoho ovlivňuje všechny ostatní. Podle Harveyho se obecně s tímto přístupem, tzn. přístupem sociální konstruovanosti prostoru a času, pojí mnoho nepochopení. Snaží se proto skrze čtyři teze tuto koncepci ve své knize objasnit. (1) Sociální konstrukce prostoru a času jsou tvarovány materiálním světem, se kterým se lidé setkávají. Myšlenka sociální konstrukce prostoru a času proto nepopírá zakotvenost těchto reprezentací v materiálním světě. (2) Reprezentace prostoru a času závisí na kulturních, metaforických a intelektuálních dovednostech. Mimo sociokulturní rámec nemůžeme ani prostor ani čas nahlédnout. (3) Reprezentace prostoru a času fungují vzhledem ke všem individuím jako objektivní fakta. Jsou tedy individuálně i kolektivně sdílené. (4) Reprezentace prostoru a času zahrnují a ovlivňují sociální reprodukci, neboli: „(r)eprezentace prostoru a času vycházejí ze sociálních praxí, ale poté se stávají formou regulací těchto praxí“ (Harvey 1996: 210–212).

Je-li prostor a čas relačně a dialekticky konstruovaný, hraje vždy důležitou roli, či definice prostoru a času bude výsledkem této konstrukce. Harvey v této perspektivě hovoří o třídním, genderovém a ekologickém/tržním boji. Tento přístup předpokládá dominanci jedné definice nad druhou (či nad druhými). Vztáhneme-li tuto myšlenku na zmíněné boje, pak např. v případě třídního boje dominuje v současných komplexních společnostech definice tříd privilegovaných, tzn. tříd, které zaujímají v rámci sociálního prostoru vyšší příčky. Jak bude dále ukázáno, časoprostor zkoumaných aktérů tak často zahrnuje různá omezení, tzn. jsou jim přisuzována konkrétní místa a/nebo konkrétní časy.

Tato kapitola se zaměřuje na tři provázaná témata: (1) časoprostorovou mobilitu, (2) každodenní praxe ve vztahu k místům, (3) reprodukci jednoho konkrétního aktérského místa. V tomto duchu se kapitola snaží odpovědět několik základních otázek. Jakých forem nabývá časoprostorová mobilita zkoumaných aktérů? Liší se (vůbec) tato mobilita od mobility aktérů z dominantní společnosti? Jaká je role jejich každodenních praxí v produkci prostoru a míst? O jaké každodenní praxe se jedná a jakou konkrétní podobu tyto praxe mají? Jaká místa v rámci svých praxí produkují? V čem se tato místa liší mezi sebou?

6.1 Každodenní praxe a prostor: mobilita, místa, heterotopie

Jak bylo řečeno v druhé kapitole, tato práce vychází z teorie praxe formulované Pierrem Bourdieu. Vedle tohoto širšího epistemologicko-teoretického zájmu o praxi se ale tato práce konkrétně zaměřuje na tzv. každodennost, resp. každodenní praxe. Koncept sociální praxe je zde chápán jako širší, zahrnující sérii aktivit, které dohromady tvoří právě konkrétní sociální praxi. Každodenní praxe potom představuje specifický subtyp sociálních praxí, od ostatních se odlišující právě rutinním vykonáváním. Zaměřuji se zde proto na konkrétní podobu každodenních praxí, jako jsou: generování peněz/výhody⁵⁶, příprava/konzumace jídla, vykonávání hygieny, transport, bydlení/nocování⁵⁷, zábava a nakupování. Zajímalo mne, v jakých místech a jak konkrétně jsou tyto praxe vykonávány. To vše nicméně s ohledem na sociální strukturu v podobě hierarchie městského prostoru a dalších prostorových aspektů. Studium každodennosti a každodenních praxí v prostředí moderních společností je nejvíce asociováno opět s francouzským sociologem Henrim Lefebvrem a jeho monumentálním trojdílným svazkem *Critique de la vie quotidienne (Kritika každodenního života)* ([1947] 1991, 1961, 1981).⁵⁸

Tato práce se ve studiu prostorových aspektů každodennosti inspiruje zejména třemi specifickými myšlenkovými tradicemi. První z nich je geografie času („time-geography“) Torstena Hägerstranda a jeho pokračovatelů (srov. např. Thrift 1977; Pred 1984; Crang 2001 apod.), druhou je konceptualizace prostoru a místa Michela De Certeau (1988) a třetí konceptualizace heterotopie Susan Ruddick (1996).

K produkci prostoru/ů a míst, jak již bylo řečeno, dochází skrze každodenní praxe aktérů, resp. skrze určité socioprostorové praxe. Každodenní socioprostorové praxe nejenže produkují socioprostorové struktury, ale tyto socioprostorové struktury jsou také „aktivitami, které nekorrespondují s existujícími vzorci, reformovány“ (Novák, Sýkora 2007: 150). Jak upozorňuje Pred, kontinuita této strukturace je tvořena „neustálým protínáním

⁵⁶ Výhodu chápu jako jakýkoliv ne/materiální příspěvek nepříjmové povahy, který dokáže danému aktérovi přinést užitek. Generování výhody je pak obvykle spojené s určitou specifickou praxí (například vybírání košů, využití sociální služby apod.). Pojem „generování“ je používán z pragmatických důvodů – oproti např. pojmu „vydělávání“ je přiřaditelný jak k penězům, tak i k široce definované výhodě. Pokaždé navíc indikuje jak aktérovo úsilí, tak i specifickou praxi.

⁵⁷ Užitím dvou pojmů pro jednu sociální praxi poukazuji na rozdíl mezi jednotlivými aktéry ve sféře bydlení. Někdo využívá různé formy přístřeší víceméně k přenocování, zatímco jiní ve svém přístřeší tráví i volné chvíle.

⁵⁸ O Lefebvrově knize *Rhythmanalysis: Space, time and everyday life* (2004) se někdy hovoří jako o čtvrtém díle.

individuálních cest s institucionálními projekty, odehrávajícím se v rámci specifických časových a prostorových lokací“ (Pred 1984: 282). Jinými slovy, jsou to individuální trajektorie a praxe, co produkuje jednotlivá místa a zároveň širší společenské struktury. Studium vzorců časoprostorové mobility a aktivit (praxí) pak napomáhá interpretovat a vysvětlit různé uskutečněné či probíhající socioprostorové změny (Novák, Sýkora 2007: 148). Podnět a metodiku k výzkumu těchto vzorců nabídla jako jedna z prvních právě geografie. Centrálním konceptem je zmíněný koncept (každodenních) cest/trajektorií.⁵⁹ Koncept vyjadřuje pohyb aktérů v rámci prostoru a času mezi jednotlivými lokacemi či stanicemi. V rámci těchto lokací se aktéři věnují vždy určité aktivitě. Nejsilnějšími elementy v rámci časoprostorové mobility jsou domov a pracoviště (Novák, Sýkora 2007; srov. též Rowe, Wolch 1990). Velmi jednoduchý vzorec této mobility by vypadal například následovně: domov – práce – nákup – domov – zábava – domov. Rozdíly mezi aktéry jsou pak dány především socioekonomickými aktivitami (zaměstnání, studium atd.) a typem dne (pracovní den, víkend) (Novák, Sýkora 2007: 155).

V případě zkoumaných aktérů nesehrávají elementy (konvenčního) domova a pracoviště samozřejmě ani zdaleka takovou roli, jako je tomu v případě dominantní společnosti. Podle Rowe a Wolch (1990: 190) totiž v případě tzv. bezdomovců platí, že „změny v denních/životních cestách vedou lidi bez domova k nabytí zdrojů takovými způsoby, které nejsou závislé jak na prostorově ohraničeném domově, tak i pracovišti“. Denní trajektorie tak budou vykazovat zcela jiné vzorce a pro dané aktéry samozřejmě i jiné důsledky. Koncept každodenních trajektorií proto v této práci popisuje relativně ustálený pohyb aktéra v rámci časoprostoru mezi jednotlivými místy, která jsou spojena s určitou každodenní praxí či konjunkturou praxí.

Jaký je ale rozdíl mezi prostorem a místem? A jaká místa vlastně aktéři produkují? Cresswell (2004) definuje místa – vycházejí z Johna Agnew – na základě tří aspektů: (1) lokace („location“), (2) lokalita („locale“), (3) význam místa („sense of place“). Podle něho tak místo vždy zahrnuje fyzickou polohu, určité materiální zázemí a musí se ním pojit určitý význam a určité prožívání. Podle Cresswella prostor naproti tomu postrádá svůj význam. Pro účely této práce jsou navíc důležité aspekty místa, kterými se zabývá Michel De Certeau. De Certeau, kterého často cituje i Harvey, se v trochu jiném úhlu pohledu o místech vyjadřuje následovně: „(p)řavidla ‚patřičnosti‘ vládnou v místech: uvažované elementy jsou jeden

⁵⁹ Citovaný Allan Pred poskytl ve svých pracích právě syntézu přístupů geografie času a teorie strukturace.

vedle druhého, každý situovaný ve své vlastní ‚patříčné‘ distinktivní lokaci“ (de Certeau 1988: 117). V místech podle de Certeaua vítězí prostor nad časem. Jedná se o část prostoru, která je patříčná určitému konkrétnímu účelu. Tento účel pak naplňují tzv. strategie, tzn. kalkulace vztahů moci subjektu s vůlí a mocí, který může být izolován na jedno konkrétní místo.⁶⁰ Tento subjekt s vůlí a mocí může představovat např. státní aparát, vedení totální instituce či magistrát města atd. Patříčným místem pak může být sídlo neziskové organizace, místo zaměstnání či supermarket.⁶¹

Tato práce se nicméně bude zabývat převážně místy nepatříčnými, nazývanými zde *heterotopie*. Pojem jako první zavádí Michel Foucault (2003a). Poskytuje ale mnoho nejednoznačných vymezení a ještě více nejednoznačných příkladů. Jedním z těchto vymezení je tzv. heterotopie úchylek. Jedná se o místa, kam jsou umisťováni jedinci, kteří se vymykají daným společenským normám (věznice, psychiatrické ústavy atd.). V české sociální vědě se konceptem heterotopie úchylek zabývali Růžička (2006), který jím označuje sociálně vylučované prostory obecně, a Vacková, Galčanová a Hofírek (2011), kteří heterotopie chápou jako místa, která „propojují určitý typ prostoru (...) vhodný pro určitý typ obyvatel, jejichž koncentrace na odděleném místě umenšuje vizuální a morální *znečištění* města a zároveň umožňuje cílené působení výchovné péče a dozoru“.

Tato studie tímto konceptem popisuje místa, která konstruují marginální osoby v rámci míst dominantních (Ruddick 1996; Wright 1997). Heterotopie v tomto významu jsou produkovány takticky, tzn. skrze praxe postrádající ve vztahu k dominantním definicím místa svůj patříčný účel (de Certeau 1988).⁶² Podle Wrighta pak heterotopie, které se začínají pohybovat, organizovat a demonstrovat, vytváří tzv. „rezistentní heterotopie“ (Wright 1997: 52). Na rozdíl od tohoto přístupu pojímá předkládaný text jakoukoliv existující heterotopii již vždy za rezistentní ve své podstatě, a to právě díky taktické povaze jejich produkce. Jak bude

⁶⁰ V tento moment je důležité rozlišit pojmy *strategie* a *taktiky*. Ačkoliv Bourdieu užívá pojem strategie, jeho význam odpovídá pojmu taktiky Michela de Certeau. Rozdíl spočívá v tom, že Bourdieu pojem používá na určité metarovině jako kontradikci k pojmu pravidla, zatímco de Certeau pojem strategie definuje právě jako kalkulaci vztahů moci, jejímž výsledkem jsou tzv. patříčná místa. V celé práci jsou Bourdieuho strategie a de Certeauho taktiky chápány v zásadě synonymicky, pouze tam, kde je třeba poukázat na rozdíl mezi dominantními strategiemi a aktéřskými taktikami, jsou pojmy dichotomické. Ten či onen význam vždy jasně vyplývá z kontextu.

⁶¹ Produkce míst je samozřejmě komplexním procesem (srov. např. Pred 1984). Ve vztahu k cílům práce je nicméně důležité zejména rozlišení ne/patříčnosti, a proto se zde ostatními elementy tohoto procesu podrobněji nezabývám.

⁶² Nutno podotknout, že apodiktické (tzn. v naší terminologii absolutní) pojetí časoprostoru marginálním lidem neumožňuje transformovat význam sebe i prostoru, který užívají (Ruddick 1996: 39).

popisováno v empirické části, heterotopie Eskalátory je totiž výsledkem volby a vyjednávání. Jako taková vzniká odmítnutím a každodenní rezistencí vůči dominantní definici tohoto místa. Představuje tedy jak výsledek tohoto vyjednávání, tak i samotný proces rezistence.⁶³

6.2 Prostorová mobilita: případy

V následující části kapitoly popíši tři různé každodenní trajektorie celkem osmi aktérů. Představím místa, mezi kterými se pohybují a odhadnu časové rozpočty věnované pobytu na jednotlivých místech a přesunům mezi nimi. V souladu se snahou o reflexi a historicitu popisu následující dvě podkapitoly nepředstavují nečasový model popisující aktérskou mobilitu a praxe, nýbrž model vycházející z konkrétního časového období čtyř měsíců (srpen – listopad) v roce 2010.

Pavel a Petra se v této době probouzeli po osmé hodině, dali si cigaretu a zhruba hodinu ještě leželi. Vstávali mezi devátou a desátou hodinou, někdy později, podle toho, jak a v kolik dorazili na Squat předchozí večer (obrázek 2).⁶⁴ Mezi desátou a dvanáctou hodinou, někdy i výrazně později, např. kolem čtvrté, vyrazili na místo zvané Eskalátory. Jen výjimečně zůstávali přes den v místě Squatu. Stávalo se tak v případě nemoci či jiné nevolnosti. V takovém případě daná osoba zůstala, ta druhá vyrazila. Obvykle vyráželi společně s Jirkou, Honzou, Frantou a Katkou.⁶⁵ Ti nicméně jeli někdy i dříve. Cesta trvala průměrně něco přes 30 minut. Cestovali nejdříve autobusem a poté tramvají nebo malou část cesty pěšky a poté tramvají. Eskalátory se nacházejí v blízkosti železničního nádraží a plní funkci přístupové cesty do podchodu. Nicméně zakryté eskalátory zde nefungují, vedlejší schody jsou jen zřídka využívány. Místo je tak částečně zastrčené, ze tří stran kryté – ze dvou reklamními stojany, z jedné samotnými eskalátory. Zde trávili větší část dne, tzn. od 11 – 13 hodin do zhruba 20 hodin.

⁶³ Jak ale poznamenává Wagner, rezistence není nikdy kompletní a je tedy vždy otázkou různé míry a vědomí (Wagner 1993: 19).

⁶⁴ V pojmech označujících jednotlivá místa uvádím na začátku velká písmena pouze v případech, jsou-li aktéry používány jako názvy (např. Squat, Eskalátory, Ubytovna apod.). V ostatních případech nechávám počáteční písmena malá (např. supermarket, náměstí, místo noclehu apod.).

⁶⁵ V této době tvořili dohromady tzv. kliku. Pojem *sociální klika* začal původně užívat jako jeden z prvních harvardský antropolog W. Lloyd Warner (srov. např. Warner, Lunt 1941). Představuje sociálně definovanou skupinu jedinců, které spojují určité interpersonální vztahy. Později je pojem klika používán v souvislosti s analýzou sociálních sítí, v rámci které je definován nikoliv sociálně, ale matematicky (více k tomu srov. Knoke, Song 2008; Scott 2000 atd.). Zde je pojem užíván ve svém původním významu. Jeho užití (stejně jako v případě pojmů jedinec a pár) odkazuje k dimenzím sociální organizace zkoumaných aktérů a zároveň mylně neodkazuje k jejich kolektivní identitě jako v případě pojmů skupiny či party (více o klikách viz sedmá kapitla).

Obrázek 2. Místo Squat

Foto: P. Vašát.

Z místa se občas vzdálili za účelem návštěvy známých a obstarání drog. Jednalo-li se o návštěvu známých, šli asi 200 metrů k nádraží. Šlo-li o drogy, jeli na určité smluvené místo.⁶⁶ Alternativně, byla-li potřeba, jeli předtím využít služeb K-centra, Centra protidrogové prevence a terapie (dále jen Káčko) nebo Teen Challenge (dále jen Týčko).⁶⁷ Organizace navštěvovali průměrně dvakrát za týden a trávili v nich vždy okolo jedné hodiny. Vedle k-center zamířili občas také k různým supermarketům za účelem „fárání“ z kontejnerů.⁶⁸ Doba

⁶⁶ Místa prodeje drog se mi nepodařilo zjistit, ne že by to nebylo možné, ale respektoval jsem v tomto ohledu rozhodnutí informanta Pavla. Ten mi při jednom z rozhovorů odmítl toto sdělit. Nejednalo se nicméně o obavu z vyzrazení nelegální činnosti mně coby výzkumníkovi, ale o věc osobní cti. Rozhodnutí jsem se rozhodl respektovat a dále jsem nepátral.

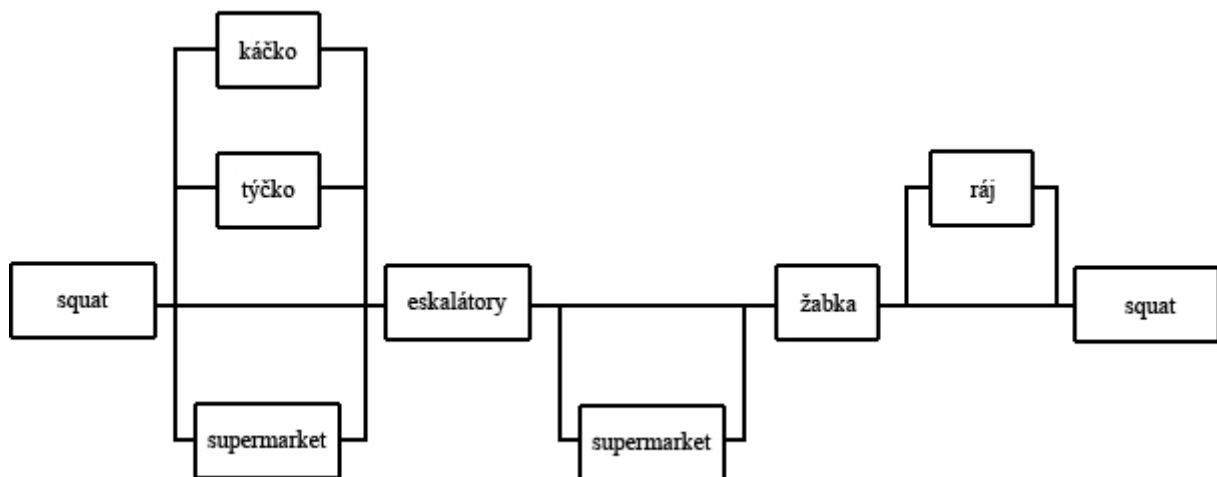
⁶⁷ Organizace má od nedávné doby jiného poskytovatele a došlo tak k jejímu přejmenování na Point 14. Vzhledem k tomu, že se v hovorovém úzu používalo stále dřívější označení, držím se ho zde také.

⁶⁸ Pojem „fárát“ označuje vybírání prošlých potravin a jiných vyřazených věcí z kontejnerů umístěných u supermarketů. Tato praxe je běžná i v jiných městech České republiky (srov. Holpuch 2011) a i po celé Evropě, kde je hojně praktikovaná tzv. „travellery“.

strávená u supermarketu byla velmi různá. Odvíjí se od spektra jídla a komodit, které kontejnery obsahují a ne/pozornosti střežící ochranky.

K večeru, tzn. v souvislosti se zavírací dobou supermarketu Tesco, se Pavel a Petra přesunuli na místo zvané Žabka. Jedná se o okolí jedné z večerek polského řetězce. Prodejna je umístěna zhruba uprostřed ulice Bedřicha Smetany vedoucí od náměstí Republiky ke Smetanovým sadům. Ulice patří k vůbec nejušnějším ulicím v centru města. Pavel s Petrou obývali především na jedné straně prostor schodů před bočním vchodem do plzeňské vědecké knihovny a na straně druhé prostor před městskou knihovnou. Zůstávali zhruba od 20 do 22 – 23 hodin. V teplých měsících nebylo výjimkou, zdrželi-li se např. i do 1 hodiny noční. Naopak v chladných měsících se doba trávená u Žabky mohla i rapidně zkrátit, a to například do 21 hodin, či zcela vypustit. Poté se vydávali na tramvaj, kterou jeli až na konečnou. Následovala opět cesta pěšky nebo autobusem téměř až ke Squatu (obrázek 3.). Někdy tato cesta zahrnovala kratší zastávku u prodejny Ráj kuřáků na ulici Americká (dále jen Ráj). Na místě se zdrželi maximálně jednu hodinu.

Obrázek 3. Prostorová mobilita Pavla a Petry

Zdroj: vlastní pozorování.

Denní trajektorie a praxe Jirky, Honzy, Franty a Katky byly podobné těm Pavla a Petry. Vstávali stejně jako Pavel a Petra. Do centra jeli společně. Den trávili většinou také všichni společně. Alternativně ale jeli/šli Jirka, Honza a Katka někam obstarat toluen.⁶⁹ Honza si

⁶⁹ Ten se od určité doby prodává pouze na živnostenský list, a proto museli jít/jet do konkrétní prodejny.

navíc přivydělával sběrem kovů a jeho recyklací. Stejně jako Pavel s Petrou občas také společně jeli k nějakému kontejneru fárat.

V době, kdy jsem poznal Josefa, přespával v bývalých plzeňských lázních (dále jen Lázně). Jedná se o opuštěný objekt na Denisově nábřeží. Tam měl ve dvorku svou, jak říká, „boudu“ (obrázek 4.).

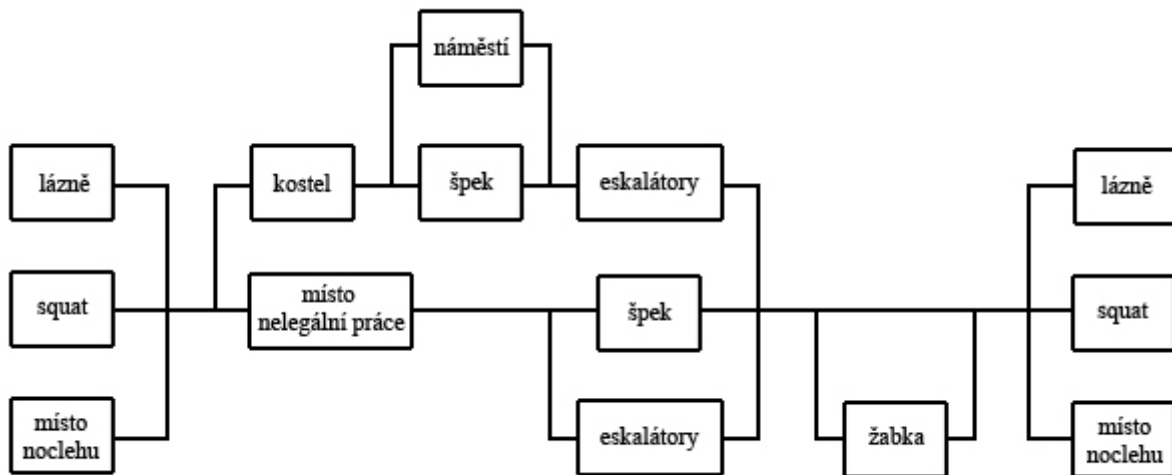
Obrázek 4. Místo Lázně

Foto: P. Vašát.

Když nespal v Lázních, přenocoval v nějakém křoví v rámci vnitřního města. V průběhu výzkumu nicméně začal pravidelně přespávat s ostatními ve Squatu. V době, kdy jsem ho poznal, pracoval také nelegálně jako pomocník zedníků. Denní trajektorie Josefa byly v tomto ohledu poměrně jednoduché. Ráno vstal kolem osmé hodiny, tak, aby byl schopný od devíti začít pracovat. Cesta mu trvala kolem 30 minut, někdy i výrazně méně – to když pracovali nedaleko Squatu. Většinou jezdil tramvají, lístky na přepravu dostával od zaměstnavatele. Pracoval do pěti nebo šesti hodin. Potom šel k Eskalátorům nebo do Křížkových sadů, nazývaných Špekpark (dále jen Špek). Po cestě případně koupil nebo zašel na nějaké jídlo. U Eskalátorů poté popíjel s ostatními, než se tito přesunuli k Žabce, kam buď šel také, nebo pokračoval do Lázní, popřípadě jel na Squat. Takto fungoval asi dva měsíce (obrázek 5.).

Obrázek 5. Prostorová mobilita Josefa

Zdroj: vlastní pozorování.

V říjnu ale své denní trajektorie a praxe změnil. Dá se říct, že se částečně navrátil ke svým předchozím „zvykům“. Většinou tak vstával kolem osmé rodiny a jel ze Squatu tramvají do centra. Cesta opět trvala do 30 minut. Zamířil většinou rovnou k jednomu ze dvou kostelů, ke kterým docházel žebrot. Žebrot vždy zhruba 15 minut, než všichni nebo většina návštěvníků bohoslužby odešla. Pokud ho přistihl kostelník, byl nucen odejít i dříve. Mezi jednotlivými mšemi šel buď vybrat koše v ulicích kolem náměstí Republiky, koupit si víno a posadit se někam na lavičku nebo šel za Pavlem a ostatními. Když skončila poslední mše, zůstával na náměstí nebo šel do Špeku. Někdy šel také za Pavlem a ostatními k Eskalátorům.

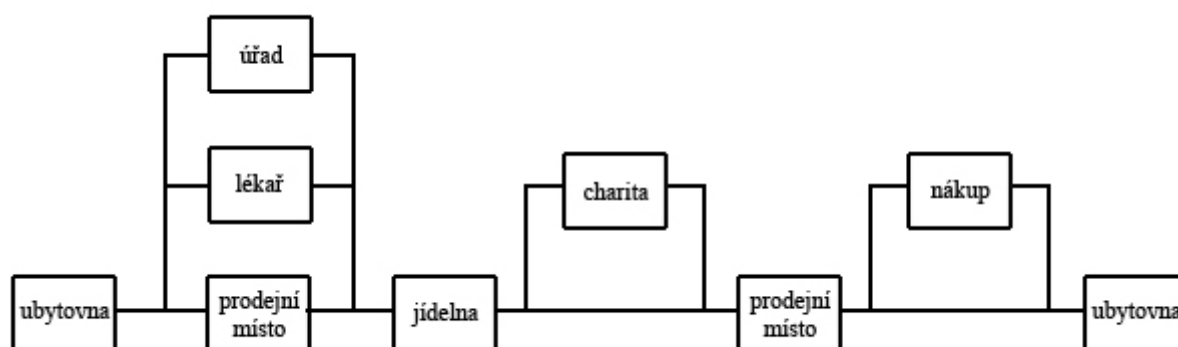
Alternativně se Josef zdržoval celý den s Pavlem a ostatními a jeho trajektorie tak kopírovaly ty Pavla a Petry. Josef je také poměrně dost společenský člověk, rád proto zamířil na jakoukoliv veřejnou zábavu, koncert apod. Při vůbec prvním rozhovoru s ním mi například barvitě líčil svoji návštěvu multikina, ve kterém byl několik dní před tím. Kino mu zaplatil jeho tehdejší zaměstnavatel.

Standa se v době výzkumu probouzel většinou mezi devátou a desátou hodinou. Nasnídal se a vydal se, nejčastěji pěšky, na své prodejní místo (u brány ke kostelu). Cesta mu trvala přibližně 40 minut. Zde prodával NP zhruba do 16 – 18 hodin, každý den vyjma soboty, kdy zůstával na ubytovně. Kolem dvanácté hodiny chodil na polévku do asi 100 metrů vzdálené jídelny. Vzdálil se pouze v případě, že potřeboval na toaletu. Volil poté buď veřejné záchodky na náměstí, nebo záchodky v blízké restauraci. Pokud mu v průběhu dne došly

časopisy, šel pěšky do azylového domu zřizovaného Městskou charitou v Plzni, kde dostal další. V takovém případě byl nejdéle do hodiny zpět na svém místě.

Alternativně, když nešel prodávat, šel k lékaři, na úřad nebo hledat práci. Často se ale vrátil na své místo alespoň odpoledne, jen výjimečně tento den zcela vypustil. V době výzkumu Standa zkoušel novou práci určenou pro jedince s handicapem. Práci nakonec kvůli zdravotním potížím vzdal (šlo o jemné manuální montáže, které nemohl vykonávat). Všechny zmíněné instituce, vyjma případu hledání práce (poloha těchto míst se mění), jsou v dosahu pěti minut od náměstí. Po práci si chodil nakoupit.⁷⁰ Volba obchodu záležela na ceně produktů, které zamýšlel zakoupit (obrázek 6.). Nejčastěji ale nakupoval v supermarketu Tesco u vlakového nádraží.

Obrázek 6. Prostorová mobilita Standy

Zdroj: vlastní pozorování.

Všechny tyto trajektorie se samozřejmě mohou po nějaké době z/měnit. Přizpůsobují se v závislosti na vnějších okolnostech. Zejména jde o faktory jako počasí, možnosti vydělání peněz či nabytí výhody a symbolická hodnota prostorů. Pro některé aktéry se také může stát zásadním strukturujícím faktorem aktuální užívání drog. Na základě představeného empirického materiálu lze poté vyvodit jeden z dílčích závěrů. V případě produkce časoprostoru nerozlišují zkoumaní aktéři při svých každodenních praxích typ dne, tak jak to činí aktéři z dominantní společnosti. Jejich každodenní trajektorie bývají stejné sedm dní v týdnu, a pokud již dojde k nějaké změně, nemá tato změna žádnou přímou vazbu na to, je-li uskutečněna v pracovní den či o víkendu. Nejbližší konvenční klasifikaci pracovní

⁷⁰ V obrázku a tabulce používám pojem „nákup“. Je to z důvodu odlišení tohoto místa od místa „supermarket“, které navštěvují Pavel s Petrou za účelem generování výhody.

dny/víkend je Standa, který nepracuje v sobotu. V případě ostatních se tato klasifikace promítá pouze do množství vygenerovaných peněz, které je o víkendu obvykle o něco menší. Ačkoliv tato skutečnost již sama o sobě odporuje tezi o časoprostorové diskontinuitě tzv. bezdomovců, zásadní argument proti se týká až jejich každodenních praxí.

6.3 (Re)produkce míst: případy

V následujících odstavcích popíši a interpretuji praxe, které jsou v jednotlivých místech vykonávány, přičemž na základě jejich lokalizace v rámci představené typologie prostorů určím jejich účel, resp. charakter ne/patříčnosti. Prozatím ale vynechám nejdůležitější místo (Eskalátory), kterému se budu věnovat zvlášť v poslední části kapitoly.

Jediným funkčním místem, které Pavel, Petra a zbytek kliky relativně pravidelně navštěvovali, byla místa plzeňských k-center (Káčko a Týčko). Jelikož se jedná o služby těmto aktérům určené, je charakter vykonávaných praxí v rámci institucí v tomto jediném případě patřičný (tabulka 6.). V jejich zázemí se aktér může vysprchovat, dát si zadarmo polévku nebo čaj nebo si může zprostředkovat práci apod. Obě zmíněné služby mají odlišnou „filozofii“, konkrétní volba té či oné proto záležela jak na aktuálních potřebách aktéra, tak i na institučních pravidlech a podmínkách, které musí aktéři zohlednit. Do Káčka mohou jít i se psy, do Týčka nemohou a musejí je proto nechat venku, kde štěkají a vyjí. Týčko není – díky svému křesťanskému zaměření – tolik restriktivní, jak říkají informanti: „neprudí tolik“. V Káčku lze zase mluvit o lepší sprše a možnosti vyměnit si použité jehly, které je v Týčku možné pouze zakoupit v automatu. Obecně lze říci, že v době výzkumu více navštěvovali Týčko, nicméně jako pracovník si pamatuji, že několik let zpět dominovalo právě Káčko. Co se týká ostatních funkčních míst města jako např. nádraží či obytné zóny, aktéři je vědomě nenavštěvovali a pokud ano, tak jen velmi výjimečně. Na jedné straně by se museli potýkat se snahou obyvatel, ale i lokálních institucí, je z tohoto místa dostat pryč, na straně druhé konkrétně obytné zóny nejsou z hlediska generování peněz/výhody tolik funkční: „bejt někde na Lochotíně, mezi bytovkama, tam prostě, tam somry nejdou“ (Jirka, 9. 10. 2010, Plzeň).

Tabulka 6. Každodenní praxe ve vztahu k místům – Pavel a Petra

Místa	Prostory	Charakter praxí	Každodenní praxe
Squat	nechtěné	nepatřičný	příprava/konzumace jídla, zábava, hygiena, obývání/nocování
Supermarket	nechtěné	nepatřičný	generování výhody
Káčko/Týčko	funkční	patřičný	konzumace jídla, hygiena, generování výhody
Eskalátory	nechtěné	nepatřičný	konzumace jídla, generování příjmu/výhody, zábava, nákup, hygiena
Místo prodeje drog	nechtěné	nepatřičný	nákup
Žabka	požitku	nepatřičný	generování příjmu/výhody, zábava, nakupování
Ráj	požitku	nepatřičný	generování příjmu/výhody, zábava, nakupování

Zdroj: vlastní pozorování.

Dvě místa, která mají stejný charakter a Pavel, Petra a ostatní je navštěvovali ve večerních hodinách, byla Žabka a Ráj. Obě místa spadají do prostorů požitku, proto praxe vykonávané v rámci nich (s výjimkou nakupování) mají povahu nepatřičnosti. Jde o praxe: generování peněz/výhody, zábava a nakupování. Peníze si vydělávali „somrováním“.⁷¹ Za vydělané peníze nakupovali bílé víno ve zmíněném obchodě. Žabka je pro aktéry totiž místem večerní zábavy, stejně jako jsou pro dominantní společnost bary či hospody. Ačkoliv celý den konzumovali krabicová vína, až u Žabky opravdu začali pociťovat opilost: „ale jako tady (na Eskalátorech – pozn. autora), víš, srovnáváme tu hladinu a u Žabky se vždycky vožereme“ (Petra, 21. 10. 2010, Plzeň). Důvodů volby právě tohoto místa je hned několik. Předně, jak již bylo řečeno dříve, jsou to zavírací doba supermarketu Tesco a přítomnost večerky. Vedle toho je ale Žabka místem, kde se i v pozdních hodinách dají vydělat nějaké peníze a večer zde nehrozí, že budou policií vykázáni:

„No a potom večer, když zavírá Tesco, tak se přesouváme k Žabce k náměstí, tam je to vlastně o něco propálenější, protože tam je to pod kamerama, ale vlastně u tý knihovny, tam žádná nedošáhne, a je to tam takový, ne podloubíčko, ale takový zastrčenější.“ (Jirka, 9. 10. 2010, Plzeň)

⁷¹ Somrování představuje ekonomickou praxi, při níž aktér oslovuje kolemjdoucí s prosbou o peníze. Zatímco v případě žebrání aktér čeká na reakci druhých, je tedy pouhým pasivním příjemcem, v případě somrování se aktivně snaží kolemjdoucí ovlivnit.

Jak bylo již řečeno, čas od času jeli také k nějakému supermarketu fárat. Touto praxí se lze dostat poměrně snadno k širokému spektru statků, potravinami počínaje a věcmi denního užití konče. Pavel a Petra ale tuto praxi vykonávali už jen zřídka – somrování pro ně bylo aktuálně výhodnější: „a jinak fáračky, tak ty jsou tady taky pěkně na hovno“ (Petra, 21. 10. 2010, Plzeň).

Josefovy trajektorie byly obecně nejvariabilnější, ale několik míst sdílel s Pavlem, Petrou a celou klikou. Jedná se o místa: Žabka, Eskalátory a Squat.⁷² Na těchto místech se proto Josef věnoval vesměs stejným praxím jako všichni ostatní. Důležitou výjimku ale tvořily praxe generování peněz/výhody. Ty Josef vykonával na svých místech k tomu určených. Těmito místy byly: kostely a místo nelegální práce (tabulka 7).

Tabulka 7. Každodenní praxe ve vztahu k místům - Josef

Místa	Prostory	Charakter praxí	Každodenní praxe
Lázně	nechtěné	nepatřičný	obývání/nocování, hygiena
Squat	nechtěné	nepatřičný	nocování, konzumace jídla, zábava
Eskalátory	nechtěné	nepatřičný	zábava, nakupování, konzumace jídla, hygiena
Místo noclehu	nechtěný/požitku/funkční	nepatřičný	nocování
Místo nelegální práce	funkční	patřičný	generování peněz
Žabka	požitku	nepatřičný	zábava, nakupování
Náměstí	požitku	patřičný	zábava
Špek	požitku	patřičný	zábava
Kostel	požitku	nepatřičný	generování peněz/výhody

Zdroj: vlastní pozorování.

V místě nelegální práce pomáhal Josef coby pomocník zedníků. Jednalo se o nošení cihel, míchání směsí a jiné drobné aktivity. Nelegální práce obecně se u zkoumaných aktérů těší zvláštní oblibě. Ačkoliv jsou peníze nabyté nelegální prací často o dost nižší než ty získané jinou cestou (např. somrování/žebrání), vyjma Standy, představuje nelegální práce pro všechny jakýsi ideál, se kterým se pojí významná – všemi uznávaná – symbolická hodnota:

⁷² Místo Squat je velmi úzce svázané s představou domova, a tedy je jako téma natolik nosné, že ho v tomto textu nechávám zcela stranou.

„A sedím v parku, ráno, v pět hodin ráno sedím v parku, kouřím balenou, najednou ke mně přijde chlap a povídá: ‚umíš česky?‘ Jako umím, proč ne, vždyť jsem Čech. On říká: ‚nechceš práci?‘ Já říkám, práci beru, ale jenom na černo.“ (Josef, 13. 10. 2010, Plzeň)

Nabídka nelegální práce proto není nikdy odmítnuta.⁷³ Co se týká kostelů, Josef u dvou z nich sledoval harmonogram mší, a jak bylo dříve řečeno, vydělával si peníze žebráním. Od pravidelných kontaktů pak také dostával různé dary (balíčky potravin/věcí). Těžil v podstatě z toho, co Duncan (1978) nazývá časoprostorovou hodnotou morálky. Jinými slovy, Josef ví, kdy, kde a za jakých okolností se dostane k penězům. Konkrétně tedy dorazil tak, aby bylo zhruba 20 minut před koncem mše. Šel dovnitř a posadil se. Po skončení mše si stoupl ke vchodovým dveřím s kšiltovkou v ruce a zdravil/loučil se s kolemjdoucími. Při jednom neformálním rozhovoru mi sdělil, že je lepší, když neříká „nashledanou“, ale „s pánem Bohem“, starší dámy na to lépe reagují. Skrze kontakty s farníky Josef nezískával pouze finance a zmíněné balíčky, ale také praktickou výpomoc. Vždy, když bylo třeba, měl například možnost přinést své oblečení na vyprání. Domnívám se, že tato praxe má do jisté míry rovněž symbolický charakter. Při jednom z prvních rozhovorů mi Josef prozradil, že zásadně nepere: „a když to ušpiním, neperu! Absolutně ne! První koš, zahodím, bude jiný, neřeším“ (13. 10. 2010, Plzeň). Pro Josefa není problém opatřit si nové, resp. relativně čisté věci, ale to, že donese své prádlo a dá si je vyprat znovu a znovu u stejné osoby, se odráží pozitivně nejen v kvalitě vztahu navázaného kontaktu (ze kterého může do budoucna těžit), ale i v sebeúctě a pozitivně zakoušené osobní identitě (srov. Rowe, Wolch 1990).

Na rozdíl od ostatních zkoumaných aktérů, Josef využíval k praxi nocování/bydlení hned několik míst. Vedle již zmíněného Squatu to byly bývalé staré Lázně a často i různá křoviska či lavičky, většinou v rámci prostorů požitku. Jak mi jednou sdělil, přes léto, když je hezké počasí, nikdo ho zkrátka „nedostane na ubytovnu“. Josef se také velmi často zdržoval na dvou místech spadajících do prostorů požitku. Byla jimi: náměstí a Špek. V rámci těchto míst se věnoval svým formám zábavy, proto je charakter těchto praxí (většinou) patřičný. Často zde jen tak posedával a pozoroval okolí či si koupil víno a popíjel s někým ze svých známých. Ve Špeku si také velmi často dával kávu, kterou mu připravili ve stánku s občerstvením.

Standa představuje jediného zkoumaného aktéra, který se pohyboval pouze v rámci prostorů požitku a prostorů funkčních (tabulka 8.). Vyjma generování peněz nebyly jeho

⁷³ Nutno podotknout, že většina zkoumaných aktérů samozřejmě v současných podmínkách nemůže na legální práci dosáhnout. Svou úlohu pak v preferenci nelegální práce také sehrávají dluhy, které většina z nich má.

praxe také nikdy v rozporu s patřičností. Tři poměrně často navštěvovaná místa pak nesouvisí s definovaným souborem každodenních praxí (lékař, úřady, charita). Jak již bylo řečeno, Standa byl prodejcem Nového Prostoru. Prodával kolem 50 časopisů v průběhu dvou týdnů (časopis vychází jednou za dva týdny). Podle jeho slov měl celkem 21 stálých odběratelů. Každý kus se kupuje za 20 Kč, prodává se za 40 Kč. Úspěšnost prodeje byla závislá na několika faktorech. Primární byl ale cyklus v rámci dne, týdne a roku. Lépe se prodává do 10 hodin (čas svačin) a po 12. hodině (čas obědů), potom až po 15. hodině (návraty z práce). Lepší jsou také pondělky a pátky, horší naopak letní měsíce, kdy se jezdí na dovolené. V chladných měsících nebo při nepřízni počasí se Standa přesouval naproti přes ulici do vchodu do pasáže, kde byl krytý a zároveň viditelný, tudíž schopný prodávat. V neděli chodil pravidelně na mši. Po mši prodával časopisy, a to většinou samotným farníkům, kteří si je od něho pravidelně kupovali. Úspěšnost svého prodeje se Standa snažil aktivně zvýšit specifickou manipulací s fyzickou stránkou své osobní identity. Podle Standy totiž:

„Mladý lidi zkrátka řeknou: dědek, ať si jde vydělat nebo takový, to za to nestojí jo. I když je mi dvaapadesát, ale nějak dvacetiletý kluk nebo osmnáctiletý mi už bere za dědka. To jako. A když se oblíknu, tak nějak do těch riflí, vezmu si čepicu na hlavičku (...) Tak mi ty lidi nějak berou jo, ty mladý. I si dělaj srandičky, postojí, pobaví se, ale jakmile se obleču tak nějak úměrně ke svému věku, tak nemam u mladejch šanci.“ (Standa, 16. 10. 2010, Plzeň)

Tabulka 8. Každodenní praxe ve vztahu k místům - Standa

Místa	Prostory	Charakter praxí	Každodenní praxe
Ubytovna	funkční	patřičný	příprava/konzumace jídla, obývání/nocování, zábava, hygiena, nakupování
Úřady	funkční	patřičný	-
Lékař	funkční	patřičný	-
Charita	funkční	patřičný	-
Prodejní místo	požitku	nepatřičný	generování peněz
Jídelna	požitku	patřičný	konzumace jídla
Nákup	požitku	patřičný	nakupování

Zdroj: vlastní pozorování.

Pro Standu bylo kromě prodeje důležité také získávání výhody formou darů od pravidelných kontaktů. Část lidí, kteří od něho odebírali časopis, i kolemjdoucí, kteří od něho neodebírají, ho obdarovávali balíčky potravin nebo jinými věcmi. Několikrát jsem byl

například svědkem toho – stál jsem se Standou (a Josefem) před kostelem – jak k nim přistoupila postarší paní s dvěma identickými balíčky potravin, jeden byl pro Standu a jeden pro Josefa. Oba balíčky obsahovaly chleba, sýr a jablko. Pokud byl kontakt stálejšího rázu a Standa dané osobě důvěřoval, potraviny/věci si ponechal. V případě, že kontaktu nedůvěřoval nebo mu byl nesympatický, potraviny/věci si vzal, ale věnoval je někomu na ubytovně. Standa tímto odmítá pasivní roli „pouhého“ příjemce a snaží se naopak aktivně podílet nejen na svých strategiích, ale i na jejich výsledcích.

Dvě místa, která mají dále charakter praxí patřičných, jsou místa nákup a Ubytovna. V místě nákupu se logicky věnoval pouze nakupování. Jedná se proto o prostory požitku. V případě Ubytovny je situace o něco složitější. Ubytovna spadá spíše do prostorů funkčních, ale mohli bychom ji zahrnout i do prostorů nechtěných (ubytovny tohoto typu jsou většinou přestavěné průmyslové objekty a jsou tak mimo hlavní ulice). Standa se v rámci Ubytovny věnoval pěti každodenním praxím: přípravě/konzumaci jídla, obývání/nocování, zábavě, hygieně a nakupování. Jídlo připravovali většinou pouze jednoduše, nejlépe bez využití kuchyně. Ta byla totiž pouze jedna na několik pokojů. Stravovali se tedy převážně studenými pokrmy. Toaleta byla rovněž jedna na několik pokojů. V rámci bezpečnosti proto Standa pokaždé svou družku doprovázel. Ve volných chvílích na Ubytovně oba poslouchali rádio, Standa případně pročítal nějakou knihu. V rámci Ubytovny byla také možnost zakoupit si od správce nějaké potraviny, např. konzervy. Ty šlo pořídít i tzv. na dluh, proto Standa často volil i tuto možnost.

Zatímco každodenní trajektorie aktérů z dominantní společnosti vykazují vysokou míru časoprostorové kontinuity, tzn. jejich pohyb je tak dán stejnými lokacemi v relativně pevných časových sekvencích, bezdomovci jsou prý zatíženi větší mírou časoprostorové diskontinuity (Rowe, Wolch 1990; Wolch, Rowe 1992). Na rozdíl od tohoto názoru se domnívám, že rozdíl mezi zkoumanými aktéry a dominantní společností není v časoprostorové dis/kontinuitě, nýbrž v konjunkturách jejich praxí. Konkrétněji řečeno, jde o rozdíl ve vztahu mezi místy a každodenními praxemi. Zatímco aktéři dominantní společnosti se v důsledku strategické produkce dominantních míst věnují v rámci daného místa vždy převážně jedné konkrétní praxi, zkoumaní aktéři – produkující místa takticky – vykonávají, jak vyplývá z předchozích odstavců, v rámci daného místa praxí hned několik.⁷⁴

⁷⁴ Výjimku zde tvoří místa, která aktéři navštěvují za konkrétním specifickým účelem, jako je například fárání u supermarketů, nákup drog atd. I tak se ale jedná o signifikantní rozdíl.

Jak je také patrné z výše uvedených dat, zkoumaní aktéři se zdržují převážně v prostorech nechtěných, kde se nemusí tolik obávat, že budou vystaveni formám autoritativních strategií. Pokud jejich každodenní trajektorie zahrnují prostory požitku, jedná se vždy spíše o pobyty kratší. Na základě analýzy charakteru produkovaných míst a každodenních praxí, které jsou v rámci nich vykonávány, pak můžeme vyjádřit jejich jednoduchou typologii. Zkoumaní aktéři se pohybují v rámci tří specifických typů míst. Jsou jimi: (1) dominantní místa, (2) přechodná místa⁷⁵ a (3) heterotopie. Dominantními místy jsou ta, v rámci nichž jsou vykonávány praxe patřičné pro dané místo, např. Káčko/Týčko u Pavla a Petry, místo nelegální práce u Josefa či Ubytovna u Standy. Tato místa jsou již z definice vlastní prostorům požitku a funkčním. Místa přechodná představují místa, která mají ambivalentní status. Jejich existence je časově omezená. Představují proto jakýsi mezičlánek mezi dominantními místy a heterotopie. Jsou to místa v rámci funkčních prostorů a prostorů požitku, kde jsou vykonávány nepatřičné praxe. Vhodnými příklady těchto míst jsou např. Žabka u Pavla a Petry, místo noclehu u Josefa či prodejní místo u Standy. Posledním typem míst jsou heterotopie. Těmi jsou vždy místa v rámci prostorů nechtěných, produkovaných praxemi nepatřičnými. Jak ale konkrétně vypadá takové takticky produkované místo? Jakým autoritativním strategiím (nejen) v rámci něho aktéři čelí?

6.4 Eskalátory: (re)produkce jedné heterotopie

Určitá místa mají v časoprostorové mobilitě každého z nás výsadnější pozici než jiná a nejinak je tomu i u zkoumaných aktérů. Zatímco ale v případě aktérů z řad dominantní společnosti můžeme zcela jistě zmínit na první pozici místo bydliště (tzn. konvenční domov), v případě třídy nejchudších je situace o něco složitější. Nyní se proto zaměřím na popis tzv. Eskalátorů – místa, které bylo po určitou dobu pro zkoumané aktéry tím nejdůležitějším – a představím souvislosti, které se se vznikem a (re)produkcí tohoto místa pojí.⁷⁶

Místo Eskalátory bylo nejpravděpodobnější zastávkou na cestě ze Squatu do centra města. Hned po Squatu náležel Eskalátorům také největší podíl přiděleného času. Jak jsem již uvedl, Pavel a Petra byli první, kteří se oddělili od širší základny aktérů orientujících se na lokalitu poblíž supermarketu Tesco a plzeňského vlakového nádraží. Důvodem byla nespokojenost související s morální ekonomikou praktikovanou touto sítí aktérů. Podle slov

⁷⁵ V pojmenování jsem se nechal inspirovat tzv. přechodovými rituály (srov. van Gennep 1996).

⁷⁶ Nutno dodat, že za heterotopii považuji i místo Squat.

Pavla se všichni aktéři nepodíleli na generování peněz stejným dílem, což se projevilo v omezeném množství alkoholu na osobu a nespokojeností těch, kteří chodili somrovat:

„A chodíme dva somrovat, jako a přineseš třeba dvě vína a jednou se napiješ a nemáš nic. To jsme vždycky s mladou vždycky odcházeli, protože jako to se nenapiješ, abysme chodili ještě somrovat a oni tam jako jenom takhle stáli a koukali na nás, jak (...) Kvůli tutomu jako jsme to začli dělat, vid'. Jako my máme co dělat jako sami pro sebe jako, abysme udělali pro nás dva a ještě pro dva psy, vid'.“ (Pavel, 22. 10. 2010, Plzeň)

Pavel a Petra se proto v této době začali vydávat na místa, která do té doby nepadala do jejich každodenní rutiny a jejich časoprostorová mobilita tak zahrnovala řadu míst v rámci prostorů požitku. Jelikož ale nebylo možné se v těchto místech zdržovat delší dobu, začali se v určité denní době vracet na zastrčené místo poblíž eskalátorů spadajících do prostorů nechtěných. Postupně se k nim přidali Jirka, Franta a Katka. Vytvořili tak soběstačnou kliku založenou na bázi společných (každodenních) praxí a místo Eskalátory se stalo pevnou „stanicí“ v rámci jejich každodenních trajektorií (obrázek 7.).⁷⁷

K tomuto „upevnění“ ale nedošlo jednoduše ze dne na den. Vytvoření heterotopií (ale i míst přechodových) je totiž vždy otázkou symbolického vyjednávání. Aktéři musí aktuálně reagovat jak na uplatňované strategie lokálních autorit, tak na reakce běžných kolemjdoucích (ty totiž zpětně ovlivňují tyto strategie). V tomto ohledu se aktéři potýkali zejména se třemi strategiemi, které v podstatě kopírují Wrightovu typologii. Konkrétně tedy šlo o strategie: *exkluze*, *represe* a *nahrazení*.

Při vyjednávání vytvoření Eskalátorů tak aktéři prvních několik týdnů čelili snaze policie vytlačit je z tohoto místa. Takováto snaha měla například podobu návštěvy osmi policistů, kteří jim sdělili, že se na tomto místě nemohou zdržovat a „doporučili“ jim, ať se zdržují v té a té krajní části města, kde nikomu nevadí. Paralelně se snahou o fyzické vyloučení, ale i v rámci něho, byli také často terčem různých malých represí, jako jsou časté legitimování a policejní kontroly. V případě, že aktéři nedělali žádné potíže, nepředstavovaly pro ně tyto kontroly závažnější problémy, ale ve svém důsledku byly vždy nepříjemné, neboť nabourávaly každodenní rutinu a aktérův (intimní) prostor vůbec. Proces tohoto vyjednávání vhodně popisuje například Jirka:

⁷⁷ Pojem „stanice“ bývá v této souvislosti někdy užíván k označení místa, které je typické pro určitou kliku aktérů.

„Jako jsme tady každý den v podstatě, teďko. Teďko sme tady denně, když nás nevyhazují policajti, předtím jsme sedávali na tamtěch lavičkách, naproti tomu kriskrosu, jak je ten nonstop, jenomže tam prostě bláznili policajti, ať jdeme někam jinam (...) No u Olmexu, jenomže tam to bylo po volbách, prachsprostě že zlikvidují bezdomovce, zastřelí, že se jim nedaří, vždycky nás vyženou, prolustrují, tak jdeme o pár metrů dál.“ (Jirka, 9. 10. 2010, Plzeň)

Obrázek 7. Místo Eskalátory

Foto: P. Vašát

Obecně je samozřejmě problematické zakázat někomu pobyt na určitých veřejných místech, protože, jak vyplývá z jejich definice, tato místa jsou určena pro veřejnost. Policisté proto často volili poslední strategii – *nahrazení* – spočívající v našem případě v účelovém uplatnění zákona či městské vyhlášky. Za účelová tato uplatnění považují především ze dvou důvodů. Tyto zákony a vyhlášky jsou totiž: (1) uplatňované více vůči zkoumaným aktérům než vůči aktérům z dominantní společnosti, (2) uplatňované pouze instrumentálně.⁷⁸ Nejde ani tolik o zajištění dodržování daných vyhlášek, ale spíše o jejich instrumentální využití. Mnoho z trestaných přestupků (např. povinnost náhubků u psů, veřejné pohoršení, veřejné opilství atd.) je využíváno jen jako záminka k vyloučení aktérů z daných míst. V případě vyjednávání Eskalátorů (ale i jiných míst městského prostředí) se v době výzkumu staly hlavní formou této strategie pokusy o zabavení psa. Klika totiž vlastnila tři psy, kteří podle vyhlášky musí být opatřeni čipem (obrázek 8.). Jelikož byli všichni tři neočipovaní, hrozilo, že budou odebráni a předáni do útulku. Pod touto pohružkou proto aktéři raději uposlechli policistu a Eskalátory (anebo jiné místo) obvykle opustili.⁷⁹

Obrázek 8. Max - Petry pes

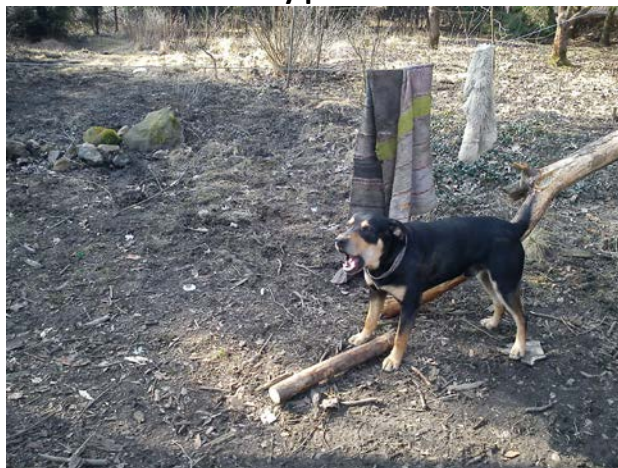

Foto: P. Vašát.

Postupem času se ale Eskalátory staly policií částečně tolerované a strategie exkluze a nahrazení přestaly hrát takovou roli. Ačkoliv nemohu vytvoření Eskalátorů nijak konkrétně

⁷⁸ Důkazem prvního tvrzení je mimo jiné i skutečnost, že na jaře 2011 došlo k založení policejní jednotky „Stanice Územně strážní služby“, která je zacílená na skupiny bezdomovců, narkomanů a žebráků.

⁷⁹ Strategie nahrazení má samozřejmě i svůj neinstrumentální rozměr. Za nedodržení zákona či vyhlášky (a zejména za tzv. neuposlechnutí strážníka, které jde uplatnit takřka ve všech situacích) jsou aktéři různými právními formami reálně sankcionováni. Z dlouhodobé perspektivy proto můžeme hovořit o jejich kriminalizaci.

datovat, domnívám se, že se tak stalo zejména díky specifickým fyzickým atributům (uzavřenost, zastrčenost atd.) a symbolické hodnotě místa. Toto zastrčené místo v rámci nechtěných prostorů dokázalo absorbovat celou kliku, aniž by se tím „kontaminovalo“ (srov. Vacková, Galčanová, Hofírek 2011a) či symbolicky degradovalo jeho přilehlé okolí. Zatímco na začátku byli aktéři z Eskalátorů (stejně jako z jiných míst) vytlačováni, později – s ohledem na tyto fyzické atributy – byli do těchto prostorů, dá se říct, záměrně delegováni. Navzdory této relativní toleranci i nadále ale docházelo k průběžnému uplatňování různých forem represe.

I v kontextu těchto souvislostí by nicméně bylo mylné domnívat se, že se aktéři pouze adaptují na okolní podmínky. Volba konkrétního fyzického místa je vždy plně v intenci samotných aktérů a dochází k ní na pozadí dvou specifických rovin. Jelikož bývají autoritativní strategie v rámci prostorů požitku intenzivnější, heterotopie mají vždy větší šanci vzniknout v rámci prostorů nechtěných. Tato skutečnost je aktéry internalizována v podobě *časoprostorové dimenze habitusu* projevující se v jejich apriorní orientaci na z části „zapadlé“ či nepoužívané prostory.⁸⁰ I přesto, že jsou tyto nechtěné prostory vždy v těsném sousedství s prostory požitku, jen výjimečně jde o prostory požitku *per se*.

Druhá rovina souvisí s taktikami a každodenními praxemi vykonávanými aktéry. Jak bylo již řečeno, na rozdíl od dominantních míst, které jsou produkovány strategicky a lze u nich identifikovat jeden dominantní význam a s ním spojenou praxi, v případě míst produkovaných takticky se vždy jedná o multiplicitu významů, a tedy konjunkturu praxí. Zvolené místo – ať již v rámci prostorů nechtěných či výjimečně zvolené v rámci prostorů požitku – musí svými atributy (fyzickými, sociálními apod.) tyto taktiky a konjunktury praxí umožňovat. Ve vztahu k Eskalátorům tento argument vyjadřuje rovněž Jirka:

„To chodíme vlastně většinou před to Tesco, protože víno za patnáct devadesát jo, když pojedeme někam támhle k Bille, tak to už je 23, takže (...) je tu pohyb lidí, i když tady jsme na těch nefunkčních eskalátorech trošku zastrčený, ale jo, taky vydělat peníze se daj.“ (Jirka, 9. 10. 2010, Plzeň)

⁸⁰ Časoprostorová dimenze habitusu představuje internalizované schéma, jakým jsou prostory a místa v rámci urbánního prostředí vnímány, myšleny a praktikovány. Toto schéma zahrnuje jak různá časová a/nebo prostorová omezení, kterým jsou aktéři vystavováni, tak i různé časové a/nebo prostorové výhody, kterých naopak mohou využít. Na obecnější rovině je tato dimenze odrazem marginální pozice, kterou aktéři zauímají v rámci sociálního prostoru.

Aktéři pak v takovém případě redefinují význam a v některých případech i fyzickou strukturu svých míst a dlouhodobě jednají v souladu s touto redefinicí (Wright 1997: 255). V době výzkumu tak bylo místo Eskalátory dějištěm pěti každodenních praxí (tabulka 3.). Byly jimi: příprava/konzumace jídla, generování příjmu/výhody, zábava, nákup, hygiena.

Peníze zde získávali opět somrováním, a to v bezprostředním okolí Eskalátorů. Somrovali většinou po dvou nebo po třech, a to buď v podchodu pod eskalátory, nebo v přilehlém frekventovaném okolí. Při somrování se většinou pohybovali. Oslovovali spíš osoby, od kterých mají podle svých kritérií šanci něco obdržet, ale v konečném důsledku to vypadalo tak, že oslovovali téměř každého, kdo prošel kolem. Po nějaké době se vždy vystřídali, ale střídání neprobíhalo nijak pravidelně – někdo totiž somruje, když není opilý, jiný zase pouze, když je opilý. Somrování také probíhalo přímo u eskalátorů, a to tak, že například Petra pokřikovala s prosbou o peníze na kolemjdoucí: „slečno, nebyl by nějaký drobák?“. Somrování je do značné míry analogické klasickému zaměstnání (srov. Rowe, Wolch 1990: 196). O to více toto platí ve vztahu k místu Eskalátory. V místě totiž aktéři trávili stejný čas jako dominantní společnost ve svých pracovištích. Vedle peněz zde bylo možné získat výhodu prostřednictvím vybírání popelnic. To probíhalo tak, že opět jeden či dva aktéři šli prohledávat koše v bezprostřední blízkosti Eskalátorů. Brali různé praktické předměty, které se „můžou hodit“. Několikrát za den šel vždy někdo nakoupit víno do supermarketu Tesco, který je s Eskalátory spojen podchodem. V případě potřeby se na toaletu chodilo do křoví hned vedle eskalátorů nebo do křovisek naproti. Dobu strávenou na Eskalátorech si aktéři rovněž vyplňovali různými formami zábavy jako konverzace, hraní karet, provokace kolemjdoucích, dovádění se psy atd. Samozřejmě nechybělo průběžné popíjení vína či v případě některých jedinců inhalování toluenu.⁸¹

Dle užitého (relačního a dialektického pojetí) časoprostoru platí, že „materiálnost, reprezentace a imaginace nejsou separovanými světy“ (Harvey 1996: 322). Místo Eskalátory tak nebylo pouze fyzickým místem v rámci městského prostředí, ale stalo se reprezentovaným prostorem (srov. Lefebvre 2002) s hranicemi, které přesahovaly jeho (dominantně) rozeznávané fyzické atributy. Bylo žité každodenními praxemi, ale existovalo i

⁸¹ Jen pro doplnění je třeba dodat, že Eskalátory v této formě neměly dlouhého trvání. V průběhu zimních měsíců 2010/2011 se aktéři orientovali spíše na vnitřní prostory podchodu. Když zima ustoupila, navrátili se sice zpět, ale současně s nimi začali Eskalátory pravidelně navštěvovat i další aktéři/kličky. V létě 2011 se poté vlivem nové policejní jednotky zostřily autoritativní strategie, na což aktéři zareagovali větší mobilitou. Zhruba od podzimu 2011 pak začínají všichni docházet již na jiné místo – stále ale v rámci lokality kolem vlakového nádraží a supermarketu Tesco.

v případě, že se tam žádný aktér aktuálně nevyskytoval. Aktéři zdobili místo dekoracemi (samolepky apod.), produkovali odpad (PET lahve, klacky pro aportování atd.) a občas tam zanechali některé ze svých věcí. Díky tomu místo existovalo nejen jako materiální místo, ale také – jak potvrzuje dřívější Jirkova citace o „zastrčenosti“ – jako místo imaginativní a diskurzivní. Aktéři třídy nejchudších proto nepředstavují v rámci procesu produkce urbánních prostorů a uplatňování autoritativních strategií pouhé „pasivní loutky“. Vždy jde z jejich strany o volbu a vyjednávání. Místo Eskalátory coby reinterpretované dominantní místo tak představuje jak výsledek tohoto vyjednávání, tak i každodenní proces rezistence vůči jeho dominantní definici.

6.5 Shrnutí

O tzv. bezdomovcích se předpokládá, že v jejich denní rutině lze jen stěží identifikovat nějaké vzorce. Jsou tak často označováni za urbánní nomády (Spradley 1970; Duncan 1978 atd.). Ty z mála prací věnovaných jejich denní mobilitě a trajektoriím poté zdůrazňují, že na rozdíl od dominantní společnosti jsou zatíženi časoprostorovou diskontinuitou (Rowe, Wolch 1990; Wolch, Rowe 1992). Podobně jsou jejich domnělé strategie chápány jako pouhé reakce na aktuální změny v rámci prostředí, a tedy coby jednosměrné adaptace. Nicméně stejně jako „klasičtí“ nomádi, kteří často sledovali určitý cyklus či rytmus neznámý usedlým obyvatelům, tak i urbánní chudí často praktikují své každodenní vzorce, které jsou jen těžko patrné pro dominantní třídy. Stejně tak strategie jeví se jako nucené přizpůsobení jsou často formou výběru či přímo formou rezistence. Místa v rámci městského prostředí nejsou rovněž jen jednoúčelová, daná a přirozená, jak se obecně předpokládá, ale jsou reinterpretována, vyjednávána a produkována.

V této kapitole bylo ukázáno, že dny zkoumaných aktérů jsou v tomto ohledu velmi nabitě. V rámci svých míst se věnují vždy celé řadě sociálních praxí. Na rozdíl od aktérů z dominantní společnosti, jejichž praxe jsou ve vztahu k místům patřičné, jsou ale praxe aktérů z třídy nejchudších nepatřičné, tudíž postrádající ve vztahu k dominantním místům svůj účel resp. význam. Konjunkturami praxí proto aktéři produkují svá specifická místa, která na rozdíl od míst dominantních nesou vždy multiplicitní význam. Těmito místy jsou: místa přechodná a heterotopie. Tyto praxe a konjunktury jsou ale vždy umožněny a ovlivňovány

socioprostorovými strukturami a procesy. Text proto poukázal na souvislosti týkající se prostorové hierarchie autoritativních strategií.

7 „SME NA JEDNÝ LODI“: VZTAH ORGANIZACE, MORÁLKY A EKONOMIKY

Při jednom z mých vůbec prvních rozhovorů, který jsem v rámci svého etnografického výzkumu provedl, mi informátor Josef – člověk, který mě od té doby provedl squaty, garážemi, rozpadlými budovami a zasněžil mě tak do logiky života v těchto místech, ale i mimo ně – sdělil bolestivou, ale zásadní pravdu: „(t)ady se takhle otočíš a nemáš nic a tuto. Na tutom bezdomoveckým životě nejvíc bolí a mrzí, všichni sme stejný na jedný lodi a oni se chovaj jako hovada!“ (Josef, 8. 8. 2010, Plzeň).⁸² Od té chvíle jsem tuto „pravdu“ ve více méně stejné podobě slyšel již mnohokrát. Zaujala mne ale její paradoxní podstata. Skrývá se v ní totiž touha po sdílení, rovnosti a kooperaci, zároveň ale téměř rezignovaně deklaruje absenci všech těchto kvalit. Jak je to vůbec možné? Která z těchto vizí každodenní reality strukturuje – a pokud ano, pak jak – každodenní praxe?

Na případu alžírských Kabylů Pierre Bourdieu poukazuje na provázanost morálky a ekonomiky (Bourdieu 1964). Uvádí, že pravidla cti („mode of honour“) mohou být považována za skryté formulace „objektivních“ zájmů ekonomiky (Bourdieu 1964: 18), neboli že ekonomika a morálka (resp. ethos) jsou vzájemně závislé (Bourdieu 1964: 17). Domnívám se, že tato teze je platná i mimo kontext kabylských zemědělců v Alžíru. Cílem této práce tak je odkrýt zmíněné souvislosti – tzn. vztah mezi *morálkou* a *ekonomikou* – v kontextu urbání chudoby postsocialistické České republiky. Kapitola nejdříve představí teoreticko-konceptuální aparát, poté se zaměří na konceptualizaci strategie morální ekonomie. Na základě toho dále popíše vykonávané ekonomické praxe a praktikovanou morální ekonomii.

7.1 *Morálka, ekonomické praxe a morální ekonomie*

Konceptuálním rámcem této kapitoly jsou geografie hnízd („nested geography“) Adrian Smith a Alison Stenning (2006) a přístup k morální ekonomii Jonathana Parryho a Maurice Blocha (1989).

Na poli studia urbání chudoby se ve vztahu k morálce velmi často užívá konceptu *morálního kodexu* (Snow, Anderson 1993; Anderson 2000). Snow a Anderson (1993: 107) například v takovém případě identifikují karmické pravidlo „jak se do lesa volá, tak se z lesa

⁸² Kapitola představuje upravenou verzi textu „*Sme na jedný lodi*“: *Morálka a morální ekonomie třídy nejchudších* aktuálně v recenzním řízení Českého lidu.

ozývá“, které podle nich řídí jednání jimi zkoumaných bezdomovců. Na rozdíl od podobných přístupů tento text morálkou rozumí specifickou dimenzi aktérského *habitu*. Jak totiž výstižně poznamenal Wacquant: „(kód – poznámka autora) nemůže uchopit praxi jinak než coby pouhé uskutečnění nečasového kulturního modelu, který popírá tvořivé schopnosti aktérů a neohraničenost situací“ (Wacquant 2002: 1493). V této kapitole proto v empirické části konceptualizují *strategii morální ambivalence*. Ta představuje (adaptivní) generativní schéma, které strukturuje jak vykonávané ekonomické praxe, tak i sféry morální ekonomie.

Stejně jako geografové Adrian Smith a Alison Stenning (2006) tato práce předpokládá, že domácnost není „místem, v rámci kterého jsou ekonomické praxe konstituované, řízené a uvažované, či dokonce, kde jsou centrální“ (Smith, Stenning 2006: 202). Praxe domácností totiž tvoří komplexní geografie napříč různorodými místy. Autoři v této perspektivě užívají metaforu „hnízd“, která o to více platí pro sociální a ekonomické prostředí zkoumaných aktérů. Na rozdíl ale od „klasických“ domácností je nutné v případě třídy nejchudších uvažovat spíše o specifických socioekonomických jednotkách, zde zvaných *kvazi-domácnosti*. Tyto kvazi-domácnosti definují vždy tři dimenze: (1) sdílení přístřeší, (2) kooperace při každodenních praxích, (3) společné distribuce a konzumpce. Na základě těchto dimenzí lze identifikovat tři jednotky: *jedinec*, *pár* a *klika*. Každý z aktérů, napříč všemi socioekonomickými jednotkami, se v rámci svých každodenních praxí věnuje specifické konjunktivě ekonomických praxí (tabulka 1.).

Jak indikují svým textem Smith a Stenning (2006), ale i další texty (Jones, Murphy 2010), na poli ekonomické analýzy se stává stále častějším výkladovým schématem tzv. „praxeologické paradigma“. *Ekonomickými praxemi* je zde rozuměna: „široká škála mechanismů, kterými individua a sociální jednotky, kterých jsou členy, tvoří své živobytí“ (Smith, Stenning 2006: 192). Tyto praxe jsou zde navíc charakteristické ve dvou ohledech. (1) Jsou pojímány široce jako činnosti produkující nejen materiální užitek (zejména *peníze*), ale i široce definované *výhody* (viz definice v 6. kapitole). V případě chudých a marginalizovaných jedinců jsou totiž tyto výhody vždy převoditelné na peníze (Wagner, Cohenová 1991: 553). Takovou výhodou mohou být např. nasbírané lesní plodiny, různé formy darů či různé výhody plynoucí z využívání sociálních služeb. (2) Nelze je jednoznačně rozdělit na legální a nelegální, protože v tomto prostředí zkrátka jedna sféra volně prostupuje druhou (Wacquant 2002: 1477). Takovými praxemi mohou být například recyklace kovů, prodej komodit nebo různé nelegální námezdní práce. Soubor určitých ekonomických praxí tvoří vždy konkrétní

ekonomický systém.⁸³ Jednotlivé ekonomické systémy se pak odlišují formou organizace a vztahů, užitkem samotných činností, rozsahem transakcí atd. Smith a Stenning (2006) rozlišují systémy *tržní*, *alternativní* a *ne-tržní*.⁸⁴ Systém tržní zahrnuje například různé formální a neformální práce, systém alternativní označuje různé lokální systémy či černé trhy a ne-tržní systém (neboli reciproční systém) různé dary, směnu apod. Bezdomovci v této souvislosti bývají obvykle lokalizováni na pomezí *ne-tržního* (tj. směna) a *alternativního* (tj. černý trh) ekonomického systému (Flåto, Johannessen 2010: 92).⁸⁵ Tento náhled nicméně považuji za nepřesný a redukcionistický. Situace zkoumaných aktérů je až příliš komplexní na to, aby byla zařazena mezi tyto dva systémy a příliš různorodá na to, aby mohla být popsána coby „ekonomika sklizení“ (Flåto, Johannessen 2010).⁸⁶ V rámci svého etnografického výzkumu jsem vyzoroval, že reciproční vztahy – typické pro ne-tržní a částečně pro alternativní trhy – navazují nejen sami bezdomovci mezi sebou, ale také s členy dominantních tříd.

K popisu, analýze a interpretaci těchto vztahů je užito konceptu *morální ekonomie*. Tento koncept byl vyvinut na základě studia tradičních/preliterárních/exotických kultur a společností, přičemž poukazyval na provázanost domén ekonomie a morálky, které byly a jsou v tržních společnostech traktovány coby vzájemně nezávislé. Vlivem toho se po nějakou dobu morálka v ekonomice „stala synonymem konkrétního souboru principů vlastní non-kapitalistickým recipročním společenstvem“ (Browne, Miligram 2009: 7).⁸⁷ Jedním z prvních, kdo se zabýval problematikou morální ekonomie resp. moralitou směny, byl známý francouzský sociolog Marcel Mauss ([1925] 1999). Mauss nabídl komparativní perspektivu toho, co nazýval *systémem totálních závazků*. Věnování daru podle něho zavazuje jeho příjemce k oplácení. Mauss proto hovoří o trojí povinnosti: (1) povinnosti dávat, (2) povinnosti přijímat, (3) povinnosti oplácet (Mauss 1999: 74). To, co se v těchto případech směňuje, nejsou pouze různé statky, ale i zdvořilosti, hostiny, obřady, vojenská výpomoc, ženy, děti, tance či slavnosti a trhy (Mauss 1999: 13). Každý jednotlivý dar se tak stává

⁸³ Jednotlivé praxe nicméně bývají často svázány současně s různými ekonomickými systémy.

⁸⁴ Autorky samy ve své práci vychází z členění *The Community Economies Collective* (2001).

⁸⁵ Nutno dodat, že zdůrazňují i vliv tržního kapitalismu, toto dále již ale nespecifikují.

⁸⁶ Jeden z důvodů, proč vnímám koncept ekonomiky sklizení (resp. koncepty vázané na prostředí obecně) za nevhodný, je i ten, že oživuje starou sociálněvědní a veřejnou imaginaci bezdomovce coby osoby tranzitní. Tato vlastnost ale odpovídá pouze malé části zkoumaných aktérů. Druhým významným argumentem proti konceptu ekonomiky sklizení je, že evokuje pasivitu aktérů, kteří aktivně neprodukují, ale pouze pasivně sbírají.

⁸⁷ Z tohoto důvodu bývají určití aktéři či skupiny aktérů (např. Romové, bezdomovci atp.), kterým jsou v rámci komplexních tržních společností připisována specifika morální ekonomie, považováni implicitně či explicitně za relikty tradiční společnosti, čímž jsou nereflexivně klasifikováni coby exotické kultury.

součástí systému (vzájemných) vztahů, které poutají jedince a zejména společenství jedno/ho k druhému.

Reciproční vztahy nabývají různých forem. Nejznámější je dělení Marshalla Sahlins (1974), který rozlišil tři obecné typy reciprocity: (1) *obecnou*, (2) *balancovanou*, (3) *negativní*. V případě reciprocity obecné darující obvykle nečeká za svůj dar nic na oplátku. Podle Sahlins takový typ vztahu vystihují etnografické pojmy jako: sdílení, pohoštění, dar zadarmo apod. (Sahlins 1974: 194).⁸⁸ Balancovaná reciprocita je podle Sahlins více ekonomická než sociální. Jedná se o přímou směnu. Obdarovaný je v takovém případě povinen oplatit darem stejné hodnoty. Posledním typem je tzv. negativní reciprocita. Ta představuje ten nejméně sociální typ reciprocity vůbec. V rámci etnografického materiálu popisují tento typ směny pojmy jako: překrucování, krádeže, barter atd. (Sahlins 1974: 195). Sahlins k této typologii nicméně dodává, že se jedná pouze o typologii analytickou. V realitě se jedná vždy o kontinuum.

Tato práce nicméně vychází z přístupů, které zdůrazňují provázanost morálky a ekonomických praxí, a to nejen v rámci tzv. tradičních/preliterárních/exotických společností a kultur, ale i v rámci komplexních tržních společností (srov. Parry, Bloch 1989; Humphrey, Hugh-Jones 1992; Browne, Miligrame 2009 apod.). Jak spolu poté souvisí morálka a morální ekonomie? Morální ekonomie je zde rozuměno *široce definovaný strategický systém aktérské produkce, (re)distribuce a konzumpce statků řízený strategií ambivalentní morálky* (srov. Parry, Bloch 1989: např. 1; srov. též Henig 2011: 144-145). Jak je patrné z této definice, tento systém sice vychází z ekonomických praxí, jak ale uvidíme v empirické části, tuto dimenzi přesahuje tím, že zahrnuje široké spektrum každodenních praxí. Parry a Bloch (1989: 24) ve své práci rozlišují dva transakční řády, v rámci kterých se morální ekonomie projevuje. Krátkodobý, který zahrnuje sféru individuální kompetice (tj. zde sféry sdílení, směny a kooperace) a dlouhodobý, (re)produkcující sociální nebo kosmický řád. Rozsah sdílení a kooperace je nicméně dán také povahou sociálních vztahů, které mezi sebou aktéři mají, resp. postavením aktérů v rámci sociální organizace třídy.

⁸⁸ Ve své klasické studii *Argonauti západního Pacifiku* ([1922] 1985) byl prvním, kdo se zabýval různorodými formami směny a poprvé tak vymezil tzv. čistý dar, Bronislaw Malinowski.

7.2 Ambivalentní morálka: patologie nebo strategie?

Populární představy líčí již od samotného vzniku moderní urbánní chudoby morálku těchto lidí jako oportunistickou, deviantní či dokonce absentující. Na tuto tendenci zareagovaly některé studie a poskytly naopak obraz zdůrazňující morálku alternativní, s vlastními normami a pravidly (srov. např. Anderson 2000). Romantizovaná a idealizovaná část těchto studií pak zdůrazňuje, že mezi marginalizovanými aktéry obecně panuje harmonie, solidarita a sdílení (srov. např. Wiseman 1970). To je nicméně pouze jedna strana mince. Nutno dát v tomto případě částečně za pravdu i druhému protipólu a poukázat na určitou efemérní, funkční a oportunistickou stránku. Jak spolu tyto dvě strany téže mince souvisí?

Morálku zkoumaných aktérů lze metaforicky vyjádřit dvěma protichůdnými představami o každodenní realitě. Jsou jimi právě představy zmíněné v úryvku z úvodu: (1) „sme na jedné lodi“ a (2) „tady se takhle otočíš a nemáš nic“. Podle představy „sme na jedné lodi“ jsou si bezdomovci ve všech situacích rovni a měli by si za všech okolností vzájemně pomáhat. Tato morální vize vychází ze společné zkušenosti s chudobou a marginalizací popsanými dříve. Představa tak vyjadřuje jakýsi apel k ideálu, jaký by měl mezi těmito lidmi panovat, aby reakce na výše zmíněné negativní jevy: „já si myslím, že sme na jedné lodi, ať chrápe na lavičce támhle, nebo když má střechu nad hlavou všechno“ (Punčas, 4. 9. 2010, Plzeň). Často si proto skutečně snaží vzájemně vypomáhat, a to jak při různých každodenních, tak i výjimečných sociálních událostech. Petr, prodavač Nového prostoru (NP) a dlouholetý obyvatel jedné z plzeňských ubytoven, se na podzim 2011 ocitl znenadání „na ulici“. Stalo se tak náhodou. Odjel navštívit svou bývalou partnerku do Chebu. Shodou nešťastných okolností ho poranil výbuch kotle a byl nucen strávit několik týdnů v nemocnici. Když přijel zpět do Plzně, zjistil, že jeho pokoj majitel ubytovny přenechal někomu jinému. Z této situace mu pomohl kamarád Bouda, který ho na dobu, než si Petr vyřídil zase ubytovnu, vzal k sobě na squat.

Každodenní realita se nicméně ne vždy odvíjí dle této představy. Rice v této souvislosti již téměř před sto lety napsal: „(v)šechno v životě bezdomovců a bezdomovkyň směřuje k chronické závislosti a parazitismu“ (Rice 1918: 142). Zmíněné negativní jevy a především chudoba a materiální deprivace je často nutí jednat přesně v protikladu k tomuto ideálu. Tuto skutečnost reflektuje představa „tady se takhle otočíš a nemáš nic“. Ve stejné době, kdy Petr přišel o svou ubytovnu, řešil své bydlení i Josef. Ten se totiž vrátil po půl roce z (pracovních) cest po České republice. Jelikož byl tedy značnou dobu mimo Plzeň, jeho

minulé formy přístřeší byly nenávratně pryč. Netrvalo ani několik dnů a Josef se nastěhoval do garáže k Vládovi V., který na tom nebyl v té době zdravotně dobře (obrázek 9). Oba si toto soužití pochvalovali. Josef měl kde bydlet, Vláďa V. měl zase někoho, kdo obstaral jídlo, vodu a vůbec vše, co je potřeba. Jednoho dne jsem byl nicméně svědkem zásadní neshody. Bylo to asi měsíc poté, co spolu začali bydlet. Vláďa V. tvrdil, že nemůže najít peněženku a že prohledal už celou garáž. Obvinil Josefa, že ji ukradl. Josef tvrdil, že se Vláďa V. včera „napil“, že ji někam zahodil a že se najde. Po tomto tvrzení peněženku začal sám hledat. Vláďa mi mezitím pošeptal, že ji Josef určitě za chvíli najde. Ani ne dvě minuty poté Josef skutečně peněženku držel v ruce. Prý ležela pod postelí. Následující den se již Josef do garáže nevrátil, začal bydlet u kamaráda Přemysla. Josef cítil křivdu za to, že ho Vláďa V. obvinil z krádeže, když on se o něj celý měsíc staral, zatímco Vláďa V. zase byl zklamán, že ho Josef obral o část peněz, která v peněžence chyběla a že si nevážil společného soužití. Jak tedy spolu tyto dvě představy, tzn. představy „sme na jedný lodi“ a „tady se takhle otočíš a nemáš nic“, souvisí?

Obrázek 9. Obývání garáže

Foto: P. Vašát.

Morálku a morálkou generovanou každodenní praxí chápu jako ve své podstatě *ambivalentní*. Tato ambivalentnost nicméně není projevem nějaké individuální nebo kolektivní patologie, ale má kořeny právě v chudobě a špatných materiálních podmínkách, socioprostorové marginalizaci, represi a stigmatizaci. První zmíněná představa (tj. „sme na jedný lodi“) tak vyjadřuje Bourdieuho „oficiální pravidlo“, na základě kterého by se měla – a často to tak skutečně i je – odvíjet aktérská každodennost. Rovina druhá (tj. „tady se takhle otočíš a nemáš nic“) nicméně odráží rovinu „profitovou“, ve které dávají aktéři přednost

vidině aktuálního, resp. s „bezprostřední budoucností“ (viz 8. kapitola) spojeného zisku před morálním ideálem a „dobrými vztahy“ obecně. Morální ambivalenci je proto nutné myslet coby pole strategických možností, kterých aktér pragmaticky a vzhledem k pozici v sociálním prostoru i racionálně využívá.

Morální ideál „sme na jedné lodi“ je všemi oceňovanou a všemi rozeznávanou symbolickou hodnotou. Jedinci, kteří jednají v souladu s ní, jsou popisováni jako ti, kdo se „rozdělí, když mají“, „je na ně spoleh“, „jsou fér“ apod. Všichni bez výjimky (sic!) nicméně „sklouzávají“ k pragmatické rovině „tady se takhle otočíš a nemáš nic“. Takové jednání bývá obvykle klasifikováno coby „nečestné“, „nefér“, „sviňárna“, „vychcanost“ apod. Jak uvádí například Punčas, pro něho „to nejhorší, co může bejt, jako že bezdomovec okrade bezdomovce prostě, to by bylo to poslední třeba“ (4. 9. 2010, Plzeň). Těmto lidem je symbolicky odepřen přístup na onu metaforickou loď tím, že jsou na jedné straně traktováni jakožto nečestní, na straně druhé bývají tu a tam v různých situacích prakticky vyloučeni. Vzhledem k tomu, že se ale toto jednání týká skutečně všech, tyto svého druhu sankce jsou spíše jednorázové a často dokonce pouze (strategicky) utilitární. Již několikrát zmíněný Josef se například odmítá rozdělit o alkohol se svým „kamarádem“ Vládou M. Podle Josefa se Vláda M. nezachoval „fér“, když Josefa okradl o peníze. Podle Josefa se tak navíc stalo ve chvíli, kdy se mu udělalo zle a musela mu být přivolána sanitka. Vláda M. prý v nepozornosti „prolustroval“ Josefovou peněženku a sebral mu tisíc korun. Od té doby Josef deklaruje, že se s Vládou M. nedělí. Sám jsem se nicméně přesvědčil, že nejenže toto předsevzetí nebere až tolik dogmaticky, ale v posledku nemusí vůbec popisovat objektivní průběh události. Ačkoliv Vláda mohl v rámci ambivalentní morálky skutečně „prolustrovat“ Josefovou peněženku, Vláda M. zase na Josefův účet poznamenává, že „často pomlouvá ostatní a dělá zlo“, čehož jsem byl také několikrát svědkem.

Na příkladu obou verzí reprezentace zmíněné události není podstatné, či verze je pravdivá a jak se událost skutečně stala. Co je, nicméně, podstatné, je to, že obě verze události reprezentují strategii ambivalentní morálky, jejímž primárním účelem je bezprostředně orientovaný profit. Morální dimenze habitusu představuje internalizované struktury, které každodenně řídí aktérovu praxe. Na jednu stranu zosobňuje určité „oficiální pravidlo“, podle kterých aktéři z řad třídy nejchudších jednají, na stranu druhou ale představuje funkční reakci na jejich pozici v sociálním prostoru spojenou především s chudobou a marginalizací.

7.3 Ekonomické praxe v kontextu chudoby a marginalizace

Stejně jako oficiální představa „sme na jedny lodi“ vyjadřuje jakýsi morální ideál směrem k aktérům z třídy nejchudších, představu „tady se takhle otočíš a nemáš nic“ lze chápat jako metaforický postoj orientovaný – i když samozřejmě ne výlučně, jak bylo popsáno v předchozí kapitole – směrem k dominantním třídám. Ekonomické praxe aktérů tak zahrnují velmi často i praxe, které jsou dominantně hodnoceny coby amorální či dokonce ilegální. Dominantní třídy pak v této představě hrají převážně pouze roli zdroje výhody a peněz. Jakých konkrétních podob ale tyto ekonomické praxe nabývají? V rámci jakých ekonomických systémů je lze lokalizovat? V jakých místech jsou realizovány? Jak jsem již zmínil, ekonomické praxe lze – za pomoci taxonomické analýzy – rozlišit v závislosti na ne/přítomnosti finančního zisku, resp. na základě formy užitku, na generování příjmu a generování výhody. Praxe zaměřené na generování výhody dále člením na ty, jejichž výsledkem jsou statky, praxe, vědomosti nebo podpora (tabulka 9).⁸⁹

Kategorie generování peněz zahrnuje celkem devět praxí: nekvalifikovanou legální práci, prodej (Nového Prostoru či jiných charitativních předmětů), práci v K-centru, pobírání sociálních dávek/důchodu, nelegální práci, prodej kradených komodit, žebrání/somrování, recyklace kovů a další (prostituce, prodej drog apod.). Legální nekvalifikovanou práci lze nejčastěji sehnat – s nutnou dávkou štěstí – s pomocí pracovní agentury. Taková práce je velmi často pro daného člověka nejen finančně nevýhodná, ale nemá cíleně dlouhého trvání. Informátor Marek se takto ocitl v zimě 2011/2012 v jedné tachovské firmě, kde se podílel na strojové výrobě. Součástí pracovní pozice bylo i ubytování v ubytovně, na jejíž pokrytí šla většina mzdy. Po několika měsících byl Marek za nejasných okolností vyhozen.

⁸⁹ Ve vztahu ke kategoriím praxe, vědomosti, podpora je třeba dodat, že v jejich případě „užitkem“ mám na mysli výrazné ušetření peněz v situacích, v rámci kterých je obvyklé naopak peníze investovat. Nejbanálnějším příkladem takové situace může být např. přečkání noci v noclehárně.

Tabulka 9. Taxonomie ekonomických praxí

Ekonomické praxe										
nekvalifikovaná legální práce prodej komodit práce v K-centru pobírání sociálních dávek/důchodu recyklace kovů nelegální námezdní práce prodej kradených komodit trestná činnost somrování/žebření drobné krádeže sběr plodin fárání z kontejneru/koše/ dary využívání sociálních služeb	<table border="1"> <thead> <tr> <th rowspan="2">Peníze</th> <th colspan="4">Výhoda</th> </tr> <tr> <th>Předměty</th> <th>Praxe</th> <th>Vědomosti</th> <th>Podpora</th> </tr> </thead> </table>	Peníze	Výhoda				Předměty	Praxe	Vědomosti	Podpora
Peníze	Výhoda									
	Předměty	Praxe	Vědomosti	Podpora						

Zdroj: vlastní pozorování a rozhovory.

Prodej Nového prostoru (NP) představuje poměrně častou formu přivýdělků vykonávanou nejčastěji lidmi, kteří pobírají buď (částečný) důchod nebo sociální dávky.⁹⁰ Jde převážně tedy o starší jedince. Z širšího okruhu mých informátorů se této praxi věnují nebo věnovaly tři osoby. Časopisy kupují za 20 Kč od Městské charity Plzeň a prodávají za pevnou cenu určenou vydavatelem 40 Kč (20 Kč je určeno pro prodejce). Standa například prodával kolem 50 časopisů v průběhu dvou týdnů (časopis je čtrnáctideník). V době, kdy tuto práci vykonával (tj. zhruba od roku 2009 do 2011), měl kolem 21 stálých odběratelů. Pracovní doba je v případě této činnosti na samotném prodejci. Standa většinou pracoval šest dní v týdnu, vyjma soboty. Prodej začínal obvykle kolem desáté ráno a končil mezi čtvrtou a šestou hodinou. K většině prodejů dochází po skončení mše – Standovo místo je před branou do kostela – z menší části pak jde o pravidelné kontakty mimo křesťanskou komunitu,

⁹⁰ Prodej NP je nicméně vázán na rušná místa v rámci převážně vnitřního města, proto počet těchto pozic je relativně omezený.

popřípadě o náhodné kupce. Kupující obvykle sami Standu oslovují, jakýkoliv nátlak ze strany prodejců je totiž zakázaný.

Mezi mladšími ročníky velmi hojně praktikovanou činností je „samospráva“ v rámci plzeňského K-centra organizace CPPT. Aktéři jsou zaměstnáváni skrze dohodu o provedení práce jako výpomoc v rámci praktického chodu kontaktní místnosti. Pracovní náplní „samosprávy“ je postarat se o vyprané prádlo, udělat čaj a polévku a po skončení provozu vše uklidit. Za čtyři hodiny trvající pracovní dobu si aktér přijde na 128 Kč. Chce-li někdo využít této možnosti, musí se „zapsat“ vždy v pátek předchozího týdne v době před provozem kontaktní místnosti. K-centrum není nicméně zdrojem pouze peněz. Jak jsem naznačil, v jeho zázemí se každý příchozí může vysprchovat, dát si zadarmo polévku nebo čaj nebo si může zprostředkovat práci. Místo je tak pro aktéry i zdrojem výhody, a to v podobě získání praktické výpomoci, vědomostí a podpory. Podporou zde rozumím různé formy ujištění, projevení empatie či souznění ze strany například sociálních pracovníků (ale i ze strany známých, rodiny apod.). Podpora tak může přispívat k vypořádávání se s nepříjemnými okolnostmi každodenního života, napomoci k určité životní změně atd. Ačkoliv podpora zahrnuje vždy spíše subjektivní rozměr a je věcí prožitku, velmi často se rovněž různou měrou pojí s možností získání peněz, ale i jiných materiálních výhod. Význam této podpory vhodně popisuje Punčas:

„Taky tam chodim občas, říkám, hlavně když jsem byl třeba nemocnej, tak jsem tam právě chodil víc, třeba když teď mám čas, máme krátkej tejdén a vrátíme se, ty jo, já nevím v jednu, ve dvě, ve tři, když to stíhám, tak se tam za nima skočím podívat, jenom na pokec třeba nebo to, dyť ty lidi mi hodně pomohli, jako psychicky víš tak i prostě, fakt mi pomohli.“ (Punčas, 4. 9. 2010, Plzeň)

Obecně méně častou praxí generování peněz je pobírání důchodu nebo sociálních dávek (ať již v podobě existenčního minima či jednorázového příspěvku). Pavel a Petra, kteří různě pobývají na ulici a mimo ni zhruba od roku 2006 a 2009, si například vyřídili sociální dávky až v únoru tohoto roku. Oba byli touto možností příjemně překvapeni, nicméně jejich každodennost se prozatím nijak nezměnila. Ačkoliv mají peníze uloženy u prarodičů jednoho z nich, stále si vydělávají převážně somrováním, popřípadě nárazovým prodejem zprostředkovaným některou z neziskových organizací – naposledy se jednalo o prodej píšťalek tzv. „na charitu“. Z dvanácti klíčových informátorů obecně dávky nyní pobírají pouze

Pavel a Petra, tři pobírají plný nebo částečný důchod a jeden se v současné době vrátil z výkonu trestu. Vyjma plného důchodu, v některých případech ani tyto dávky nestačí coby jediný zdroj příjmů k životu a jsou tak často doplněny o jiné ekonomické praxe jako jsou například somrování, „fárání“ apod.

Další z rozšířenějších praxí je recyklace (nejčastěji) kovů. Recyklace kovů může figurovat coby jednorázový či nahodilý přivýdělek, stejně jako dlouhodobá ekonomická strategie. V případě nahodilého přivýdělku aktér častokrát recykluje kovy, které náhodou objeví v koši nebo kontejneru či je s někým smění. Jedná se o různé vodivé kabely, zbytkové kusy železa, kusy mědi apod. V případě dlouhodobé strategie člověk pravidelně vybírá koše/kontejnery na odpadky a zejména kontejnery na elektronický odpad. Bere vše, co se dá nějak užít. V případě vodivých kabelů, které jsou nejčastěji recyklovány, se plastický obal kovu odstraní s pomocí ohně a zůstane tak pouze recyklovatelný kov. Stejný postup bývá uplatňován i například u automobilových pneumatik. Ty jsou nicméně takto recyklovány převážně nezkušenými, protože, jak uvádí ti zkušenější, množství z nich získaného kovu téměř nestojí za tuto námahu. Kovy jsou samozřejmě velmi často získávány i drobnými krádežemi z veřejných či privátních míst, ale většinou se jedná o místa, kde ukradené kovy tolik nechybí (např. opuštěné budovy, popelnice atd.). Ti, kteří se věnují této strategii, obvykle dokážou shromažďovat daný kov dlouhou dobu (i řadu měsíců), než jim vynese nějaké finance a z tohoto důvodu tato strategie je, jak odhaluje následující úryvek, paralelní součástí jiných každodenních praxí:

„To máš to samý, to piješ tu plechovku, tu nezhazuj, tu já si vezmu, protože je hliníková a já jí prodám ve sběrně, deset korun za kilo, no jenže když si trochu vychcanej, písek magnet nebere, ne ve sběrně, tak tam nasypu do pár plechovek písku a ono je to těžší, a já jsem u toho chlapa dělal a on mě nekontroluje absolutně nic, tam příjdu položím tašku, co tam je? Hliník, jo tam mi to vysyp jo, no a je vyděláno“ (Josef, 26. 8. 2011, Plzeň).

Následující tři praxe mají jeden společný atribut, ilegální povahu. Ačkoliv ani některé předchozí činnosti nebyly prosty implicitního ilegálního rozměru, v případě těchto tří o jejich ilegalitě již nelze nijak diskutovat. Jedná se o praxi nelegální námezdní práce, prodej kradených komodit a trestná činnost jako například prodej drog či prostituce. Nelegální námezdní práce má často podobu různých nekvalifikovaných činností, které jsou prováděny takřka „na dobré slovo“. Může se jednat o lehké zednické práce, různá jednorázová

zametání, montáže apod. Nelegální práce obecně se u zkoumaných aktérů těší zvláštní oblibě. Svou úlohu v tomto samozřejmě sehrávají jak nemožnost legální práci získat, tak i dluhy, na které by legálně vydělané peníze šly. Jára M. si takto nárazově přivydělává při různých výkopech, které doprovází plzeňskou urbánní výstavbu. Za jeden den práce se dá vydělat několik stovek. Stejně jako on podobným způsobem vydělávali peníze i další, z mých klíčových informátorů to byl Pavel, Jirka nebo Josef. Prodej kradených komodit je typickou strategií spíše jedinců, kteří pravidelně užívají tzv. tvrdé drogy, nejčastěji pervitin. Tyto komodity buď sami kradou a prodávají, nebo směňují a poté prodávají. Krade se v různých supermarketech, potravinách či nákupních centrech. Odběrateli jsou jak fyzické (barmani, servírky apod.), tak i právnické osoby (majitelé restaurací, večerek apod.). Průběh celé této praxe vhodně popisuje Punčas:

„Tak takhle, víš co, když začneš krást, tak to potřebuješ někam nosit, tak jsem si obešel pár hospod a třeba vzal i nějaký ty šampony nebo kosmetiku, hygienu, řekl: ‚co kdybys mi donesl tudyto, tudyto, tady to‘, ‚no já to zkusim, buď ti to donesu, nebo nedonesu, vid‘. A takhle jsem se tomu postupně dostával (...), když to plácnu, tak třeba od zubních kartáčků až po ty flexy a takovýhle motorový pily a to (...). Vim, že to není nic ke chlubení, ale tam (jméno supermarketu – poznámka autora) jsem si jí složil (motorovou pilu – poznámka autora), kdy jsem byl vyjetej, tak jsem si jí hodil přes rameno a šel jsem s ní přes kasu, prodavačka na mě čuměla a co já jsem dřevorubec a šel jsem pryč, vid' a nikdo mě nezastavil v tu chvíli.“ (4. 9. 2010, Plzeň)

Jak jsem naznačil, ukradené komodity nemusí být prodány vždy stejným člověkem a potažmo nemusí být vůbec prodány. Často mohou posloužit například jako nábytek na squatu, část oděvu či jako směnný artikl. Z těchto důvodů zde proto tyto praxe uvádím každou zvlášť.

Poslední kategorií zahrnující nelegální rozměr tvoří činnosti, které je obvykle složitější etnograficky zmapovat, jako například prostituce, prodej drog apod. Nutno podotknout, že mezi mnou zkoumanými aktéry byly tyto činnosti praktikovány spíše výjimečně, přičemž pokud jsem se již k takovéto informaci dostal, jednalo se o spíše o nějakou minulou životní epizodu. Jednou jsem byl například náhodou svědkem hovoru o orálním sexu. Jeden z přítomných si dělal legraci ze své kamarádky, když upozornil na její minulost, kdy si vydělávala právě tímto způsobem. Ta mu nicméně nedala šanci v tom, že by

se měla cítit zahanbeně a ve stejném (vtipném) duchu mu odpověděla: „já se toho, na rozdíl od některých, nebojím!“⁹¹

Vůbec nejčastější a často bohužel nejviditelnější ekonomické praxe, jejichž výsledkem jsou peníze, jsou praxe žebrání a somrování. Somrování a žebrání představují ekonomickou praxi, při které aktér „oslovuje“ aktéry z dominantní společnosti s prosbou či požadavkem o peníze. Snow a Anderson (1993: 341) poukazují, že žebrání a somrování jsou často v odborné literatuře používány synonymicky. Podle nich ale nelze agresivní žebrání s pokorným vůbec ztotožňovat. Somrováním zde proto chápu jako ekonomickou praxi, při níž člověk aktivně oslovuje kolemjdoucí s prosbou o peníze. V případě žebrání pak takový člověk pouze čeká na reakci druhých, je tedy spíše pasivním příjemcem.⁹² Žebrání bývá často praktikováno v rámci konkrétních míst jako kostely, historické památky apod. (srov. Holpuch 2011). Somrování je více dynamické a může tak být praktikováno kdekoli, kde je pohyb lidí. Somrování i žebrání jsou do značné míry analogické klasickému zaměstnání (srov. Rowe, Wolch. 1990: 196). Člověk musí ráno vstát, dojít na určité místo, věnovat se specifickým aktivitám atp. Tyto symbolické a praktické nuance – ačkoliv sdílené aktéry samotnými – jsou nicméně nerozeznávány aktéry z dominantních tříd. I vlivem toho vzniká mezi aktéry z dominantních tříd a zkoumanými aktéry řada nepochopení. Jednou jsem byl například svědkem situace, při které byl somrující aktér pokárán starším pánem, ať nežebrá a jde raději pracovat. Ten hbitě a téměř uraženě odpověděl: „já nežebrám!“. Mladší ročníky totiž spojují se somrováním výrazné pozitivní konotace. Žebrání naproti tomu chápou, stejně jako zmíněný starší pán, coby spíše nedůstojné.

V druhé, širší kategorii, jejímž výsledkem nejsou peníze, ale široce definovaná výhoda, lze identifikovat celkem devět praxí: drobné krádeže, sběr plodin, dary, fárání z košů, fárání z kontejnerů, získání praktické pomoci, získání nocování, získání vědomosti a získání podpory. Jak již bylo řečeno, tyto praxe lze dále členit podle konkrétní povahy ekonomického užitku na ty, které jsou zdrojem konkrétních materiálních statků (krádeže,

¹⁹ Samozřejmě, že aktéři mají zvnitřněno, že se jedná o dehonestující činnost, nicméně, jak často upozorňují, člověk se musí umět s nepřízní osudu poprat, proto pozitivní konotace, které jsou jim přisuzovány, představují způsob, jakým se s negativním statutem vyrovnat. Jen pro doplnění, jeden z hlavních důvodů, proč daná aktérka začala tuto praxi vykonávat, byl heroin, resp. závislost na něm. Zhruba před rokem jak tato aktérka, tak mnoho jiných, přešli z heroinu na konzumaci alkoholu.

²⁰ Na rozdíl od větší části odborné literatury Snow a Anderson vymezují obě praxe opačně. V českém jazyce, domnívám se, je vhodnější vymezení tak, jak jsem ho výše definoval. Jedním z prvních, kdo si vůbec všiml rozdílu somrováním a žebráním, byl sociolog Samuel E. Wallace (1968). Somrování bylo v jeho pojetí orientováno k ne-obyvatelům tehdejších skid row a bylo založené na vztahu poddajnosti. Žebrání pak bylo založeno na rovnosti a probíhalo mezi obyvateli skid row.

sběr plodin, dary, fárání), ty, které jsou zdrojem praktické výpomoci (získání praktické výpomoci a získání nocování), ty, které jsou zdrojem vědomostí a ty, které produkují (emocionální) podporu. V teplých měsících se stává samozřejmě aktuální sběr zejména lesních plodin (malin, ostružin, borůvek, hub atd.). Tyto činnosti mohou být – v závislosti na vnějších podnebných podmínkách a zároveň biologickém cyklu plodiny – praktikovány nárazově, stejně jako dlouhodobě v rámci celého teplého období. Plodiny nicméně nejenže jsou častou položkou „letního“ jídelníčku, ale, jak ilustruje následující úryvek, mohou se stát také zdrojem financí:

„Třeba vloni jsme jako udělali jednu věc, ne to kecám, to nebylo loni, to bylo tak předloni, ale to už je jedno. Sebrali jsme dva tři kýble desetilitrový, nakoupili jsme si špekáčky, jídlo, říkáme, houby rostou, alobal a jeli jsme do Horní Břízy do lesa na borůvky, tam jsme spali dva tři dny. Naložili jsme borůvky, přijeli jsme ke Kauflandu, tam to nikdo nechtěl, tady je někde nahoře, já už si to nepamatuju, ta cukrárna, tam nám je koupili všechny.“ (Josef, 9. 10. 2010, Plzeň).

Vedle zmíněných krádeží a sběru plodin představují další formy generování statků dary a fárání z košů a kontejnerů. Dary – zde myšleno ve své čisté formě, nikoli jako reciproční závazek – představují zejména pro jedince, kteří nepobužují tolik dominantní morálku, zdaleka ne výjimečnou formu výhody. Několikrát jsem byl svědkem situací sám – a mnohokrát mi byly podobné situace popisovány – jak ke zkoumaným aktérů přistoupí náhodný kolemjdoucí a obdaruje je starším kusem oděvu, jídlem či jinými předměty nebo je popřípadě vezme k neblížšímu prodejci a tyto věci jim sám koupí (obrázek 10). Takové situace mi barvitě líčil Standa, Josef, ale i Pavel, Petra a další. Tyto statky se pak mohou stát individuálním či kolektivním vlastnictvím nebo mohou být prodány či vyměněny za jiné.

Obrázek 10. Darovaná uzená žebra

Foto: P. Vašát.

Fárání z košů a kontejnerů představuje co do četnosti vykonávání praxe srovnatelný časový úvazek jako žebrání a somrování. Jak jsem již uvedl jinde, pojem fárání z kontejnerů označuje ekonomickou praxi, při níž aktér vybírá prošlé potraviny a jiné vyhozené věci z kontejnerů umístěných u supermarketů. Tato praxe je běžná nejen v jiných městech České republiky (srov. Holpuch 2011), ale i po celé Evropě, kde je hojně praktikovaná tzv. „travellery“. Průběh jedné takové akce popisuje Lasice:

„vždycky k večeru se na náměstí sejde deset lidí a jdeme tam, ale ono je to zavřený teďkon, musíš ty mříže odtáhnout a já se bojím, protože víš, že to benga budou řešit ne, protože už ti to můžou dát jako vniknutí na soukromý pozemek a už to mam jednou víš, takže se bojím, takže čekám někde dál.“ (Lasice, 26. 5. 2011, Plzeň)

Pojem je ale také často užíván ve významu vybírání všech popelnic v rámci městského prostředí. Tato činnost může být prováděna coby paralelní s jinými ekonomickými praxemi (například při přesunech z jednoho místa na druhé), jako praxe vyplňující mezeru v denním harmonogramu (např. coby činnost vyplňující mezeru mezi dvěma mšemi) či jako každodenní činnost se svým konkrétním časem a místem.

Tabulka 10. Socio-ekonomická charakteristika klíčových informátorů

Informátor	Věk	Kvazi-domácnost	Ekonomické praxe
Petra	přes 20	pár, klika	somrování, prodej komodit, sociální dávky, fárání, sběr plodů, sociální služby
Markéta	přes 20	jedinec	somrování, práce v K-centru, fárání, sociální služby
Pavel	přes 20	pár, klika	žebrání, prodej komodit, sociální dávky, fárání, sociální služby, námezdní práce
Marek	přes 40	pár	žebrání, fárání, sociální služby
Vláďa M.	přes 30	pár	žebrání, fárání, sociální služby
Vláďa V.	přes 60	jedinec, pár	plný důchod
Jirka	přes 30	jedinec, klika	somrování, sociální dávky, fárání, recyklace kovů, sociální služby, námezdní práce
Josef	přes 50	jedinec, klika	žebrání, fárání, recyklace kovů, námezdní práce
Jára V.	přes 50	pár	žebrání, fárání
Jára M.	přes 50	pár	žebrání, fárání
Standa	přes 50	pár (manželský)	částečný důchod, prodej Nového Prostoru (NP)
Petr	přes 50	jedinec	částečný důchod, prodej Nového Prostoru (NP)

Zdroj: vlastní výzkum.

Pozn.: Informace uvedené v tabulce vypovídají o cca. dvouletém časovém horizontu. Jak je patrné, někteří za tuto dobu několikrát změnili jak formu bydlení, tak i formu socioekonomické organizace a soubor vykonávaných ekonomických praxí. Jen pro doplnění, v průběhu svého výzkumu jsem se doposud setkal se 13 ekonomickými praxemi.

Jak je patrné z představené taxonomie, zkoumaní aktéři (a domnívám se, že i jiní marginalizovaní aktéři) netvoří v rámci dominantního tržního systému uzavřené „ostrůvky“ tzv. tradiční společnosti, ale jejich ekonomické vztahy jsou protkнутy jak vztahy tržními, tak i vztahy recipročními. Na základě sesbíraného empirického materiálu lze proto jejich ekonomické praxe zařadit mezi všechny tři ekonomické systémy. Jsou jimi systémy: (1) tržní, (2) alternativní, (3) ne-tržní. Tržní systém zahrnuje nekvalifikovanou legální práci, prodej komodit, práci v K-centru a pobírání sociální dávek/důchodů, recyklaci kovů, nelegální námezdní práci, prodej kradených komodit a trestnou činnost. Alternativní systém tvoří

nelegální námezdní práce, drobné krádeže, prodej kradených komodit a trestná činnost. Zbylé praxe tvoří systém ne-tržní, resp. reciproční. Jedná se o somrování/žebrání, fárání, sběr plodin, dary a získání praktické pomoci, vědomostí a podpory skrze sociální služby. Jak ale souvisí samotné ekonomické praxe se sférami morální ekonomie praktikované mezi aktéry v rámci třídy nejchudších?

7.4 Paradoxní podstata morální ekonomie – sféry, rozsah, důsledky

Ačkoliv jsou reciproční vztahy tedy navazovány i s dominantními třídami, klíčovou úlohu sehrávají zejména v rámci samotné třídy nejchudších. Recipročním systémem *par excellence* je systém morální ekonomie. Jak jsme již uvedli, tento systém je tvořen dvěma interakčními (sub)systémy – individuálním/krátkodobým a reprodukčním/dlouhodobým.

Na rovině krátkodobé jsou aktéři zahrnuti do každodenního systému *sdílení a (proti)služeb, směny (barter) a kooperace*. Institucionalizované sdílení je nejzákladnější expresí morální dimenze habitusu a bývá také tou nejvíce popisovanou (srov. Snow, Anderson 1993; Bourgois 1998; Hejnal 2011 atd.).⁹³ Aktéři v tomto případě kolektivně sdílí ekonomickými praxemi nabyté individuální statky. Většinou není ani za potřebí toto pravidlo verbalizovat či nějak formálně uplatňovat. Spíše je považováno za zcela „běžnou věc“. Kdykoliv jsem přišel za svými informátory, byl mi nabídnut aktuálně sdílený alkohol. Při každé své návštěvě squatu jsem vždy sdílel nějaký druh pokrmu. Totéž platilo a platí téměř pro jakéhokoliv kolemjdoucího. Sdílení se totiž běžně uplatňuje za hranicí přátelství a známých osob (Snow – Anderson 1993: 173). Sdíleny bývají peníze, statky i vědomosti. Jeden z těch ideálnějších příkladů jsem si zaznamenal do terénního deníku následovně:

„Bylo dost hnusně, kolem už jsem identifikoval různý existence, když najednou pískot, Pavel na mě mával přicházející od jídelny u Teska. Šel jsem mu naproti, podali jsme si ruce a zeptal jsem se, jak to jde, odpověděl dobrý. Nový stanoviště u zadní strany rampy jídelny u Teska sousedící s přístupovou cestou do podchodu. Na místě byli: Pavel, Petra, táborský punkáč, kluk s bolavým zubem, hubenej punkáč shrbenej, Lasice, Štefan a nějaký vysoký starší z dlouhejma vlasama. Uprostřed kroužku měli hromádku mincí vydělaných somrem. Trochu jsem jim tam přihodil.“ (terénní deník autora, 26. 11. 2011, Plzeň)

⁹³ V Sahlinově pojetí by se jednalo o případy generalizované reciprocity.

Tento příklad velmi dobře ilustruje, jak jsou sféry ekonomických praxí, morálky a morální ekonomie propojeny. Jak bylo uvedeno, peníze tato skupina vydělávala tzv. somrováním od kolemjdoucích. Vydělané peníze ihned sdíleli v podobě instituce jakéhosi „společného banku“. V okamžiku, kdy docházelo víno a umožňovala to výše „banku“, šel vždy jeden z přítomných koupit (bílé) krabicové víno, které společně zkonsumovali.

Obdobně jsou sdíleny i informace. Nejvíce samozřejmě cirkulují informace o možnostech přístřeší (tj. squaty, chaty, mosty, byty atd.) a ekonomických praxích, zejména „fáračkách“ (tzn. místech, kde se dají vyfárat nějaké předměty) či možnostech drobných krádeží. Často se také navzájem informují o aktuálních cenách potravin a alkoholu nebo významných informacích týkajících se policie (např. kam a v kolik hodin pravidelně dochází apod.) a úřadů (např. jaká úřednice je „v pohodě“ atd.). Sdílení – tak, jak mu je zde rozuměno – nemusí být ale nutně spojeno s bezprostřední přítomností. Informace mohou být pochopitelně sdíleny s různými časovými prodlevami, a jelikož jsou projevem strategie morální ambivalence, tyto prodlevy jsou velmi často zcela záměrné. Jak poznamenal Bourdieu, vše je „věcí stylu, což v tomto případě znamená načasování a volba příležitosti“ (Bourdieu 2005b: 105).⁹⁴ Obligátním příkladem manipulace času v rámci sdílení je zatajování nového přístřeší (tj. „sqautu“). Mnohokrát jsem zaznamenal obavu z prozrazení aktuálního přístřeší, které by se tak mohlo mnoha způsoby znehodnotit (více lidí dělá více hluku a nepořádku, kterého si všimne policie). Aby dotyční předešli rychlému znehodnocení takového místa, nějakou dobu raději tajili přesné údaje o místě. Nutno dodat, že dlouhodobé zatajování je spíše výjimečné.

Směna (proti)služeb pak může nabývat celou řadu podob. V komentáři předchozího úryvku z terénního deníku jsem zmínil, že za vydělané peníze jde vždy někdo nakoupit krabicové víno. I když střídání neprobíhá nikterak pravidelně, dá se říci, že se při této činnosti více méně všichni vystřídají. Na stejném principu fungují i další činnosti jako například hlídání psů, obstarávání drog či různé formy ekonomických praxí obecně. Specifickou formou výpomoci představuje poté nocování. Jak ilustruje příklad Petra a Boudy explicitně a příklad Josefa a Vládi V. implicitně, aktéři, jejichž místo bydlení/nocování je nejisté povahy, tzn. hrozí jim, že o toto místo mohou kdykoliv přijít, mají vždy možnost obrátit se na své známé či

⁹⁴ Informace představují pro zkoumané aktéry svého druhu kapitál, se kterým se pojí významná symbolická hodnota. Dobrým příkladem toho jsou právě informace o dostupnosti nelegální práce, které představují všemi rozeznávanou a oceňovanou znalost.

kamarády (často i relativně cizí osoby) a ti je pokaždé na nějakou dobu ubytují. Často takto vzniknou i nové kliky založené původně právě na společném bydlení.⁹⁵ Důležitou charakteristikou v tomto pojetí morální ekonomie je nicméně rozsah jednotlivých sfér. Sféra sdílení a (proti)služeb – jak lze vyvodit z výše uvedeného – je v tomto ohledu sférou nejvíce inkluzivní. Na rozdíl od sfér zbylých se totiž uskutečňuje jak mezi jednotlivými kvazi-domácnostmi (tj. vně), tak v rámci nich samotných (tj. uvnitř).

Další sféru morální ekonomie praktikované zkoumanými aktéry představuje směna předmětů (tzv. barter). Na rozdíl Sahlinse nevidím barter ani jako příklad negativní reciprocity, ani jako archaickou formu kapitalismu. Stejně jako Humprey a Hugh-Jones (1992: 7) se domnívám, že se jedná o specifický způsob směny sám o sobě. Směňují se předměty nabyté ekonomickými praxemi, především drobnými krádežemi, fáráním a dary. To, co je totiž pro někoho nechtěným darem, tedy předmětem s nulovou užitnou hodnotou, může být pro jiného darem chtěným, předmětem, který prakticky využije, těší ho či ho někdy později opět vymění. Směňovány proto bývají nejčastěji kusy oděvu, různé praktické předměty denního užití (např. nože), osobní dekorace (např. náramky) nebo i zvířata (např. potkani, štěňata apod.). Pavel se mi například jednoho podzimního dne chlubil „novou bundou“. Jednalo se o bundu ve stylu leteckých bund zvaných „bomber“, kterou směnil se svým známým. U podobných statků není vůbec neobvyklé, když za své, řekněme, funkční období vystřídají i několik vlastníků. Směna předmětů ale probíhá pouze mezi jednotlivými kvazi-domácnostmi (tj. vně). Ačkoliv je možné podobné statky si také půjčit, takováto půjčka je pravděpodobněji spíše uvnitř jednotlivých kvazi-domácností, proto v tomto pojetí morální ekonomie představuje projev sféry kooperace.

Kooperace se od předchozích dvou sfér zásadně liší. Kooperace – tak, jak je jí zde rozuměno, totiž není orientována pouze na ekonomické praxe, ale rovněž na každodenní praxe obecně (tj. bydlení/nocování, přípravu/konzumaci jídla, vykonávání hygieny, transport, zábavu a nakupování). Dochází k ní tedy zejména uvnitř jednotlivých socioekonomických jednotek, tj. uvnitř párů a klik. Dle mého názoru předpokládá určitou trvalejší dělbu práce, ke které mezi těmito jednotkami dochází spíše výjimečně. Tím se kooperace liší od směny

²² Na druhou stranu zde leží rovněž jeden z faktorů, který často vede ke ztrátě, ať již legální, tak i nelegální formy přístřeší. Standa vzal například v roce 2002 pár s dítětem, kteří neměli kam jít, k sobě na tehdejší byt. Ačkoliv je podle jeho slov přihlásil například na stočné, nedomluvil se s příslušnými městskými úřady, od kterých měl byt v nájmu, a o byt tak přišel, prý s komentářem, že: „nejsem sociálka ani nějaký sociální pracovník, abych se měl starat o bezdomovce.“ (Standa, 8. 8. 2010, Plzeň).

(proti)služeb popsané výše. Na jaře 2012 takto spolupracovali, a i tvořili kvazi-domácnost, Marek a Jára V. Jako přístřeší v této době společně užívali prostory pod jedním z plzeňských mostů (obrázek 7.). Ten soužil převážně pouze k nocování, větší část dne oba trávili na plzeňském náměstí Míru.

Obrázek 11. Nocležiště pod mostem

Foto: P. Vašát.

Jelikož má Jára V. dlouhodobě nemocné nohy a je pro něho obtížné mnohdy vůbec ráno vstát, využíval v případě přesunů a obstarávání jídla Markovy pomoci. Jára V. naproti tomu díky svému handicapu a slušnému vystupování přispíval vyžebranými penězi, za které oba nakupovali společný alkohol. Takto fungovali několik měsíců, než roli Marka převzal Vláďa V., dřívější kamarád Járy V.

Tabulka 11. Rozsah a důsledky morální ekonomie

Sféry morální ekonomie	Praxe	Kvazi-domácnosti	Vztahy	Reprodukce
Sdílení a protislužby	ekonomické praxe	jednotlivci, páry, kliky	uvnitř, vně	třída
Směna (barter)	ekonomické praxe	jednotlivci, páry, kliky	vně	třída
Kooperace	každodenní praxe	páry, kliky	uvnitř	kvazi-domácnosti

Zdroj: vlastní výzkum.

Jak bylo řečeno, na rovině dlouhodobého každodenního sdílení směna a kooperace (re)produkuje specifickou (relační) třídu o sobě a přispívají tak svým způsobem k reprodukci

třídních vztahů. Sociální vztahy zkoumaných aktérů jsou obecně typické „paradoxní kombinací izolace a sociálnosti“ (Snow, Anderson 1993: 172). Z pohledu nezúčastněných se často jeví jako nestálé a zahrnující pouze malý počet lidí. Absentující vztahy s rodinou se tak již nějakou dobu považují za definiční znak bezdomovectví obecně (srov. Bogue 1963; Bahr 1973; Rossi 1989 atd.). Z těchto, ale i dalších důvodů, se dlouhou dobu těšila největší pozornosti rovina vztahů, která si vydobyla označení „party lahve“. Bezdomovcům byla připisována tendence konvergovat se okolo sdílené lahve alkoholu, přičemž skupiny, které takto vytvářeli, byly badateli a širokou veřejností považovány za relativně uzavřené a homogenní. Tento rys je nicméně pouze jednou z rovin strukturace sociálních vztahů zkoumaných aktérů, a ne úplně platnou. Stejně jako Snow a Anderson jsem se ve svém výzkumu setkal s povahou vztahů, které byly charakteristické jak expresivní, tak i funkční rovinou (Snow, Anderson 1993: 173). Je to právě tato funkční rovina, co dominantní třídy a dřívější studie při kladení rodiny na první místo nedokázaly zohlednit (Snow, Anderson 1993: 197). Mobilizací těchto slabých vazeb je totiž člověk schopný pokrýt veškeré své potřeby a touhy a mnohdy dokonce vědomě plní zástupnou roli právě rodiny (srov. Wagner 1993; Ruddick 1996; Wright 1997). Tato *funkční* rovina je – dle mého názoru – zásadním determinantem formování samotné třídy nejchudších.

Praktikování morální ekonomie k sobě pojí ve velké míře aktéry stejné morálky a praxí, tedy stejného postavení v rámci sociálního prostoru. Ať již se jedná o reprodukci třídy v případě sdílení a směny či reprodukce SE jednotek v případě kooperace, vždy se v rámci těchto procesů prohlubují a upevňují sociální vztahy. K podobnému závěru došli Flåto a Johannssen, když píší: „(a)rgumentujeme, že participace v ekonomice sklizení posiluje vazby, které mezi bezdomovci existují. Angažující v této ekonomice, stále více a více spoléhají jeden na druhého a méně na hlavní společnosti“ (Flåto, Johannssen 2010: 91). Ačkoliv souhlasím s hlavním argumentem autorů, nesouhlasím se způsobem, jakým k tomuto jevu podle autorů dochází. Zatímco jsou podle nich „bezdomovci“ a „hlavní společnost“ uzavřené skupiny aktérů, třídu nejchudších a dominantní třídy takto nechápu, přičemž ani uvedený empirický materiál toto nepotvrzuje. Aktéři z třídy nejchudších nenavazují kontakty mezi sebou pouze z toho důvodu, že by tyto vztahy sami preferovali, ale zejména z důvodu toho, že tito aktéři zauímají stejné místo v sociálním a fyzickém prostoru, místo, jehož parametry jsou částečně determinovány právě i parametry ostatních tříd.

Na rovině oficiálních pravidel představuje systém morální ekonomie naplnění morální představy „sme na jedné lodi“. To je ale pouze část pravdy. Na rovině profitové tento systém plní komplementární funkci k ekonomickým praxím. Funguje jako svého druhu „pojistka“ v případech nefunkčnosti ekonomických systémů, v rámci kterých daný aktér realizuje své ekonomické praxe. Nejde-li například někomu v určitý den somrování, lze se v tomto ohledu spolehnout na statky získané jinými aktéry – aktéry zapojenými do systému morální ekonomie. Představuje tak zdroj příjmu ve dnech nouze, ale také zdroj ztráty ve dnech úspěšnějších. Paradoxní podstata praktikované morální ekonomie ovšem spočívá v tom, že zatímco na rovině krátkodobé tento systém představuje strategii, jakou se aktéři vypořádávají se svou chudobou a marginalizací, na rovině dlouhodobé jeho praktikováním napomáhají reprodukci specifických vztahů, které konstituují samotnou třídu nejchudších, čímž zpětně napomáhají své chudobě a marginalizaci.

7.5 Shrnutí

Tato kapitola nabídla empiricky založenou konceptualizaci morální ekonomie. Ta v tomto pojetí představuje strategickou reakci na chudobu a marginalizaci. Jako taková je vyjádřením morální dimenze habitů a stojí coby komplementární strategie k ekonomickým praxím a ekonomickým systémům, v rámci kterých se daný aktér či skupina aktérů angažují.

Inspirována „geografií hnízd“ se kapitola vydává nejen za hranici klasicky vymezené a ohraničené „domácnosti“, ale i za pojetí domácnosti vůbec. S ohledem na specifické socioprostorové podmínky zkoumaného prostředí práce vymezila tzv. *kvazi-domácnosti*. Tyto jednotky definují vždy tři dimenze: (1) sdílení přístřeší, (2) kooperace při každodenních praxích, (3) společná distribuce a konzumpce. Na základě těchto dimenzí byly identifikovány tři jednotky: *jedinec*, *pár* a *klika*. Formování těchto jednotek samo představuje reakci na objektivní materiální a časové podmínky. Kooperace a dělba práce na jedné straně zvyšuje možnosti vygenerovaného příjmu tím, že umožňuje realizovat několik praxí zároveň (např. somrování a fárání), popřípadě zintenzivnit efekt jedné (např. drobných krádeží), na straně druhé kompenzuje různá individuální omezení (např. stud při somrování).

Tyto jednotky se stávají klíčovými nejen ve smyslu socioekonomickém, nýbrž i v kontextu morální ekonomie. Třídu nejchudších lze chápat coby dynamickou konfiguraci těchto jednotek, přičemž rozsah a sféry morální ekonomie se diferencují právě s ohledem na

tyto jednotky. (Paradoxní) podstata praktikované morální ekonomie spočívá v tom, jak bylo řečeno, že zatímco na rovině krátkodobé tento systém představuje strategii, díky které se aktéři vypořádávají se svou chudobou a marginalizací, na rovině dlouhodobé jeho praktikováním napomáhá reprodukci specifických vztahů, které konstituují tuto třídu, čímž zpětně napomáhají její chudobě a marginalizaci.

Strategii reagující na chudobu a marginalizaci představuje rovněž morální dimenze habitů. Na jednu stranu zosobňuje určité „oficiální pravidlo“ („sme na jedné lodi“), podle kterého aktéři z řad třídy nejchudších jednají, na stranu druhou ale představuje funkční reakci na jejich pozici v sociálním prostoru spojenou především s chudobou a marginalizací. Bylo řečeno, že právě v rámci druhé profitové strategie („tady se takhle otočíš a nemáš nic“) aktéři dávají přednost vidině aktuálního, resp. s „bezprostřední budoucností“ (viz 8. kapitola) spojeného zisku – ať již peněz či výhody – před morálním ideálem a „dobrymi vztahy“ obecně. Je to pak právě tato druhá rovina, která se stává rozhodující ve sféře ekonomických praxí a systémů, zejména v rámci praxí, při kterých dochází k interakci s dominantními třídami. Obě roviny tvoří dialekticky jeden celek.

8 „PŘEDEVČÍREM, NEBO KDY TO BYLO?": NÁSTIN AKTÉRSKÉ TEMPORALIZACE

Za poslední tři dekády lze v zahraniční literatuře zaznamenat opravdu rapidní nárůst zájmu jak o koncept prostoru (z těch známějších srov. Castells 1977; Lefebvre [1974] 2002; Sibley 1995; Hirsch, O'Hanlon 1995; Mitchell 2003), tak o koncept času (z těch známějších srov. Zerubavel 1981; Lefebvre [1992] 2004; Gell 1992; El Guindi 2008; Shove, Trentmann, Wilk 2009 atd.), a to napříč sociální vědou.⁹⁶ V českém kontextu je ale situace velmi odlišná. Zatímco konceptu prostoru byly věnovány v nedávné době například dvě monotematická čísla *Sociologického časopisu* (Kostecký 2007; Ouředníček, Temelová 2011) či monočíslo *Sociálních studií* (Ferenčuhová, Šuleřová, Vacková 2006), čas je naproti tomu spíše okrajovou záležitostí. Nejvíce se mu věnují z perspektivy geografie času sociální geografové (srov. Novák, Sýkora 2007; Temelová, Novák, Pospíšilová, Dvořáková 2011 atd.), ale můžeme zaznamenat i jiné ojedinělé práce (srov. Růžička 2011a). Bezprecedentní výjimku pak v českém kontextu tvoří práce Jiřího Šubrta (2000, 2001, 2003). Zatímco je ale prostor obecně považován za vícedimenzionální a problematický, času jsou v české sociální vědě tyto kondice spíše upírány.

Tato kapitola se kriticky se vypořádává s představou jednodimenzionality a neproblematičnosti dimenze času. Teoreticko-konceptuálním rámcem textu je, jak bylo zmíněno již v 6. kapitole, přístup k časoprostoru nazývaný „orientovaný na praxi“ nebo „orientovaný na aktéra“. Optikou představeného teoretického přístupu text zkoumá pět dimenzí aktérské temporalizace: (1) vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti, (2) způsob rozeznávání času, (3) rytmus každodenních praxí, (4) strategické užití času, (5) kvalitu času. Za pomoci uvedených teoretických a konceptuálních východisek text hledá odpovědi na několik základních otázek. V čem se liší aktérské pojetí času od pojetí dominantních tříd? Jak aktéři vnímají svou minulost, přítomnost a budoucnost? Čím se odlišuje aktérské rozeznávání času od času dominantních tříd? Čím je typický rytmus jejich každodenních praxí a jaké má podoby? Jak aktéři strategicky (takticky) využívají čas? Jaké kvality připisují svému času?

⁹⁶ Kapitola je upravenou verzí textu „Předevčírem, nebo kdy to bylo“: *Temporalizace třídy nejchudších* aktuálně v recenzním řízení *Sociologického časopisu*.

8.1 Každodennost a čas

Zatímco konceptu prostoru bylo na poli studia bezdomovectví věnováno relativně dost prací (srov. Duncan 1978; Snow, Anderson 1993; Ruddick 1996; Wright 1997 atd.), koncept času je spíše opomíjený. Časová dimenze bývá nejčastěji zohledňována v případech studia každodenních trajektorií a mobility (srov. Wolch, Rowe 1990; Rowe, Wolch 1992; Vašát 2012a), ale i v těchto případech je dominantní kategorií prostor. Jednou z mála prací, která se explicitně zabývá časovostí bezdomovců, je nedávný text holandské badatelky Lii van Doorn (2010, srov. též Flato, Johannessen 2010). Ta ve své práci vyšla z opozice *lineární* a *cyklický* (srov. Eliade [1969] 2003). První zmíněný je typický pro západní moderní společnosti, přičemž je založen na gregoriánském kalendáři rozlišujícím roky, měsíce, dny atd. Ten druhý lze nalézt v různých izolovaných nezápadních kulturách a jeho typickými znaky jsou například neohraničenost, nezacílenost, orientace na „tady a teď“ apod. (van Doorn 2010: 222-223). Podle van Doorn (2010: 224) s dlouhodobým pobytem „na ulici“ bezdomovci přechází právě na cyklický čas. Rozdíl mezi časem bezdomovců a časem dominantní společnosti lze podle ní spatřit zejména v šesti ohledech: (1) časový horizont bezdomovců je orientován více na „tady a teď“; (2) vlivem toho bezdomovci většinou postrádají dlouhodobé cíle. (3) Jejich čas je také méně nebo vůbec strukturován. (4) Kvůli jejich orientaci na „tady a teď“ a absenci dlouhodobých cílů mají kratší čas mezi aktuální potřebou a jejím uspokojením. (5) Často pak ztrácejí ponětí o chronologii jednotlivých událostí. (6) V důsledku toho bývají jejich dny velmi podobné, proto uplynulý čas je často měřen coby čas mezi jednotlivými (signifikantními) aktivitami.

Ačkoliv se v mnohých bodech tato práce shoduje s autorčinými výsledky, snaží se ve svém pojetí jít za ideálně-typickou konceptualizací cyklického času. Tato konceptualizace (stejně jako konceptualizace lineární) na jedné straně zahrnuje „extrémní diverzitu faktů a fenoménů“ (Lefebvre 2004: 74), na straně druhé tím, že bezdomovce připodobňuje k exotickým kulturám, je nepřímou romantizuje (Maden 2003; Marvasti 2003). Čas obsahuje mnoho dimenzí a forem na to, aby mohl být vyjádřen pouze reduktivní evoluční dichotomií typu lineárního – cyklického času (Wilk 2009: 146). Navíc, jak upozornil Leach, když popisujeme čas jako cyklický, naivně tím zavádíme geometrické protože, „na čase, tak, jak ho ve skutečnosti zakoušíme, není nic vnitřně geometrického“ (Leach 1961: 126).

Problémem antropologického studia času obecně bývá často navíc ignorování nevratného procesu rozšiřování času (gregoriánského) kalendáře a hodin („clock and calendar time“, dále jen ČKH) po celém světě (Postill 2002: 252).⁹⁷ Zatímco v antropologické literatuře mapující tradiční a exotické společnosti a kultury dochází k tendenci opomíjet význam času kalendáře a hodin, v případě prací zaměřených na západní a urbánní společnosti a komunity se naopak tento čas stává dominantní a jediný možný. Henri Hubert ([1905] 1999: 47) nicméně ve své slavné eseji o mýtickém a magickém času upozornil, že mnoho současných výročí, která oslavují historické události, ve skutečnosti odrážejí antické agrární festivaly a jsou tedy oslavou mýtického času. Z tohoto důvodu ani západní sekulární čas není nikdy pouze čistou kvantifikací – dimenzí a relativní pozicí – určitých časových jednotek, ale obsahuje svou „aktivní kvalitu“, kterou spojujeme s určitými událostmi v rámci dané periody. Čas (gregoriánského) kalendáře a hodin a aktérské formy temporalizace, či obecně řečeno lineární a cyklický čas, nepředstavují v této práci sociálně-evoluční fáze, ani diskrétní typy, ale naopak souběžně existující formy temporalizace. Na rozdíl od van Doorn v tomto textu proto nejde o identifikaci modelů časů, ale ozřejmit způsoby, jakými „tvoříme význam časování v našem jednání“ (James, Mills 2005b: 5).

Zájem o téma času má v sociální vědě dlouhou tradici a jeho počátek bývá přisuzován Durkheimovi a jeho sociologické škole. V souladu se svou teorií o korespondenci sociálních klasifikací a sociální organizace (Durkheim, Mauss [1903] 1963) pojímal Durkheim ([1912] 2002: 16-27) (sociální) čas jako kolektivní reprezentaci, která odrážejí rytmus kolektivních aktivit. Podle něho by čas (a prostor) nebyl k rozeznání bez rozlišení a rozdělení, které mají vždy sociální původ. Druhým dechem ale upozorňuje, že sociální původ času (a prostoru) neznámá, že „nemají žádnou objektivní hodnotu“ (Durkheim 2002: 26). Naopak. Tím spíše se zdá, že se jedná o „přirozené věci“. Durkheimovy úvahy inspirovaly celou řadu teoretických přístupů a jejich dílčích konceptů.⁹⁸ Některé z těchto konceptů – konkrétně tedy *vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti*, *rozeznávání času*, *rytmus praxí*, *strategické užití času*, *kvality času* – pak využívá tato práce k analýze a interpretaci empirického materiálu.

⁹⁷ Dalšími problémy pak jsou: tendence lokalizovat studované subjekty mimo časoprostorový rámec antropologův, tendence vycházet skrytě ze stereotypu západního času, tendence romantizovat neindustriální společnosti (Postill 2002: 252-254). Všem čtyřem výtkám se předkládaný text snaží vědomě vyvarovat.

⁹⁸ James a Mills (2005b: 3-4) v této souvislosti rozlišují dva proudy antropologického studia času: studie inspirované právě Durkheimem a jeho školou zdůrazňující kulturně zakotvené způsoby, kterými je čas žit a značen (srov. Hubert 1999, Leach 1961 apod.) a filozoficky založené autory, kteří zdůrazňují společné zkoušení kategorie času (srov. Gell 1992 atd.).

Jednotlivé koncepty zde představují specifické dimenze procesu temporalizace, a tedy součást aktérského habitusu (Munn 1992: 107).

Podle Munn (1992: 115) je vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti důležitou součástí všech temporalizací. Lidé jsou totiž vždy ve své přítomnosti ovlivňováni svou minulostí, resp. jejich vztah k minulosti ovlivňuje jejich přítomnost a totéž platí i ve vztahu k budoucnosti. V empirické části bude v tomto kontextu argumentováno, že zkoumaní aktéři praktikují tzv. bezprostřední budoucnost, která představuje specifickou variantu tohoto vztahu. Sférou rozeznávání času se mezi prvními zabývali antropologové Malinowski ([1922] 2002) a Evans-Pritchard (1940). Zatímco pro Malinowskiho zprostředkovávají rozeznávání času zahradní aktivity, pro Evans-Pritcharda (1940) jde o kulturní koncepty odrážející rytmy aktivit, které samy souvisí s přírodními cykly. Zde koncept rozeznávání času odkazuje na jedné straně k referenčním bodům, které ohraničují specifické události a na straně druhé ke způsobu, jakým se aktér v těchto událostech – coby rovněž „zosobněním“ vztahu minulosti a přítomnosti – zúčastňuje (Munn 1992: 104). S rozeznáváním času, jak je dobře patrné z představených koncepcí, úzce souvisí zmíněný rytmus aktivit, resp. rytmus praxí. Jak píše Leach: „(k)dykoliv uvažujeme o měření času, zabýváme se jistým druhem metronomu“ (Leach 1961: 125). V této práci tak budou popisovány tři specifické formy těchto rytmů – každodenní, týdenní a roční. Posledními užitými koncepty budou koncept strategického užití času (Bourdieu 2005b: 98-11) a koncept kvality času (Hubert [1905] 1999; Geertz 2000; James, Mills 2005a). Na základě analýzy daru (tzn. obdarování a následné oplacení) Bourdieu poznamenává, že při oplácení daru zúčastnění aktéři často strategicky manipulují právě s časem. Aktérské užití času má zde ale povahu taktik definovaných Michelelem de Certeau (de Certeau 1988). De Certeau popisuje taktiky jako: „kalkulované akce determinované absencí patřičného místa (a času – poznámka autora)“ (de Certeau 1988: 36-37). V případě zkoumaných aktérů nejde pouze o taktické užití času v rámci recipročního systému, ale, jak uvidíme, zejména o taktické využívání ČHK. Koncept kvality času poté označuje významy, které jsou přisuzovány určitým časovým frekvencím. V empirické části tak bude poukázáno na specifickou kvalitu určitých dnů spojenou s ekonomickými praxemi.

8.2 Bezprostřední budoucnost a způsoby rozeznávání času

Podle van Doorn (2010), ale i dalších badatelů (srov. Krylová 2007: 78; Flato, Johannessen 2010: 103; Hejnal 2011: 172) je hlavním definičním znakem času bezdomovců „orientace na přítomnost“, resp. orientace na „tady a teď“.⁹⁹ Van Doorn dále dodává, že u bezdomovců abstenují dlouhodobé cíle. Tato charakteristika je ovšem platná jen z části. Nejde totiž tolik o rozdíl v orientaci na přítomnost *per se*, jako spíše o rozdílný vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti obecně (srov. Snow, Anderson 1993; Liebow 1967).

Snow a Anderson tuto skutečnost zdůvodňují tím, že si bezdomovci nemohou představit svou pozitivní budoucnost, a proto žijí přítomností. Toto sociálně-psychologické vysvětlení nicméně považují za nedostatečné zejména z jednoho důvodu – vychází pouze z dominantních (pozitivních) představ a nebere v potaz aktérské pozitivní „obrazy“. Pozitivní „obrazy“ budoucnosti jsou velmi subjektivní záležitostí. Jejich exprese mohou nabývat širokého spektra. Josef mi v této souvislosti v létě roku 2010 barvitě líčil pozitivní minulost roku předchozího a zároveň pozitivní budoucnost, která ho měla čekat následující tři svátky vánoční. Josef, zaměřující se na žebrání u kostelů, si v průběhu tří dnů v roce 2009 se svou tehdejší družkou vydělal 17 tisíc Kč. Na základě této zkušenosti již několik měsíců předem aktivně plánoval kdy, co a jak tento rok konkrétně provede.

Tento příklad rovněž vyvrací tezi o tom, že se bezdomovci orientují pouze na přítomnost a že tedy absentují dlouhodobé cíle. Vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti zkoumaných aktérů se výrazně blíží konceptualizaci tzv. *bezprostřední budoucnosti* Pierra Bourdieu (1964, [1972] 1979).¹⁰⁰ Bezprostřední budoucností je podle něho: „vnímaná přítomnost, horizont minulosti a budoucnosti spojen s přítomností, kde obojí náleží stejnému kontextu významu“ (Bourdieu 1979: 60). Každodenní praxe aktérů jsou spojeny vždy s aktuálními potřebami a významem, a pokud se někdy stane, že je užitek z těchto praxí k dobru i následující den či dny, téměř nikdy to není, jako v případě dominantních tříd, záležitostí kalkulu, ale spíše náhody. Aktéři z řad dominantní tříd – ať již běžní občané či pracovníci sociálních služeb – se v této perspektivě podivují, proč je pro třídu nejchudších

⁹⁹ Tato charakteristika je často také přisuzována i jiným marginalizovaným aktérům/skupinám např. Romům/Cigánům (srov. Růžička 2010: např. 73-75).

¹⁰⁰ Bezprostřední budoucnost Bourdieu popisuje na příkladu kabylských rolníků, přičemž podle něho je spojena zejména s praxemi kolem společné půdy. Opakem bezprostřední budoucnosti je tzv. neurčitá budoucnost představující „široké pole nesčetných možností, které je člověk schopný probádat a ovládnout.“ (Bourdieu 1979: 57). Ta je vlastní kapitalistickým společnostem a souvisí s kalkulací jejich jednotlivců. Na rozdíl od rozlišení lineárního/cyklického času, které předpokládá existenci buď jednoho nebo druhého typu, toto rozlišení je spíše pojímáno jako věc různé míry.

nemožné ušetřit vydělané peníze? Tento cíl je ale spojený s neurčitou budoucností, se kterou nejsou aktérské každodenní praxe v kontinuálním propojení. Pokud chceme ušetřit peníze nebo odeslat splátku, pro dominantní třídy jsou to činnosti, které mají přímou vazbu na dle potřeby definované momenty v budoucnosti. Takový člověk si vydělá peníze, nakoupí v obchodě jídlo, jde domů a v peněžence mu (téměř vždy) zbudou nějaké peníze, se kterými může kalkulovat a které tak může ušetřit. V případě, že mu žádné peníze nezbudou, umí si nicméně představit konkrétní časový moment v budoucnosti (výplatní den, den důchodu apod.), kdy bude mít další a své jednání může přizpůsobit této skutečnosti. Dominantní třídy obvykle své peníze reálně *mají*, tzn., v přítomnosti s nimi mohou nakládat způsobem, který strukturuje a zároveň je strukturován (neurčitými) horizonty v budoucnosti. Zkoumaní aktéři ale tyto horizonty postrádají, resp. jejich praxe jsou strukturovány a strukturují diametrálně odlišné/ými (bezprostřední/mi) horizonty. Zkoumaní aktéři sice vědí, že vždy vydělají nějaké peníze, ale v jejich případě se téměř vždy jedná se o peníze virtuální, které teprve *budou mít*. V okamžik, kdy pak tyto peníze vydělají, tedy mají, vlivem jejich životních podmínek (chudoby, marginalizace, sociální organizace atd.) bezprostředně opět cirkulují.¹⁰¹ Nejedná se tedy v jejich případě o apriorní orientaci na „tady a teď“, ale o vnější vlivy, kterým je přizpůsoben vztah minulosti, přítomnosti a budoucnosti. V jejich situaci je tak nemožné řešit cíle průběžně a s ohledem na nejasné budoucí momenty, protože jsou vždy odkázáni pouze na takové budoucí horizonty, které jsou v korespondenci s jejich přítomností.

Na rozdíl od van Doorn (2010: 224), podle které je „budoucnost omezená na zítra“, se domnívám, že interval bezprostřední budoucnosti je *relační* povahy. Někdy odkazuje k několika dnům dopředu a jindy zase k několika měsícům. Jak totiž upozornil Hubert: „(r)elativní hodnota trvání nebude záviset na jejich absolutním rozsahu, ale také na povaze a intenzitě jejich kvalit“ (Hubert 1999: 61). Jinými slovy: *rozsah bezprostřední budoucnosti je dán praxemi, ve vztahu k nimž tuto budoucnost uvažujeme*. Jiná budoucnost je myšlena, když aktér tematizuje například plánovaný sběr letních plodin dva měsíce před prvním letním dnem a jiná, když aktér odhaduje, na jak dlouho mu vydrží krabicové víno. Důležitými limity v tomto jsou, jak uvidíme dále, roční období, resp. teplé a studené období.

¹⁰¹ Vztahem minulosti – přítomnosti – budoucnosti mimo jiné oponuji názorům, podle kterých chudí a marginalizovaní aktéři žijí v nejistotě finančního příjmu. I když je samozřejmě celá řada takovýchto případů, domnívám se, že jde spíše o skutečnost, že tyto jejich peníze mají většinu doby své existence virtuální charakter a v okamžik, kdy jsou reálné, se vlivem chudoby, recipročních vztahů atp., tzn. obecně nuzných životních podmínek, ihned stávají minulostí.

Minulost je zkoumanými aktéry vnímána a tematizována obdobně. Aktéři většinou nemají přesné ponětí o chronologii událostí svých, ani druhých. Svou minulost zakouší a rozeznávají především dvěma provázanými způsoby: (1) pomocí významných (životních) událostí, (2) pomocí dvou specifických cyklů – teplého a studeného. Významné (životní) události v tomto případě mohou být propuštění z nebo nástup k výkonu trestu, seznámení s přítelem/přítečkyní či přiznání důchodu. Aktéři v takovém případě dokáží jmenovat rok, popřípadě měsíc těchto událostí. Tyto události nicméně většinou nejsou zasazeny do lineárně–historického kontextu, ale představují spíše pouze určité časové body (srov. Geertz 2000: 434). Často tyto události také slouží jako časové mezníky v podobě času „před“ a „po“ dané události. Druhým způsobem strukturování minulosti je pomocí teplých/studených cyklů. Aktéři v takovém případě mluví o „loňském létě“ či „předloňské zimě“ apod. Tento druhý způsob – oproti tomu prvnímu mnohem častěji – je také za účelem určení času různě kvantifikován. Aktéři tak zařadí minulost například způsobem „dvě zimy zpět“ apod. Tyto dva způsoby jsou ale vždy vzájemně provázané, proto významnost minulosti je dána vždy souhrou obou sfér. Často také v rámci těchto dvou modů používají ČKH, který ale vnímají také spíše v podobě určitých cyklů. V takovém případě například mluví o minulém týdnu/měsíci apod. Výsledkem tohoto je, že na jedné straně mohou velmi konkrétně popisovat událost (a určit i její rok či měsíc) starou několik let díky tomu, že byla významná a spojená s cyklem, na druhou stranu ale často nevědí, jak ilustruje následující úryvek, co se stalo předevčírem, resp. co předevčírem večeřeli:

„Ne my jsme předevčírem, nebo kdy to bylo, to jsme řekli, že budeme mít jako studenou večeři, že nebudeme nic vařit, že si dáme třeba chleba, co jsme to dělali, chleba s máslem a nějaký obložený talíř, salám by tam určitě taky nějaký proběhl to je jasný.“ (Markéta, 8. 6. 2011, Plzeň)

Tento obecný princip vztahu minulosti/přítomnosti/budoucnosti je, jak při jeho popisu bylo také naznačeno, doplněn o specifické měření a rozeznávání proudu času. Bylo by naprosto chybné tvrdit, a výše představený princip to také popírá, že zkoumaní aktéři neznají (gregoriánský) kalendář a jeho členění roku, měsíce a dnů. Stejně tak by bylo chybné tvrdit, že aktéři nepoužívají hodiny a nikdy neví kolik hodin právě je. Nicméně stejně jako čas alžírských kabyľů je i čas zkoumaných aktérů sice *značený*, ale ne tolik *měřený* (Bourdieu 1964: 59). Jinými slovy: *vykonávání jejich praxí a aktivit není dáno konkrétní hodinou, tedy*

měřeným časem, ale spíše specifickými referenčními body souvisejícími s jejich každodenními praxemi. Více než diskrétní jednotky má pro ně značený čas podobu intervalu ohraničeného právě těmito referenčními body. K rozeznání času v rámci jednoho konkrétního dne tak mohou posloužit různorodé body, jako jsou odbití hodin kostela, pociťovaná opilost či zavírací doba. Jak lze vyčíst z následujícího úryvku a vidět z obrázku 13., tyto mezníky mohou být uplatňovány v různých situacích (a různými aktéry) různě:

Výzkumník: „V kolik třeba vyrážíte do centra?“

Markéta: „Do centra, to je různý, o víkendu nějakej víkend jsme furt doma, o víkendu tam nejsou ty autobusy moc častý.“

Výzkumník: „A přes tejděn?“

Markéta: „Přes tejděn, když jedeme na Káčko se vykoupat tak jedeme ve dvanáct, v jednu, to je různý.“

Výzkumník: „Třeba jednou tejdně.“

Markéta: „Jak jednou, jak myslíš?“

Výzkumník: „Jak často na to Káčko?“

Markéta: „Na káčko, já tam zkouším jezdit pravidelně pondělí, středa, pátek vid', vykoupat se, někdy mi to nevyjde, tak tam jedu jenom ve středu.“

Výzkumník: „A na kolikátou?“

Markéta: „No, vždycky jsem tam jezdila na dvanáctou a teďkon se mi to trochu prodloužilo, jak jsem doma, tak vždycky tak na půl druhou, druhou, od jedny do dvou.“ (Markéta, 8. 6. 2011, Plzeň)¹⁰²

V uvedeném úryvku jsou zmíněnými referenčními body například odjezd autobusu či otevírací doba K-centra. Pro Markétu tyto body ohraničují na jedné straně transport z místa noclehu do centra města a na straně druhé vykonávání hygieny v prostorách K-centra. V úryvku je také dobře patrná intervalová povaha značeného času. Markéta zde uvádí, že do K-centra přichází v čase mezi jednou a druhou hodinou.

¹⁰² Pojem „Káčko“ označuje opět sociální službu (K-centrum) poskytovanou organizací Centrum protidrogové prevence a terapie, o.p.s.

Tyto souvislosti jsem zpočátku svého působení v terénu nedokázal rozeznávat. Když jsem si s někým domlouval schůzku, častokrát jsem narazil na problém sejít se v přesný čas na konkrétním místě. Nechci tvrdit, že to nebylo a není vůbec možné. Spíše to bylo složité a budící nepochopení. Postupem času jsme ale nereflektovaně začali volit intervaly, někdy spojené právě s referenčními body jako například „ke kostelu“, „mezi jednou a třetí“ nebo dopoledne. Časy souvisely s jejich každodenní praxí. „Ke kostelu“ například pro jednoho označuje čas, kdy končí mše v kostele; „mezi jednou a třetí“ pro jiného označuje čas, kdy doráží ke svému místu, kde tráví den; „dopoledne“ nakonec označuje čas, kdy se další objevuje poprvé v rámci dne na náměstí. V prvním případě aktér skončil žebrání, v druhém přesun a ve třetím své nocování.

Domnívám se, že je analyticky užitečné vyjádřit jednoduchou typologii těchto referenčních bodů. Ve vztahu ke zkoumaným aktérům se proto můžeme nejčastěji setkat se čtyřmi navzájem provázanými kategoriemi referenčních bodů. Jsou jimi: (1) *tělesné*, (2) *environmentální*, (3) *instituční*, (4) *praktické*.¹⁰³ Referenčními body tělesnými jsou například zmíněná opilost či pociťovaná zima, kterou aktér může zakoušet ve večerních hodinách. Environmentálními body mohou být například tma či sníh v zimě. Institučními body mohou být otevírací doba kontaktní místnosti v K-centru nebo zavírací doba supermarketu. Praktickým bodem je pak například určitý obnos vydělaných peněz, který stačí na nákup vína takřkajíc „na doma“. Stejně jako různí aktéři využívají různých referenčních bodů, liší se i míra ne/užívání měřeného času, resp. ČHK. Důležitými faktory zde jsou vlastnictví mobilního telefonu (které je ale samo o sobě proměnlivé) a místa, v rámci kterých se aktér či aktéři v průběhu dne zdržují. Ti, co se například zdržují na plzeňském náměstí Republiky, kde jsou hodiny na katedrále sv. Bartoloměje, mají o aktuálním hodinovém čase větší povědomí než ti, co se zdržují například poblíž supermarketu Tesco. Obecně také platí, že mobily vlastní spíše mladší ročníky.

8.3 Rytmus každodenních praxí

Jak bylo poznamenáno, čas vždy zahrnuje repetici, resp. rytmus (Durkheim 2002; Evans-Pritchard 1940; Leach 1961; Hubert 1999; Lefebvre 2004). Ten je totiž v přímém vztahu jak

¹⁰³ Z představené teorie vyplývá, že tato typologie je dobře aplikovatelná i mimo kontext třídy nejchudších. Dominantní třídy v rámci své každodennosti také užívají vedle měřeného času široké spektrum referenčních bodů. Ty nicméně nabývají zcela odlišných obsahů.

s vnímáním vztahu minulosti/přítomnosti/budoucnosti, tak i s referenčními body, na základě kterých dochází k rozeznávání času, resp. jeho period. V našem případě jsou významné zejména tři roviny rytmu – denní, týdenní a roční.

Zatímco denní rytmus dominantních tříd je založen na času v práci a mimo ní, resp. doma, v případě zkoumaných aktérů tyto časoprostory schází. Ačkoliv v rámci denní mobility následují také své trajektorie, nelze v nich zaznamenat klasifikaci typu pracovní doby/místa a volna/domova. Jejich den bychom mohli interpretovat na základě odlišení času v nocležišti a mimo něj, ale byla by to pouze naše dominantní projekce. Místa mají pro dané aktéry jiný význam. Místo noclehu může, ale nemusí být domovem, zatímco místa v rámci jejich denních trajektorií mohou, ale nemusí být (pouze) místem ekonomických praxí. Denní rytmus je spíše tvořen časoprostorovým pohybem aktérů mezi jednotlivými místy, která sice z dominantního pohledu mají jeden patřičný účel, ale z aktérské perspektivy mohou být dějištěm jedné, ale i několika praxí.

Obdobně, jak jsem již zde poukázal, nerozlišují v rámci svých každodenních praxí pracovní dny a víkend. Van Doorn v tomto ohledu vhodně poznamenává: „život na ulici není nepodobný televiznímu seriálu“ (van Doorn 2010: 229). Jejich dny bývají stejné sedm dní v týdnu. Dojde-li k nějaké změně v rámci jejich týdenního rytmu, tzn., dojde-li k odklonu od běžného dne k jinému, nemá toto přímou vazbu ani na pracovní den, ani na víkend. Někteří aktéři si v této souvislosti občas určí například jeden den, který se snaží praktikovat poklidnějším či odpočinkovým způsobem. Jak v předchozí kapitole uvedla Markéta: „nějaký víkend jsme furt doma“. Pokud se tedy aktér snaží praktikovat tento den dlouhodobě, často tímto dnem bývá sobota nebo neděle. Tento den se daří držet spíše aktérům, kteří praktikují nějaké formálnější ekonomické praxe jako například prodej Nového Prostoru. U aktérů, kteří generují peníze například žebráním nebo somrováním, je z důvodu neurčitosti výsledku těchto praxí nemožné takový den dlouhodobě držet. Praktikování těchto „odpočinkových dnů“ tak má povahu spíše kratších sekvencí, tzn. například tři soboty ano, dvě ne, jedna ano, jedna ne atd. Velmi často se proto jedná spíše o jakýkoliv den v rámci týdne, celkem arbitrárně zvolený. Obecně se v tomto projevují faktory jako *počasí*, (různorodé) *ekonomické praxe* či *délka předchozího dne* (tj. jak dlouho večer konzumovali alkohol).

Aktéři mají samozřejmě rovněž v rámci dne a týdne své vlastní individuálně (ale i neindividuálně) specifické rytmy. Tyto mohou být spojeny, stejně jako v případě dominantních tříd, s celou řadou motivů, míst či osob. *Nejčastěji se jedná o rytmy spojené*

s využíváním sociálních služeb, užíváním návykových látek a ekonomických praxí. V již několikrát odkazovaném úryvku bylo zmíněno, že Markéta se snaží navštěvovat K-centrum třikrát týdně (pondělí, středa, pátek). Ačkoliv, jak sama přiznává, ne vždy to vyjde všechny tři dny, lze tak v rámci jejího denního, ale i týdenního rytmu zaznamenat specifický rytmus spojený právě s návštěvou K-centra. Nutno podotknout, že její rytmus je také výrazně ovlivněn užíváním pervitinu a tedy motivem vyměnit si v K-centru „špinavé“ jehly za „čisté“. Další případ, v případě kterého je dominantním motivem právě užívání psychoaktivních látek, tvoří například ti uživatelé, které jejich užívání nutí vygenerovat v průběhu dne velké množství peněz. Jejich den a týden je tak naplněn pendlováním mezi obchody, ve kterých se dá něco ukrást, „překupníky“ nebo večerkami, které ukradené zboží vykupují, a dealery, od kterých si za vydělané peníze kupují drogy. I v tomto případě lze vedle užívání drog jistě zaznamenat jako jeden z dalších dominantních motivů praktikovanou ekonomickou praxi, nicméně mnohem lepším příkladem takto motivovaného rytmu je případ každodenních trajektorií za účelem „fárání“. Informátor Josef například trávil určitou dobu den a týden tím, že obcházel kontejnery a popelnice v různých částech Plzně, přičemž bral vše, co se dá nějakým způsobem zpeněžit, ať již ve sběrných dvorech, kam docházel několikrát týdně, nebo prodejem či darem někomu dalšímu. Často se také v tomto ohledu chodí ke kontejnerům u velkých supermarketů v době, kdy se zbavují prošlého zboží.

Několikrát jsem již naznačil, že zásadní rozdíl mezi dominantními třídami a třídou nejchudších spočívá v jejich ročním rytmu. Dominantní třídy v této souvislosti strukturují své praxe podle schématu pracovní měsíce/dovolená, resp. pracovní měsíce/letní měsíce. V průběhu roku (tzn. od podzimu do jara) se pracuje, zatímco v létě se užívá, jezdí na dovolenou atd. Popřípadě lze také zaznamenat různé rytmy spojené se změnou ročních období, projevující se rovněž někdy i ve změně životního stylu (tj. například v oblékání, způsobu transportu atd.).¹⁰⁴ Zkoumaní aktéři jsou ale k těmto klasifikacím opět indiferentní, resp. jejich praxe jsou řízeny střídáním (pouze) dvou jiných cyklů – teplého a studeného. Každý z cyklů je typický jak svými specifickými praxemi, tak i způsobem, jakým jsou tyto, ale i jiné praxe, vykonávány. V teplém období se aktéři obecně zdržují větší část dne v rámci venkovního prostředí. Obývají-li nějaký squat, pak venku vaří, jedí, někdy i spí (obrázek 12.).

¹⁰⁴ Zatímco dominantní třídy mají často pro jednotlivá roční období specifické „kolekce“ oděvu, zkoumaní aktéři často nosí stejný druh oděvu celý rok (např. bundu zvanou zkráceně „bombr“) nebo v lepším případě rozlišují oblečení na teplé/studené období (krátké/dlouhé, kalhoty, bunda na léto/zimu apod.).

Obrázek 12. Venkovní příprava a konzumace jídla

Foto: P. Vašát.

Řada aktérů také využívá plodin, které nabízí venkovní prostředí – například hub, borůvek, malin apod. Ve studeném období se naopak čas strávený venku rapidně redukuje. Jak ukazuje obrázek 13., v případě informátorů Pavla a Petry se doba strávená venku ve studeném období může zkrátit i na polovinu. Část těch, kteří v letním období cestují nebo přespávají různě venku či u známých na squatech, se ve studeném období orientuje na různé ubytovny nebo známé s byty. Pokud aktéři přebývají ve squatu, vaří a jedí většinou uvnitř, hygienu provádí buď také tam, a nebo pravidelně navštěvují nějakou organizaci poskytující sociální služby. Přejít z teplého cyklu do studeného a naopak pak zajišťuje celá řada indikátorů. Samozřejmě se nejedná o kalendářní datum, které často (i když ne výhradně) indikuje změnu životního stylu pro dominantní třídy. Teplé období je totiž často indikováno především teplými a slunečnými dny na jedné straně a větším výskytem lidí v ulicích, parcích, sadech apod. na straně druhé.¹⁰⁵ Studené období naopak indikuje mráz a sníh, což je pro některé aktéry stvrzeno tzv. institucí „teplé židle“ či obecně několikadenními mrazy.¹⁰⁶ To, co je ale podstatné zmínit, je skutečnost, že se nejedná o nějaký konkrétní bod, ale o *specifickou formaci podmínek na jedné straně a sekvenci těchto podmínek na straně druhé*. O nástupu

¹⁰⁵ Aktéři tráví co nejvíce času v prostředí ulic, parků apod. nejen z důvodu toho, že nemají kam jít (z mé zkušenosti se v takovém případě jedná spíše o ojedinelé jedince), ale z toho důvodu, že v prostředí ulic čas rychleji plyne (ať již ho tráví generováním peněz, zábavou či jakkoliv jinak). Butchinski (2007: 16) v tomto kontextu hovoří o „zabíjení času na ulici“ („killing time on the street“), kterým „zabíjí“ tzv. prázdný čas („empty time“). Aktéři tak tráví co možná nejvíce času v prostředí ulic a lidí. Z části vždy proto, aby jim jejich čas paradoxně rychleji utekl.

¹⁰⁶ Instituce „teplé židle“ představuje praxi Azylového Domu Sv. Františka v Plzni, podle které je v reakci na tři dny trvající mrazy umožněno příchodím strávit noc v prostorách organizace.

studeného období nikdy nesvědčí první den, kdy je pod bodem mrazu, ale pouze až delší období, v rámci kterého jsou těmto podmínkám aktéři vystaveni.

Obrázek 13. Denní rytmus Pavla a Petry v teplém a studeném období

ČKH	Teplý	Referenční body	Studený	Referenční body
0:00				
1:00		zavírací doba		
2:00				
3:00				
4:00				
5:00				
6:00				
7:00				
8:00				
9:00				
10:00				
11:00		probuzení, jízdní řád, teplo		
12:00				
13:00				probuzení, jízdní řád, zima
14:00				
15:00				
16:00				
17:00				
18:00				
19:00				
20:00		zavírací doba		
21:00				zavírací doba,
22:00		zavírací doba		zima, tma
23:00				

Zdroj: vlastní pozorování.

Pozn.: tmavá plocha označuje pobyt aktérů v rámci specifických míst v rámci vnitřního města. Pobyt na squatu a transport označuje bílá plocha. Jednotlivé přesuny a *ipso facto* změny vykonávaných praxí jsou indikovány uvedenými referenčními body.

Střídání ročních cyklů se také zpětně výrazně odráží v rytmech denních a týdenních. Marek v tomto ohledu trávil zimu 2012 střídavě v Nízkoprahovém denním centru Městské charity v Plzni a v plzeňském nákupním centru Plaza. V nízkoprahovém centru trávil dobu od 9 do 12 hodin a poté do od 15 do 17 hodin, tolik, kolik povolovala otevírací doba centra. V čase mimo otevírací dobu trávil čas v nákupním centru nebo v ulicích. V letním období pak

obvykle tráví čas převážně na náměstí Republiky či v přilehlých ulicích. Nutno zmínit, že v zimním období ovlivňují individuální rytmy v rámci dne a týdne více sociální služby, zatímco v letním období naopak užívání návykových látek.

Mimo organizace každodenních praxí představuje navíc rozlišení teplého/studeného období důležitý limit ve vztahu k bezprostřední budoucnosti. Aktéři nepřemýšlí o budoucnosti jako dominantní třídy v rozsahu let, ale právě v rozsahu (jednoho či několika) cyklů, tzn. od přítomnosti směrem k budoucím/u teplém/u či studeném/u období. Dobrým příkladem je obligátní rozjímání nad způsobem přečkání zimy. Informátor Josef řadu měsíců předem plánoval, jak opět naváže kontakt se svou nevlastní matkou, aby nemusel trávit studené období venku a řešit tak každý den, kde přečká noc. James a Mills (2005b: 5) v této perspektivě zdůrazňují, že ačkoliv může sociální život odrážet určité přírodní rytmy, nemůže být redukován pouze na ně. O zkoumaných aktérech toto platí stejně, ale na rozdíl od dominantních tříd je přírodní rytmy či cykly ovlivňují mnohem více.

8.4 Taktické užití a kvality času

Doposud jsme se zabývali takovými rovinami času, resp. aktérské temporalizace, které, ačkoliv svého druhu výsledky jejich (každodenních) praxí, se zdají být neovlivnitelné, resp. objektivně dané. Nyní bych se rád na moment zaměřil na rovinu aktérské temporalizace, podle které je čas naopak poddajný, účelový a sloužící jako nástroj aktérským záměrům.

Jak výstižně poznamenal Lefebvre, v současných společnostech: „(n)ení čas dělat všechno, ale všechno má svůj čas“ (Lefebvre 2004: 74). Každá činnost má navíc obvykle své patřičné místo (srov. de Certeau 1988: 36). Jelikož zaujímají zkoumaní aktéři marginální postavení v sociálním (a fyzickém) prostoru, zmíněné principy se jich do takové míry nedotýkají, resp. pokud je možnost, tak je ignorují. Jejich temporalizaci (resp. časoprostorovost) tak chápu jako taktickou ve své podstatě, tzn., vykonávané praxe většinou postrádají svůj dominantní (patřičný) čas. Každodenní praxe mají podobu specifických konjunktur, které tvoří a zároveň zaujímají své nepatřičné místo v rámci urbánního prostoru. Mnohokrát jsem byl svědkem, jak se například v průběhu přesunu z jednoho místa na druhé – tj. například cestou na squat – věnovali nejen přesunu samotnému, ale i sbírání nedopalků, vybírání popelnic či konzumaci jídla a alkoholu. Všechny tyto praxe probíhaly v jeden stejný čas zároveň, a proto lze říci, že se jim úspěšně daří – parafrázujeme-li Michela de Certeau

(1988) – *časem zvítězit nad prostorem*. Přidělenou časovou dotaci jsou totiž schopni takticky využít na maximum.¹⁰⁷

Na tuto, řekněme, taktickou metarovinu aktérské časoprostotovosti navazuje rovina, která je více spojena s tím, co Bourdieu (2005a: 22) nazývá „primárním profitem z praxe“. Podle Bourdieuho je totiž vše „věcí stylu, což v tomto případě znamená načasování a volba příležitosti“ (Bourdieu 2005b: 105). V rámci svých každodenních praxí zkoumaní aktéři takticky využívají dominantního ČHK a jeho specifických rytmů a kvalit. K tomu dochází zejména ve sférách ekonomických praxí na jedné straně a adaptace na autoritativní strategie na straně druhé. V případě ekonomických praxí je dobrým příkladem prodej Nového Prostoru. Informátor Standa strukturoval svůj prodej podle ČHK dominantních tříd. Podle Standy se lépe se prodává do 10 hodin a po 12. hodině, kdy si lidé chodí nakupovat jídlo, a potom až po 15. hodině, kdy jsou na cestě ze své práce. Standa tak takticky využívá denní rytmus dominantních tříd, aniž by si ho plně osvojil za svůj vlastní, a kvality (čas obědů, čas svačin apod.), které dominantní třídy jednotlivým „částem“ dne připisují.

Další formu strategického užití ČHK lze poté spatřit v podobě snahy vyhnout se tzv. autoritativním strategiím. Kvůli stereotypům a (negativním) reprezentacím, které se často se zkoumanými aktéry pojí, a distinktivní tělesnosti (tj. špinavému oblečení, opálené kůži apod.), která často tyto stereotypy a reprezentace „ukotvuje“ (Wright 1997: 60; srov. též Munn 1992: 105-109), jsou zkoumaní aktéři terčem různorodých oficiálních strategií, jejichž cílem bývá dostat je z veřejného (ale i privátního) městského prostoru. Mýlně bychom se domnívali, že je v této snaze dominantní pouze element prostoru. Hranice patřičnosti prostoru totiž bývá často pouze hranicí času. Jinými slovy: *aktéři si jsou vědomi, že „nežádoucí“ jsou na určitých místech pouze v určité době*. Je pro ně například zakázané zdržovat se ve skupinkách a se psy na náměstí a v jeho okolí v průběhu dne, ale v podvečer a večer jsou relativně tolerováni. Stejně tak je jim povoleno posedávat přes den v parcích na lavičkách, ale bývá jim „zakázáno“ tam v noci spát. Podobných implicitních – autoritami často nerozeznávaných – „nepsaných zákonů“ je mnoho a aktéři je internalizovali v podobě (časoprostorové dimenze) svých habitusů. Často tak využívají ČHK k tomu, aby sice narušili daný prostorový zákaz, ale nebyli za něj sankcionováni. Informátorka Petra například komentuje místo „Žabka“, které pro ni přes den představuje zakázanou zónu, zatímco v noci

¹⁰⁷ Podle geografie času mají jedinci přidělený omezený čas, který vykonávané aktivity, ale i pohyb v prostoru spotřebovávají (Thrift 1977).

nikoliv: „ty byli přímo u Žabky. My jsme u tý knihovny, tam sedáváme. Takže tam vydržíme od... prostě celou noc. Na nás tam policajti nepřijedou.“ (Petra, 21. 10. 2010, Plzeň).¹⁰⁸

S ČKH a jeho taktickým užíváním poté souvisí poslední důležitý jev, na který bylo zatím jen implicitně poukázáno. Tímto jevem je určitá kvalita času, která se pojí s některými dny (či jejich částmi) a cykly (Hubert 1999: např. 61; Geertz 2000: např. 434; James, Mills 2005b: 7-9). Zatímco v případě dominantních tříd můžeme přisoudit stejnou kvalitu času strávenému doma, víkendu a létu, zkoumaní aktéři tuto kvalitu postrádají.¹⁰⁹ Zatímco pro dominantní třídy se hlavní kvalita pojí právě s časem, který tráví mimo svou práci a při kterém se věnují svým formám zábavy či relaxování, pro třídu nejchudších je dominantní kvalita připisována času spojenému paradoxně s ekonomickými praxemi. Hlavní charakteristikou tohoto času totiž je, že aktéry na omezenou dobu činí symbolicky a materiálně svobodné od převládajících tíživých podmínek. Tato kvalita se pak může vázat jak na celé dny, tak i na jejich jednotlivé části. Pro několikrát citovanou Markétu je proto pondělí, středa a pátek „dnem Káčka“. Jedná se o dny, kdy si může zadarmo nechat vyprat prádlo, najíst se, případně si vyměnit použité jehly za nové. Pro Josefa je zase neděle „dnem kostelů“. V tento den navštěvuje jednu mši za druhou a žebráním před kostely se snaží vydělat peníze. Většinou je v tento den nadmíru úspěšný, proto vydělané peníze obvykle vystačí na několik málo dní dopředu. Pro Marka jsou zase sobota a neděle „dnem turistů“. Katedrála sv. Bartoloměje se (nejen) o víkendu stává oblíbeným turistickým cílem, čehož se Marek snaží využít a stejně jako Josef před vstupem do katedrály vydělává peníze žebráním. Takto bychom mohli pokračovat a jmenovali bychom celou řadu dalších příkladů spojených s vyplácením dávek, důchodů, se svátky, oslavami apod. Všechny tyto příklady jsou ale úzce svázány se široce definovanými ekonomickými praxemi a představují v rámci jejich časoprostoru osvobozující pozitivní kvalitu.

¹⁰⁸ Pojem „Žabka“ označuje místo kolem jedné z prodejen tohoto řetězce lokalizovaného v rámci vnitřního města.

¹⁰⁹ Vedle této hlavní kvality přisuzují samozřejmě dominantní třídy mnoho jiných kvalit také jiným časům (např. zmíněný čas obědů a svačin, či páteční čas hospod apod.). Pro účely této práce je nicméně důležitá právě kvalita představovaná dále.

Tabulka 12. Temporalizace dominantních tříd a třídy nejchudších

Dimenze kontrastu	Dominantní třídy	Třída nejchudších
Budoucnost	neurčitá	bezprostřední
Rozeznávání času	více měřené	méně měřené
Denní rytmus	volno/pracovní doba	indiferentní
Týdenní rytmus	pracovní den/víkend	indiferentní
Roční rytmus	pracovní měsíce/letní měsíce	teplý/studený
Každodenní praxe	strategické	taktické
Kvalita času	volno	ekonomické praxe

Zdroj: vlastní pozorování.

Pozn.: K uvedené tabulce je třeba dodat, že se nejedná o čistě dichotomická vymezení, ale spíše o škály. V některých případech pak o existenci či neexistenci daného jevu.

Aktérská temporalizace je inherentně provázaná jak s temporalizací dominantních tříd, tak i s časem kalendáře a hodin obecně a je chybné tyto skutečnosti přehlížet. Nejlépe jsou tyto vztahy patrné právě v případě dimenzí taktického užití času a jeho kvalit. Všechny zkoumané dimenze (viz tabulka 12.) také jsou, jak ukazuje tato, ale i ostatní kapitoly, vždy vzájemně provázané.

8.5 Shrnutí

Předkládaná kapitola nese možná na první pohled nic neříkající a možná ani ne tolik „úderný“ název: „Předevčírem, nebo kdy to bylo?“. Po přečtení textu se v něm nicméně odhalí symbolický, ale i praktický rozměr temporalizace zkoumaných aktérů. Z názvu je totiž patrné, že aktéři si nejenže mnohdy nepamatují, co se dělo včera, předevčírem či minulý týden, ale indikuje také stejnost jejich praxí, a tím pádem i specifické vnímání časovosti obecně. Cílem tohoto textu bylo představit proces temporalizace aktérů z řad třídy nejchudších a problematizovat tak jednodimenzionální pojetí času, které je prozatím v české vědě dominantní. Za tímto účelem se kapitola zaměřila na pět provázaných domén aktérské temporalizace: vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti, způsob rozeznávání času, rytmus každodenních praxí, taktické užití času a kvality času.

Kapitola kritizuje rozšířený názor, že bezdomovci (a jiní marginalizovaní aktéři) jsou typičtí svou orientací na přítomnost. Místo toho klade důraz na specifický vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti, který pojmenovává pojmem Pierra Bourdieu bezprostřední budoucnost. Podle této perspektivy aktéřské praxe nemají vazbu na neurčitou budoucnost, ale na relačně vymezenou bezprostřední budoucnost. Minulost je pak aktéry zakoušena především skrze významné (životní) události a skrze specifické cykly. Vlivem toho mohou detailně popisovat a i kalendářně zařadit konkrétní minulou událost a zároveň si nepamatovat, co bylo vlastně předevčírem. Jejich čas je totiž obecně méně měřený, ale více značený různými referenčními body. Podle textu lze rozlišit čtyři základní typy těchto bodů: (1) tělesné, (2) environmentální, (3) instituční, (4) praktické.

Kapitola se dále zabývala denním, týdenním a ročním rytmem každodenních praxí. Zdůraznila, že zatímco dominantní třídy rozlišují časoprostory práce/domov, pracovní týden/víkend či pracovní měsíce/dovolená, přičemž čas strávený doma, o víkendu a v létě na dovolené má pro dominantní třídy stejnou kvalitu, zkoumaní aktéři jsou vůči těmto rytům a kvalitě indiferentní. Na rozdíl od toho jsou ale více ovlivněni přírodními cykly. Vlivem toho lze v jejich praxích odlišit teplé a studené období. V teplém období tráví mnohem více času ve venkovním prostředí, čímž se mění povaha a rozsah každodenních praxí. Zmíněnou kvalitu, kterou přisuzují dominantní třídy času doma, víkendu a letní dovolené, aktéři přisuzují paradoxně časům, které jsou spojeny se specifickými ekonomickými praxemi. V rámci některých ekonomických praxí aktéři často takticky využívají k maximalizaci svého užitku dominantní čas kalendáře a hodin. Děje se tak i přesto, že tento čas aktéři tolik nepraktikují.

Dále bylo zopakováno, že aktéřská každodennost je typická konjunkturami praxí, které tvoří a zároveň zaujímají své nepatřičné místo v rámci urbánního prostoru (Vašát 2012a). Totéž nicméně platí i pro jejich temporalizaci. Jejich praxe obecně postrádají svůj dominantní (patřičný) čas. Probíhají totiž všechny v rámci konkrétního místa a času vždy ve stejný okamžik. Aktérům se tak daří časem zvítězit nad prostorem (srov. de Certeau 1988). Všechny tyto dimenze jsou nicméně (re)produkovány skrze každodenní praxe, ale existují zároveň coby objektivní reprezentace, které tyto aktéřské praxe zpětně strukturují.

9 ZÁVĚR

Studium urbánní chudoby je sociálně vědním tématem již přes sto let (Rice, Solenberger, Booth atd.), přičemž etnografická perspektiva či metoda sehrává na tomto poli výzkumu svou roli téměř od počátku zájmu o něj (Anderson 1923; Wallace 1965; Spradley 1970 atd.). V zahraničním kontextu se tak můžeme setkat s etnografickými pracemi z per sociologů (Dunierer 1999), antropologů (Gowan 2010; Bourgois, Schonberg 2010 atd.) i geografů (Ruddick 1996). V českém kontextu se nicméně tato zahraniční oborová pestrost vytrácí. Urbánní chudoba, konkrétně tedy bezdomovectví, je v České republice doménou několika málo badatelů – sociologů (Holpuch 2011, Mikešová 2010) a antropologů (Hejnal 2011, Vašát 2012a) – přičemž etnografickou perspektivu užívají pouze antropologové. Předkládaná disertační práce představuje první systematickou etnografickou studii urbánní chudoby.

Cílem práce bylo skrze etnografický výzkum každodenních praxí zkoumaných aktérů popsat jejich sociální organizaci, ekonomiku a morálku a vnímání a praktikování časoprostoru. Za tímto účelem bylo ale upuštěno od pojmu „bezdomovec“ a jeho běžného vymezení a v první kapitole byl představen vztahový koncept třídy nejchudších. Výhody tohoto konceptu jsou: pojem (1) neupírá možnost konstruování vlastní představy domova, (2) tím, že zahrnuje bezdomovce, narkomany a chudé, více vypovídá o sociální praxi obecně, (3) zaměřuje se na jednotlivce – aktéry, čímž nereifikuje domnělé bezdomovce do podoby homogenní skupiny, jak to činí dominantní reprezentace. Vedle vymezení zkoumaných aktérů se první kapitola zaměřila na metodologické a epistemologické aspekty. Práce tak primárně vyšla z teorie praxe formulované francouzským sociologem Pierrem Bourdieu (2005a, 2005b) a své teze staví na více jak dvouletém etnografickém výzkumu v urbánním prostředí Plzně. Ve snaze zvýšit validitu a reflexivitu tezí práce využívá – vedle klasických etnografických příkladů z terénu pocházejících od klíčových informátorů – rovněž tzv. případy (či kazuistiky). Snahou těchto případů je podat časově zakotvené variace představovaných jevů na případech tří (resp. čtyř) různých aktérů. Zvláštní pozornost byla věnována diskurzivitě, která je podle této práce ve vztahu ke zkoumané problematice zásadní sférou.

V druhé kapitole disertační práce ukázala, že problematika třídy nejchudších je až moderním (tzn. časovým) a urbánním (prostorovým) fenoménem. Kapitola se zaměřila na stručnou historii tohoto fenoménu na americkém kontinentu, přičemž představila klíčová

témata a postavy. Poté se práce krátce zaměřila na stručnou historii tohoto fenoménu a jeho studia v ČR. Z kapitoly mimo jiné vyplývá, že obligátní časové datace typu „bezdomovství provází lidstvo již od nepaměti“ (Krylová 2007: 72), „(b)lo tu již před několika tisíci lety.“ (Barták 2004: 5) apod. jsou pouhými ideologickými frázemi. Z představené kapitoly je jasné, že pojem a sociální kategorie tzv. „bezdomovce“ jsou typické až pro období přelomu 19. a 20. století, tedy fáze budování průmyslu. V této době navíc vůbec neoznačoval jedince, kteří neměli stálý příbytek, ale spíše jedince mimo hlavní struktury společnosti, jakými byly rodina či komunita. Teprve od 70. let 20. století je užíván v dnešním smyslu, tj. ve smyslu absence trvalého konvenčního příbytku. Kapitola tak z historické perspektivy potvrzuje existenci ne tzv. bezdomovectví, ale naopak specifické třídy. Tato třída je již od konce 20. století inherentní součástí společností všech větších městech, bez ohledu na to, jestli její jedinci mají nebo nemají trvalé bydlení. Kritéria vymezení bezdomovectví se historicky mění, ale sociální třída, kterou tito aktéři vytváří v sociálních prostorech, je více méně stejná.

Kapitola čtvrtá se zabývá vymezením procesů postsocialismu a neoliberalismu a jejich rolemi ve sférách sociálních služeb a urbánní revitalizace a dalších prostorových aspektů urbánního prostředí, které jsou zvláště rozhodující s ohledem na strukturaci každodenních praxí aktérů. Zvláštní pozornost pak byla věnována charakteristice zkoumaných aktérů v sociálním prostoru České republiky. V této souvislosti akcentuje absenci základních forem kapitálů (tj. ekonomický, kulturní, politický, sociální). Jejich absence způsobuje, že se určití aktéři ocitají v podobné, ne-li stejné pozici v rámci sociálního prostoru. Jsou chudí a trpí materiální deprivací. Veřejnost jim přisuzuje ty nejvíce stigmatizující atributy, na základě čehož jsou vystavováni represi a sociální kontrole. Jejich marginální postavení společenské je umocněno marginálním postavením prostorovým, resp. fyzickým. Všechny tyto skutečnosti se samozřejmě odráží jak v jejich praktikované morálce, tak i v časoprostorovosti.

Kapitola pátá se na konkrétním případě sociálních služeb v Plzni zabývá významovými konstrukcemi a důsledky těchto konstrukcí. Zabývá se způsoby, jakými pracovníci vybraných organizací poskytujících sociální služby identifikují a kategorizují své klienty a jakou roli v jejich praxi sehrává tzv. neoliberální představa „chronického/skutečného/klasického bezdomovce“. Kapitola představuje tři specifické diskurzivní perspektivy, které ovlivňují praxi organizací a odhalila také skutečnost, že jedinci, kteří vizuálně odpovídají představě „klasického bezdomovce“, která je součástí neoliberální perspektivy, jsou institucionálně

(organizačně) marginalizováni. Klienti, kteří, ačkoliv mají stejné strategie a jsou ve stejné životní situaci, neodpovídají výše zmíněné představě, mohou dlouhodobě využívat nabízené služby i v případě, že jsou „pasivní“. Naopak, klientům, kteří vizuálně odpovídají představě „klasického bezdomovce“ a zároveň jsou „neaktivní“, je služba odepřena, v lepším případě je jim poskytnuto jednorázově jídlo. V poslední části kapitola představuje na zkoumaných případech, jakým způsobem ovlivňují sociální služby konkrétně a diskurzivní perspektivy obecně konstrukci a fixaci aktérských identit.

Kapitoly šest, sedm a osm se již věnují interpretaci etnografických dat z prostředí aktérského každodenního života. Nejdříve tak byly představeny různé formy prostorové mobility, které byly následně dány do vztahu k místům a každodenním praxím, které se s jednotlivými místy pojí. Práce představila základní typologii míst, v rámci kterých se aktéři pohybují. Jsou jimi: (1) dominantní místa, (2) přechodná místa a (3) heterotopie. Dominantními místy jsou ta, v rámci nichž jsou vykonávány praxe patřičné pro dané místo. Tato místa jsou již z definice vlastní prostorům požitku a funkčním. Místa přechodná představují místa, která mají ambivalentní status. Jejich existence je časově omezená. Představují proto jakýsi mezičlánek mezi dominantními místy a heterotopii. Jsou to místa v rámci funkčních prostorů a prostorů požitku, kde jsou vykonávány nepatřičné praxe. Posledním typem míst jsou heterotopie. Na základě analýzy každodenních praxí text poskytl empiricky založenou konceptualizaci heterotopie. Ta je do této chvíle v české sociální vědě obecně ztotožňována buď se sociálně vyloučenou lokalitou (Růžička 2006) nebo s určitým prostorem vhodným pro určitý typ obyvatel (Vacková, Galčanová a Hofírek 2011a). V představeném pojetí je heterotopii specifické místo, které (re)produkuje marginalizování aktéři v rámci míst dominantních. Aktéři tato místa produkují svou každodenní praxí, která propojuje, řečeno Harveyho terminologií, materiální, diskurzivní a imaginativní elementy místa.

Specifickými formami každodenních praxí jsou ekonomické praxe. Práce nabídla taxonomii ekonomických praxí, která zahrnuje celkem 14 specifických praxí a poukázala na jejich vztah k morálce a morální ekonomii. Morální ekonomie, resp. různé formy recipročního jednání, je v případě chudých a marginalizovaných aktérů velmi často skloňovaným konceptem. Obvykle se v takovém případě poukáže na určité formy sdílení, přičemž se zdůrazní jejich funkční charakter. Často se také poukáže, že jsou tyto formy typické právě pro marginalizované aktéry, čímž se implicitně uzavrou do homogenní

reciproční komunity ne nepodobné tzv. tradičním společnostem. Tato práce vědomě touto cestou nejde. Na rozdíl od zmíněných přístupů, které pouze vágně poukážou na přítomnost sdílení či jiné formy recipročního jednání, práce nabídla empiricky založenou konceptualizaci morální ekonomie. Ta v tomto pojetí představuje strategickou reakci na chudobu a marginalizaci. Jako taková je vyjádřením morální dimenze habitusu a stojí coby komplementární strategie k ekonomickým praxím a ekonomickým systémům, v rámci kterých se daný aktér či skupina aktérů angažují. Vycházejíc z empirického materiálu tak práce nabízí důsledné vymezení jednotlivých konceptů – tj. konceptu ekonomických praxí, morálky a morální ekonomie – a vztahů mezi nimi, které doposud na poli studia urbánní chudoby v postsocialistickém kontextu chybí (tabulka 13.).

Tabulka 13. Synopse užitých konceptů a jejich vztahů

Konceptuální rovina	Empirická rovina
Habitus	oficiální pravidlo “sme na jedný lodi”
Praxe	ekonomické praxe každodenní praxe
Strategie	morální ambivalence morální ekonomie
Struktura	reprodukce třídy nejchudších

Zdroj: vlastní výzkum.

V poslední, osmé kapitole se disertační práce zabývá aktérskou temporalizací. Za tímto účelem se zaměřuje na pět provázaných dimenzí: (1) vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti, (2) způsob rozeznávání času, (3) rytmus každodenních praxí, (4) strategické užití času, (5) kvalitu času. Práce kritizuje rozšířený názor, že tzv. bezdomovci (a jiní marginalizovaní aktéři) jsou typičtí svou orientací na přítomnost. Místo toho klade důraz na specifický vztah minulosti/přítomnosti/budoucnosti, který pojmenovává pojmem Pierra Bourdieu bezprostřední budoucnost. Podle této perspektivy aktérské praxe nemají vazbu na neurčitou budoucnost, ale na relačně vymezenou bezprostřední budoucnost. Minulost je pak aktéry zakoušena především skrze významné (životní) události a skrze specifické cykly. Vlivem toho mohou detailně popisovat a i kalendářně zařadit konkrétní minulou událost a zároveň si nepamatovat, co bylo vlastně předevedčím. Jejich čas je totiž obecně méně měřený, ale více značený různými referenčními body. Podle textu lze rozlišit čtyři základní typy těchto bodů: (1) tělesné, (2) environmentální, (3) instituční, (4) praktické.

Kapitola se dále zabývala denním, týdenním a ročním rytmem každodenních praxí. Zdůrazňuje, že zatímco dominantní třídy rozlišují časoprostory práce/domov, pracovní týden/víkend či pracovní měsíce/dovolená, přičemž čas strávený doma, o víkendu a v létě na dovolené má pro dominantní třídy stejnou kvalitu, zkoumaní aktéři jsou k těmto rytům a kvalitě indiferentní. Na rozdíl od toho jsou ale více ovlivněni přírodními cykly. Vlivem toho lze v jejich praxích odlišit teplé a studené období. V teplém období tráví mnohem více času ve venkovním prostředí, čímž se mění povaha a rozsah každodenních praxí. Zmíněnou kvalitu, kterou přisuzují dominantní třídy času doma, víkendu a letní dovolené, aktéři přisuzují paradoxně časům, které jsou spojeny se specifickými ekonomickými praxemi. V rámci některých ekonomických praxí aktéři často takticky využívají k maximalizaci svého užitku dominantní čas kalendáře a hodin. Děje se tak i přesto, že tento čas aktéři tolik nepraktikují.

Z celé práce pak vyplývá, že hlavním rysem třídy nejchudších byla a je chudoba. Současný pohled na tzv. bezdomovce činí jejich dominantním rysem absenci stálého bydlení, a staví tento fenomén mimo problémy spojené s chudobou. Absence bydlení je nicméně pouze jeden z průvodních jevů a není přehnané říci, že marginální. Třída nejchudších, která zahrnuje i dominantně rozeznávané bezdomovectví, je totiž mnohem více věcí chudoby a marginalizace coby konjunktury širších ekonomických, politických, sociálních a jiných sil. Ve světle těchto souvislostí, proto aktérský morální ideál „sme na jedné lodi“ vyznívá velmi často do prázdna. Z logiky věci, tzn. s ohledem na jejich pozici v sociálním prostoru, tomu ani nemůže být jinak. Sociální prostor je nicméně záležitostí celé společnosti. Onu reprezentaci tak lze nakonec pojímat coby symbolický apel směrem k morální odpovědnosti nás všech. Všichni jsme na jedné lodi, ale každý z nás z ní může jednou vypadnout přes palubu. Je to právě etnografická perspektiva, která je schopna na úrovni každodennosti na tyto jevy poukázat a interpretovat je. Zdali se to v této práci podařilo, nechť posoudí čtenář.

10 LITERATURA

- Abu-Lughod, Lila. 1991. „Writing Against Culture.” Pp. 137-162 in R. G. Fox (eds.). *Recapturing Anthropology: Working in the Present*. Santa Fe, NM: School of American Research Press.
- Althusser, Luis. (1978) 2008. *On Ideology*. London: Verso.
- Akční plán řešení problematiky bezdomovectví pro rok 2008 a následující období. 2008. Praha: Magistrát města Prahy.
- Analýza spolupráce nestátních neziskových organizací a veřejné správy v tvorbě krajských rozvojových dokumentů případně dalších dokumentů relevantních pro EU. 2003. Praha: Gabal, Analysis & Consulting.
- Anderson, Elijah. 2000. *Code of the Street: decency, violence, and amoral life of the inner city*. New York: W. W. Norton & Company.
- Anderson, Nels. 1923. *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago: University of Chicago Press.
- Archard, Peter. 1979. *Vagrancy, Alcoholism and Social Control*. London: Macmillan.
- Austin, John L. 2000. *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Baer, Hans A., Merrill Singer, Ida Susser. 2003. *Medical Anthropology and the World System*. London: Praeger.
- Bahr, Howard M. 1967a. „The Gradual Disappearance of Skid Row.” *Social Problems* 15: 41–45.
- Bahr, Howard M. 1967b. „Drinking, Interaction, Identification: Notes on Socialization into Skid Row.” *Journal of Health and Social Behavior* 8(4): 272–285.
- Bahr, Howard M. 1973. *Skid Row: Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press.
- Bahr, Howard M., Theodore Caplow. 1968. „Homelessness, Affiliation, and Occupational Mobility.” *Social Forces* 47(1): 28–33.
- Bahr, Howard M., Theodore Caplow. 1973. *Old Men and Sober*. New York: New York University Press.
- Bahr, Howard M., Stephen J. Langfur. 1967. „Social Attachment and Drinking in Skid-Row Life Histories.” *Social Problems* 14(4): 464–472.

- Barták, Miroslav. 2004. *Zdravotní stav populace bezdomovců v ČR a jeho determinanty I*. Kostelec nad Černými lesy: Institut zdravotní politiky a ekonomiky.
- Bauman, Zygmunt. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá Fronta.
- Baxter, Ellen, Kim Hopper. 1981. *Private lives/public spaces: Homeless Adults on the Streets of New York City*. New York: Community Service Society.
- Bogue, Donald J. 1963. *Skid Row in American Cities*. Chicago: Community and Family Study center, University of Chicago.
- Bourdieu, Pierre. 1964. „The Attitude of the Algerian peasant toward time.“ Pp. 55-72. in Julian Pitt-Rivers (ed.). *Mediterranean Countryman: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*. Paris: Mouton and Co.
- Bourdieu, Pierre. (1972) 1979. *Algeria 1960*. Cambridge: University of Cambridge Press.
- Bourdieu, Pierre. 1991. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre. (1972) 2005a. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre. (1980) 2005b. *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre, Terry Eagleton. 1992. „Doxa and Common Life.“ *New Left Review* 191: 111-121.
- Bourdieu, Pierre. 1998. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourgois, Philippe. 1996. *In Search of Respect. Selling Crack in El Barrio*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourgois, Phillippe. 1998. „Moral Economies of Homeless Heroin Addicts: Confronting Ethnography, HIV Risk, and Everyday Violence in San Francisco Shooting Encampments.“ *Substance Use and Abuse* 33 (11): pp. 2323-2351.
- Bourgois, Philippe, Jeff Schonberg. 2009. *Righteous Dopefiend*. Berkeley: University of California Press.
- Brandstädter, Susanne. 2007. „Transitional Spaces: Postsocialism as a Cultural Process (Introduction).“ *Critique of Anthropology* 27(2): 131–145.
- Browne, Katherine E., Lynne B. Miligram (eds.). 2009. *Economics and Morality: Anthropological Approaches*. Lanham: Altamira Press.
- Buriánek, Pavel. 2011. *Analýza populace bezdomovců v Ústí nad Labem. Závěrečná výzkumná zpráva*. Ústí nad Labem: Pavel Buriánek a Oblastní charita Ústí nad Labem

- Butchinski, Chantal. 2007. „Identities of Rough sleepers in Oxford.“ Pp. 10-26 in Mike Seal (ed.). *Understanding and Responding to Homeless Experiences, Identities and Cultures*. Plymouth: Russell House Publishing.
- Casino, Vincent Del, Christine Jocoy L. 2008. „Neoliberal Subjectivities, the ‘New’ Homelessness, and the Struggles over Spaces of/in the City.“ *Antipode* 192–199.
- Castells, Manuel. 1977. *The Urban Question: A Marxist Approach*. London: Edward Arnold.
- Certeau, Michel de. 1988. *The Practice of Everyday Life*. London: University of California Press.
- Clifford, James. 2002. *The Predicament of Culture. Twentieth-Century Ethnography, Literature, and Art*. Cambridge: Harvard University Press.
- Clifford, James. 1986. „Introductiuon: Partial Truth.“ Pp. 1-26 in Clifford, James, Georgie E. Marcus (eds.). *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Cohen, Carl I., Jay Sokolovsky. 1989. *Old Men of the Bowery: Strategies for Survival among the Homeless*. New York: Guilford Press.
- Crang, Mike. 2001. „Rhythms of the City. Temporalised space and motion.“ in May, Jon, Nigel Thrift (eds.). Pp. 187-208. *Timespace. Geographies of Temporality*. London: Routledge.
- Cress, Daniel M., David Snow. 1996. „Mobilizations at the Margins: Resources, Benefactors, and the Viability of Homeless Social Movements Organizations.“ *American Sociological Review* 61(6): 1089–1109.
- Cresswell. Tim. 2004. *Place: a short introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Dijk, Teunen van (ed.). 1997. *Discourse as Structure and Process*. London: SAGE.
- Doorn, Lia van. 2010. „Perception of Time and Space (formerly) Homeless People.“ *Journal of Human Behavior in the Social Environment* 20 (2): 218-238.
- Dordick, Gwendolyn. 1998. *Something Left to Lose: Personal Relations and Survival among New York’s Homeless*. Philadelphia: Temple University Press.
- Duncan, James. 1978. „Men Without Property: The Tramp’s Classification and Use of Urban Space.“ *Antipode* 11 (1): 24–34.
- Duneirer, Mitchell. 1999. *Sidewalk*. New York: Farrar, Strauss and Giroux.
- Durkheim. Emile. (1912) 2002. *Elementární formy náboženského života*. Praha Oikoymenth.
- Durkheim, Emile, Marcel Mauss. (1903) 1963. *Primitive Classification*. London: Cohen and West.

- Eliade, Mircea. (1969) 2003. *Mýtus o věčném návratu*. Praha: Oikoymenh.
- Engels, Frederick. (1845) 1892. *The Condition of the Working-Class in England in 1844*. London: Swan Sonnenschein & Co.
- Esping-Andersen, Gosta. (1991) 1999. „Tři politické ekonomie sociálního státu.“ *Sociologický časopis* 27(5):545-567.
- Evans-Pritchard, Edward E. 1940. *The Nuer: a Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Oxford University Press.
- Fabian, Johannes. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.
- Fairclough, Norman. 1989. *Language and Power*. London: Longman Inc.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London: Routledge.
- Fairclough, Norman, Bob Jessop, Andrew Sayer. 2004. „Critical realism and semiosis (revised vision)“ Pp. 23-42 in Joseph, J., J. Roberts (eds.). *Realism, discourse and deconstruction*. London: Routledge.
- Ferenčuhová, Slavomíra, Michaela Šulerová, Barbora Vacková. 2006 (eds.). „Město.“ *Sociální studia* 2: 1-227.
- Fitzpatrick, Suzanne. Peter Kemp, Susanne Klinker. 2004. *Bezdomovství: přehled výsledků výzkumů z Velké Británie*. Kostelec nad Černými lesy: Institut zdravotní politiky a ekonomiky.
- Flåto, Maja, Katja Johannessen. 2010. „Economic Strategies among Long-Term Homeless: The Concept of Harvesting Economy.“ *European Journal of Homelessness* (4): 89-109.
- Flusser, Vilém. 2005. *Jazyk a skutečnost*. Praha: Triton.
- Foucault, Michel. 1993. *Dějiny šílenství. Hledání historických kořenů pojmu duševní nemoci*. Praha: Gallimard.
- Foucault, Michel. 2003a. „O jiných prostorech.“ Pp. 71-86. in Michel Foucault. *Myšlení vnějšku*. Praha: Hermann a synové.
- Foucault, Michel. 2003b. „Subjekt a moc.“ Pp. 195-226. in Michel Foucault. *Myšlení vnějšku*. Praha: Hermann a synové.
- Geertz, Clifford. 2000. *Interpretace kultur*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Gell, Alfred. 1992. *The Anthropology of Time: Cultural Constructions of Temporal Maps and Images*. Oxford: Berg.
- Gennep, Arnold van. 1996. *Přechodové rituály: systematické studium rituálů*. Praha: Lidové noviny.
- Giddens, Anthony. 1979. *Central Problems in Social Theory: Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. London: The Macmillan Press.
- Glasser, Irene, Rae Bridgman. 1999. *Braving the Street. The Anthropology of Homelessness*. New York: Berghahn Books.
- Goffman, Ervin. 2003. *Stigma*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Gotham, Kevin Fox. 2003. „Toward an Understanding of the Spatiality of Urban Poverty: The Urban Poor as Spatial Actors.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 2 (3): 723-737.
- Gottdiener, Mark, Ray Hutchison. 2011. *The New Urban Sociology*. Philadelphia: Westview Press.
- Gowan, Teresa. 2010. *Hobos, Hustlers, and Backsliders: Homeless in San Francisco*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Guindi, Fadwa El. 2008. *By Noon Prayer: The Rhythm of Islam*. Oxford: Berg.
- Gulbriun, Jaber F., James A. Holstein. 2001. *Troubled Identities in Postmodern World*. New York: Oxford University Press.
- Hanks, William F. 2005. „Pierre Bourdieu and the Practices of Language.“ *Annual Review of Anthropology* 34: 67-83.
- Harvey, David. 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- Harvey, David. 1996. *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Hejnal, Ondřej. 2011. „Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců.“ [online]. *AntropoWEBZIN* 3 (7): 171–175 [cit. 5. 1. 2012].
Dostupné z: < <http://antropologie.zcu.cz/etnografie-extremni-chudoby-teoreticke-a-empiricke-implikace-vyzkumu-bezdomovcu>>.
- Hejnal, Ondřej. 2012. „Antropologův den mezi 'klienty represe' : zúčastněné pozorování ve středně velkém městě.“ *AntropoWEBZIN* 3: 141-151.
- Henig, David. 2011. *The Embers of Allah: cosmologies, knowledge, and relations in the mountains of central Bosnia* (Doctoral thesis). Durham: Durham University.

- Hežová, Magda et al. 2010. *Sčítání bezdomovců ve městě Brně. Tisková zpráva o výstupech projektu*. Brno: Magistrát města Brna, Odbor sociální péče.
- Hilgers, Mathieu. 2012. „The historicity of the neoliberal state.“ *Social anthropology/Anthropologie Sociale* 20 (1): 80-94.
- Hilgers, Mathieu. 2013. „Embodying neoliberalism: thoughts and responses to critics.“ *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 21 (1): 75–89.
- Hirsch, Eric, Michael O' Halon (eds.). 1995. *The Antropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*. Oxford: Claredon Press.
- Hoch, Charles, Robert A. Slayton. 1989. *New Homeless and Old: Community and the Skid Row Hotel*. Philadelphia: Temple University Press.
- Holpuch, Petr. 2011. „Bezdomovectví jako přístup k životu.“ *Biograf* 54: 112 odst. Dostupné na adrese: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=v5401>>, navštíveno 5. 1. 2012.
- Homer, Sean. 2005. *Jacques Lacan*. London: Routledge.
- Hopper, Kim. 2003. *Reckoning with Homelessness*. Ithaca: Cornell University Press.
- Horáková, Milada. 1995. „K problematice bezdomovství.“ *Sociální politika* 21(10): 6–9.
- Hörschelmann, Katrin, Alison Stenning. 2008. „Ethnographies of postsocialist change.“ *Progress in Human Geography* 32 (3): 339–361.
- Hradecká, Vlastimila, Ilja Hradecký. 1996. *Bezdomovství – extrémní vyloučení*. Praha: Naděje, o.s.
- Hradecký, Ilja. 2005. *Profily bezdomovství v České republice. Proč spí lidé venku a kdo jsou ti lidé*. Praha: Naděje, o.s.
- Hradecký, Ilja. 2006. *Konflikt, bezdomovci a veřejný prostor. Profily bezdomovství v České republice*. Praha: Naděje, o.s.
- Hradecký, Ilja a kol. 2007. *Definice a typologie bezdomovství. Zpráva o realizaci aktivity č. 1 projektu Strategie inkluze bezdomovců v ČR*. Praha: Naděje o.s.
- Hruška, Lubor et al. 2012. *Studie o stavu bezdomovectví v Ostravě*. Ostrava: Proces.
- Hubert, Henri. (1905) 1999. *Essey on Time : A Brief Study of the Representation of Time in Religion and Magic*. Oxford : Berghahn.
- Humphrey, Caroline, Stephen Hugh-Jones. 1992. *Barter. Exchange and value : An anthropological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Jaheil, René I. 1992a. „The Definiton and Significante of Homelessness in the United States.“ Pp. 1-10. in René I. Jaheil (ed.). *Homelessness. A Prevention-oriented Approach*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Jaheil, René I. 1992b. „Preventive Approaches to Homelessness.“ Pp. 11-24. in René I. Jaheil (ed.). *Homelessness. A Prevention-oriented Approach*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- James, Wendy, David Mills (ed.). 2005a. *The Qualities of Time: Anthropological Approaches*. Oxford: Berg.
- James, Wendy, David Mills. 2005b. „Introduction : From Representation to Action in the Flow of Time.“ Pp. 1-15 in Wendy James, David Mills (eds.). *The Qualities of Time: Anthropological Approaches*. Oxford: Berg.
- Janebová, Radka. 2012. „O atmosféře strachu v sociální práco.“ Dostupné na: <http://www.socialnisluzby.org/nazory/files/4b19540919501d2cf9573579450f4636-11.html>, navštíveno 7.4. 2013.
- Jencks, Christopher. 1994. *The Homeless*. Cambridge: Harvard University Press.
- Keller, Jan. 2005. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Keller, Jan. 2012. *Nová sociální rizika a proč se jim nevyhneme*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Knoke, David, Yang Song. 2008. *Social Network Analysis*. London: Sage.
- Komunikační strategie města Plzně 2010-2015*. 2010. Plzeň.
- Kostelecký, Tomáš (ed.). 2007. „Monočíslo.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 43 (5).
- Krylová, Hana. 2007. „Aspekty života bezdomovecké populace (kvalitativní analýza).“ Pp. 72–83 in Lenk, Lukáš, Michal Svoboda, Jiřina Svobodová, Marta Lébllová (eds.) *Smutné tropy*. Praha: Dokořán.
- Kusmer, Kenneth L. 2002. *Down and Out, on the Road. The Homeless in American History*. New York: Oxford University Press.
- Levinson, David: 1973. „Skid Row in Tranzition.“ *Urban Antropology* 3(1): 79–93.
- Leach, Edmund. 1961. *Rethinking Anthropology*. London: Athlone.
- Lefebvre, Henri. (1947) 1991. *The Critique of Everyday Life*. London: Verso.
- Lefebvre, Henri. 1961. *Critique de la vie quotidienne II. Fondements d'une sociologie de la quotidienneté*. Paris: L'Arche.

- Lefebvre, Henri. (1974) 2002. *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Lefebvre, Henri. 1981. *Critique de la vie quotidienne III. De la modernité au modernisme* (Pour une métaphilosophie du quotidien). Paris: L'Arche.
- Lefebvre, Henri. (1992) 2004. *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. London: Continuum.
- Liebow, Elliot. 1967. *Tally's Conner: A Study of Negro Streetcorner Men*. Boston: Little, Brown.
- Lofland, Lyn H. 1973. *A World of Strangers: Order and Action in Urban Public Space*. New York: Basic Books.
- Lyon-Callo, Vincent. 2000. „Medicalizing Homelessness: The Production of Self-Blame and Self-Governing within HomelessShelters.“ *Medical Anthropology Quarterly* 14 (3): 328-345.
- Madden, Mary. 2003. „Braving the Homelessness on the Ethnographic Street with Irene Glasser and Rae Bridgman.“ *Critique of Anhtropology* 23 (3): 289–304.
- Malinowski, Bronislaw. (1922) 1985. *Argonauts of Western Pacific. An Account of Native Enterprise and Adventure in the Archipelagoes of Melanesian New Guinea*. London: Routledge.
- Marcus, Anthony. 2005. „The Culture of Poverty Revisited: Bringing Back the Working Class.“ *Anthropologica* 47(1): 35–52.
- Marcuse, Peter. 1988. „Neutralizing Homelessness.“ *Socialist Review* 88 (1): 69-97.
- Marvasti, Amir B. 2003. *Being Homeless. Textual and Narrative Constructions*. Lanham: Lexington Books.
- Marx, Karl. (1888) 1954. „These o Feurbachovi.“ Pp. 413-416 in *K. Marx B. Engels. Vybrané spisy*. Praha: Státní nakladatelství politické literatury.
- Mathieu, Arline. 1993. „The Medicalization of Homelessness and the Theater of Repression.“ *Medical Anthropology Quarterly* 7 (2): 170-184.
- Mauss, Marcel. (1925) 1999. *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- MAXQDA 10. Berlin:VERBI.
- May, Jon, Nigel Thrift (eds.). 2001. *Timespace. Geographies of Temporality*. London: Routledge.
- Merton, Robert K. 2007. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Mikeszová, M. 2010. „Bezdomovství v Praze a ve větších městech Středočeského kraje.“ *Socioweb* 5: 3-5. Dostupné na adrese: <http://www.socioweb.cz/upl/editorial/download/179_soc.web._05-2010%20final!.pdf>, navštíveno 4.4. 2013.
- Mitchell, Don. 2003. *Right to the City. Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press.
- Monitorování bezdomovců Ostrava*. 2007. Ostrava: Odbor sociálních věcí a zdravotnictví.
- Munn, Nancy D. 1986. *The Fame of Gawa: A Symbolic Study of Value Transformation in a Massim (Papua New Guinea)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Munn, Nancy D. 1992. „The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essey.“ *Annual Review Anthropology* 21: 93–123.
- Novák, Jakub, Luděk Sýkora. 2007. „A City in Motion: Time-Space Activity and Mobility Paterns of Suburban Inhabitants and Structuration of Spatial Organization in Prague Metropolitan Area.“ *Geografiska Annaler* 89B (2): 147–168.
- O’Flaherty, Brendan. 1996. *Making Room. The Economics of Homelessness*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Omelková, Lenka. 2005. „Sčítání bezdomovců v Praze v roce 2004.“ *Demografie* 47: 136–142.
- Orwell, George. 1933. *Down and Out in Paris and London*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Ouředníček, Martin, Jana Temelová. 2009. „Twenty years after socialism: the transformation of Prague’s inner structure.“ *Studia Universitatis Babes-Bolyai, Sociologia* 54 (1): 9-30.
- Ouředníček, Martin, Jana Temelová (ed.). 2011. „Nove sociálně prostorové nerovnosti, lokální rozvoj a kvalita života.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4).
- Parry, Jonathan, Maurice Bloch. 1989. „The money and the morality of Exchange.“ Pp 1-32. in Jonahtan Parry, Maurice Bloch (eds.) *Money and morality of exchange*. Cambridge: University of cambridge Press.
- Peterson, William J., Milton A. Maxwell. 1958. „Skid Road ‘Wino’.“ *Social Problems* 5: 308–316.
- Phelan, Joe, Bruce G. Link, Robert E. Moore, Ann Stueve. 1997. „The Stigma of Homelessness: The impact of the Label ‘Homeless’ on Attitudes Toward Poor Person.“ *Social Psychology Quarterly* 60: 323-337.

- Phillips, Louise, Marianne W. Jørgensen. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage Publications.
- Pickles, John. 2010. „The spirit of post-socialism: Common spaces and the production of diversity.“ *European Urban and Regional Studies* 17(2): 127–140.
- Postill, John. 2002. „Clock and Calendar Time: A Missing Anthropological Problem.“ *Time and Society* 11 (2/3): 251-270.
- Potenciál města Plzně z pohledu cestovního ruchu*. 2007. Praha: DHV CR spol. s.r.o.
- Pred, Allan. 1984. „Place as historically kontingent process: structuration and the time-geography of becoming places.“ *Annals of the Association of American Geographers* 74 (2): 279-297.
- Programu rozvoje města Plzně*. 2003. Plzeň: Útvar koncepce a rozvoje města Plzeň.
- Rabinow, Paul. 2011. *Cases*. [online] [cit. 14. 3. 2011]. Dostupné z: <<http://biotechnika.net/cases.php>>.
- Rabinow, Paul, George E. Marcus, James Faubie, Tobias Rees. 2008. *Design for An Anthropology of the Comtemporary*. Durham: Duke University Press.
- Rabušic, Ladislav. 2000. „Koho Češi nechtějí?“ *Sociální studia* 5: 63-81.
- Rice, Stuart A. 1918. The Homeless. *Annals for the American Academy of Political and Social Science* 77: 140–157.
- Rosenthal, Rob. 1994. *Homeless in Paradise: A map of the terrain*. Philadelphia: Temple University Press.
- Rossi, Peter H. 1989. *Down and Out in America. The Origins of Homelessness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rouzic, Isabelle Le. 1999. „From Precariousness to Disaffection: The homeless in Prague.“ *Central Europe Review* 21(1). Dostupné na: <<http://www.ce-review.org/99/21/lerouzic21.html>>, navštíveno 15. 8. 2010.
- Rowe, Stacy, Jennifer Wolch. 1990. „Social Network in Time and Space: Homeless Woman in Skid Row, Los Angeles.“ *Annals of the Association of American Geographers* 80 (2): 184–204.
- Ruddick, Susan M. 1996. *Young and Homeless in Hollywood. Mapping Social Identities*. New York: Routledge.
- Růžička, Michal. 2006. „Geografie sociální exkluze.“ *Sociální studia* 2: 117-132.

- Růžička, Michal. 2010. *Political-Economy of Marginalization: The Case of Roma/Gypsies in East Central Europe* (disertační práce). Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni.
- Růžička, Michal. 2011a. „Časoprostorové a infrastrukturní aspekty procesu sociální exkluze.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (2): 273–295.
- Růžička, Michal. 2011b. „Sociální reprodukce bezdomovectví a meze liberálního individualizmu.“ *Biograf* [online] 54: 18 odst. [cit. 29. 1. 2012]. Dostupné z: <<http://www.biograf.org/clanky/clanek.php?clanek=5403>>.
- Růžička, Vašát 2011. „Základní Koncepty Pierra Bourdieu: pole – kapitál – habitus.“ *AntropoWEBZIN* 2: 129-133.
- Sahlins, Marshal D. 1974. *Stone Age Economics*. London: Tavistock Publications.
- Sanjek, Roger. 1990. „On Ethnographic Validity.“ Pp. 385-418. in Sanjek, Roger (ed.). *Fieldnotes: the Making of Anthropology*. New York: Cornell University Press.
- Saussure, Ferdinand de. (1915) 1989. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha: Odeon.
- Scott, John. 2000. *Social Network Analysis*. London: Sage.
- Sčítání bezdomovců v Brně*. 2006. Brno: Magistrát města Brna.
- Shove, Elizabeth, Frank Trentmann, Richard Wilk (eds.). 2009. *Time, Consumption and Everyday Life: Practice, Materiality and Culture*. Oxford: Berg.
- Schubert, Herman J. P. 1935. *Twenty thousand transients: A year's sample of those who apply for aid in a northern city*. Buffalo, N.Y.: Emergency Relief Bureau.
- Sibley, David. 1995. *Geographies of Exclusion: Society and Difference in the West*. London, New York: Routledge.
- Simmel, Georg. 1966. „Velkoměsto a duševní život.“ Pp. 9-27 in Jiří Musil (ed.) *Příspěvky k sociologii města a bydlení*. Praha: VŠP.
- Sjorberg, Gideon. 1960. *The Preindustrial City*. Gleonce, Illinois: The Free Press.
- Smith, Adrian. Alison Stenning. 2006. „Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism.“ *Progress in Human Geography* 30 (2): 190-213.
- Speak, Suzanne, Grama Tipple. 2006. „Perceptions, Persecution and Pity: The Limitations of Interventions for Homelessness in Developing Countries.“ *International Journal of Urban and Regional Research* 30 (1): 172-188
- Snow, David A., Leon Anderson. 1993. *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkley: University of California Press.

- Snow, David A., Susan G. Baker, Leon Anderson, Michael Martin. 1986. „Myth of Pervasive Mental Illness among the Homeless.“ *Social Problems* 33(5): 407–423.
- Soja, Edward W. 1993. *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space Critical Social Theory*. London: Verso.
- Solenberger, Alice W. 1911. *One Thousand Homeless Men: A Study of Original Records*. New York: Charities Publication Committee.
- Spradley, James. 1970. *You Owe Yourself a Drink: Adaptive Strategies of Urban Nomads*. Boston: Little Brown.
- Spradley, James. 1980. *Participant Observation*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Straus, Robert. 1946. „Alcohol and the Homeless Man.“ *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 7: 260–404.
- Sutherland, Edwin, Harvey Locke. 1936. *Twenty Thousand Homeless Men*. Chicago: J. B. Lippincott.
- Szaló, Csaba. 2006. „Domov a jiná místa/ne-místa formování identit.“ *Sociální studia* 1: 145-160.
- Štěchová, Markéta, Martina Luptáková, Bedřiška Kopoldová. 2008. *Bezdomovectví z pohledu kriminologie*. Praha: Institut pro kriminologii a sociální patologie.
- Štěchová, Markéta. 2009. „Bezdomovci a vybrané sociálně patologické jevy.“ *Kriminalistika* 42(4): 265-277.
- Šafaříková, Marie. 1994. „Lidé bez domova.“ *Sociologický časopis* 30(3): 373–380.
- Šimon, Martin. 2012. „Exploring Counterurbanisation in a Post-Socialist Context: Case of the Czech Republic.“ *Sociologia Ruralis* DOI: 10.1111/j.1467-9523.2012.00576.x.
- Šubrt, Jiří. 2001. „The Problem of Time from the Perspective of the Social Science.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 9 (2): 211-224.
- Šubrt, Jiří. 2000. *Problém času v sociologické teorii*. Praha: Karolinum,
- Šubrt, Jiří. 2003. *Čas a společnost: K otázce temporalizované sociologie*. Praha: ISV nakladatelství.
- Tehlen, Tatjana. 2012. „Shortage, fuzzy property and other dead ends in the anthropological analysis of (post)socialism.“ *Critique of Anthropology* 31 (1): 43-61.
- Temelová, Jana. 2009. „Urban revitalization in central and inner parts of (post-socialist) cities: conditions and consequences.“ Pp. 12-25. in T. Ilmavirta (ed.). *Regenerating Urban Core*. Helsinki: Centre for Urban and Regional Studies.

- Temelová, Jana, Jakub Novák, Lucie Pospíšilová, Nina Dvořáková. 2011. „Každodenní život, denní mobilita a adaptační strategie obyvatel v periferních lokalitách.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (4): 831–852.
- The Community Economics Collective. 2001. „Imagining and enacting noncapitalist futures.“ *Socialist Review* 28 (3-4): 93-135.
- Thompson, John B. 1991. „Editor’s Introduction“ Pp. 1-31. in Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Politi Press.
- Thrift, Nigel. 1977. *An Introduction to Time-geography*. [online]. Norwich: Geo Abstracts Ltd., University of East Anglia. [cit. 20. 7. 2011]. Dostupné z: <<http://qmrq.org.uk/files/2008/11/13-time-geography.pdf>>.
- Toušek, Ladislav et al. 2009. *Analýza situace „bezdomovců“ v Plzni včetně identifikace jejich počtu*. Plzeň: CAAT.
- Turner, Victor. 1969. *Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago: Aldine.
- Vacková, Barbora, Lucie Galčanová, Ondřej Hofírek. 2011a. „‘Za čistší město’: Problémové lokality a jejich obyvatelé z pohledu místní politiky a správy.“ *Sociologický časopis* 47 (4): 633-656.
- Vacková Brbora, Lucie Galčanová, Slavomíra Ferenčúová. 2011b. *Třetí město*. Brno: Pavel Mervart.
- Vašát, Petr. 2012a. „Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48 (2): 247-282.
- Vašát, Petr. 2012b. „Studium bezdomovectví v USA: inspirace pro výzkum v České republice.“ *Český lid* 99 (2): 129-149.
- Vašát, Petr. 2013a. „‘Předevčírem, nebo kdy to bylo?’: Temporalizace třídy nejchudších.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* (v recenzním řízení).
- Vašát, Petr. 2013b. „‘Sme na jedný lodi’: Morálka a morální ekonomie v kontextu chudoby a marginalizace.“ *Český lid: Etnologický časopis* (v recenzním řízení).
- Večerník, Jiří. 2005. „Proměny a problémy české sociální politiky.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (5): 863-880.
- Velký sociologický slovník*. Sv. 1, A-O. 1996. Praha: Karolinum.
- Verdery, Katrine. 1996. *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Verdery, Katrine. 2003. „Whither postsocialism?“ Pp. 15-28. in Hann, Chris M. (ed.). *Postsocialism. Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London: Routledge.
- Wacquant, Loic. 2002. „Scrutinizing the Street: Poverty, Morality, and the Pitfalls of Urban Ethnography.“ *American Journal of Sociology* 107 (6): 1468-1532.
- Wacquant, Loïc. 2009. *Punishing the Poor: The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- Wacquant, Loic. 2012. „Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism.“ *Social Anthropology/Anthropologie Sociale* 20 (1): 66–79.
- Wagner, David. 1993. *Checkboard Square. Culture and Resistance in a Homeless Community*. Boulder: Westview Press.
- Wagner, David. 1995. „Down on Their Luck (In response to: The Homeless).“ *The New York Review of Books* 23. 3. Dostupné na: <http://www.nybooks.com/articles/archives/1995/mar/23/down-on-their-luck/?pagination=false>, navštíveno 3. 4. 2012.
- Wagner, David, Marcia B. Cohen. 1991. „Power of the People: Homeless Protesters in the Aftermath of Social Movement Participation.“ *Social Problems* 38(4): 543–561.
- Wallace, Samuel E. 1965. *Skid Row as a Way of Life*. Totowa, New Jersey: Bedminster Press.
- Wallace, Samuel E. 1968. „The Road to Skid Row.“ *Social Problems* 16 (1): 92-105.
- Warner, Lloyd W., Paul S. Lunt. 1941. *The Social Life of a Modern Community*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Watson, Sophie, Helen Austerberry. 1986. *Housing and Homelessness: A Feminist Perspective*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Williams, Patrick. 2008. „Neviditelnost pařížských Kalderašů: vybrané aspekty ekonomických aktivit a sídelních vzorců kalderažských Romů z pařížských předměstí.“ Pp. 259-303. in Marek Jakoubek (ed.). *Cikáni a etnicita*. Praha: Triton.
- Willse, Craig. 2010. „Neo-liberal biopolitics and the invention of chronic homelessness.“ *Economy and Society* 39(2): 155–184.
- Wilk, Richard. 2009. „The Edge of Agency: Routines, Habits and Violation.“ Pp. 143-154. in Elizabeth Shove, Frank Trentmann, Richard Wilk (eds.). *Time, Consumption and Everyday Life: Practice, Materiality and Culture*. Oxford: Berg.
- Wiseman, Jacqueline. 1970. *Stations of the Lost: the Treatment of Skid Row Alcoholics*. Chicago: University of Chicago Press.

- Wittgenstein, Ludvik. 1993. *Filosofická zkoumání*. Praha: Filosofia.
- Wodack, Ruth et al. 1999. *Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Wolch, Jennifer, Stacy Rowe. 1992. „On the Streets: Mobility Paths of the Urban Homeless.“ *City and Society* 6 (2): 115–140.
- Wright, James D. 1988. The Mentally Ill Homeless: What si Myth and What is Fact? *Social Problems* 35(2): 182–191.
- Wright, Talmadge. 1997. *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York.
- Wright, Talmadge, Anita Vermund. 1999. „Suburban Homelessness and Social Space: Stratgies of Authority and Local Resistance in Orange County, California.“ Pp. 121–144 in Anna L. Deavenon (ed.). *There´s No Place like Home: Anthropological Perspectives on Housing and Homelessness in the United States*. Westport: Bergin & Garvey.
- Zákon o sociálních službách 108/2006 Sb.* Dostupné na:
<http://www.mpsv.cz/files/clanky/7372/108_2006_Sb.pdf>, navštíveno 7.4. 2013.
- Zerubeval, Eviatar. 1981. *Hidden Rhythms: Schedules and Calendars in Social Life*. Chicago: University of Chicago Press.

11 SUMMARY

This thesis studies urban poverty and marginality in the Czech Republic. However, instead of the traditional perspective, which works with the common definition of a 'homeless person', it introduces and defines the relational concept of the poorest class. The concept designates so called homeless, drug-users, and some poor individuals generally that all have common particular social practices on the one hand and similar positions within of the social space on the other hand. The advantages of this class concept are that: (1) it does not rule out the possibility of the construction of a notion of home by members of this class; (2) it provides more information about social practices generally; (3) it focuses on the agent-individual, avoiding the reification of a homeless person in the form of a homogeneous group. Using the concepts of active agency and space-time the thesis aims to describe everyday practices of the observed agents. It works with ethnographic data collected in the city of Pilsen and focuses on historic, socio-cultural and political-economical context related to postsocialism and neoliberalism.

The thesis draws on the theory of practice of Pierre Bourdieu and on the space-time theory of Nancy Munn and focuses on three distinguished topics: (1) social organization, (2) moral and economy, (3) space-time. Based on the ethnographic research the thesis has revealed units of social organization that called quasi-households. There are three main types of them: individual, pair and clique. The quasi-household is defined by sharing of shelter, collaboration on everyday practices and common distribution and consumption.

In regard of moral and economy, the thesis puts forth consistent definitions of used concepts – i.e. economic practices, moral, and moral economy – and relation among them that have heretofore been missing in the urban poverty studies. Instead of studies that just vaguely point out existence of sharing or other form of reciprocal behavior, the article offers empirically-based conceptualization of the moral economy. In this definition it stands as response to poverty and marginalization of the researched agents. It is therefore an expression of moral dimension of habitus and stands as complementary strategy to economic practices and economic systems within that is an agent or a group of agents involved.

The thesis also investigates how agents perceive and practice their space-time. Unlike dominant places, which are strategically produced and can be ascribed one dominant meaning and associated practice, in the case of tactically produced agent's places there are always multiple meanings and thus a myriad of associated practices. Such places are called 'heterotopias'. Same logic we can see in their temporalization that is less driven by clock and calendar time. Moreover, their time is typical by different qualities and different way of recognizing.